

Eesti Kirjandusmuuseum
Folkloristika osakond
Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus

Reetor 2

Võrdluste struktuurist ja kujundi- semantikast

Katre Õim

Tartu
2003

Toimetaja
Arvo Krikmann

Keeletoimetaja
Luule Krikmann

Kujundus
Alo Paistik

Teose ettevalmistamist on toetanud Sihtasutus Eesti Teadusfond

Kontakt:
Arvo Krikmann
Eesti Kirjandusmuuseum
Vanemuise 42
Tartu 51003 Eesti
Telefon: (372) 7 377 744
Meil: krikku@folklore.ee

© Eesti Kirjandusmuuseum, 2003

ISSN 1736-1303
ISBN 9985-867-81-5

SISUKORD

I	LÄHTEKOHTI KÕNEKÄÄNDUDE KÄSITLEMISEKS	5
	1. Allikmaterjali iseloomustuseks	5
	2. Mõisteid ja termineid	6
	3. Kõnekäänd/fraseologism kui tüpoloogiline üksus	7
	4. Eesti kõnekäändude korraldamisest ja süstematiseerimisest	15
	4.1. Eesti kõnekäändude alaliigid	18
	4.2. Eesti kõnekäändude andmebaas	26
II	VÕRDLUSTE SÜNTAKTILIS-SEMANTILISED KOMPONENDID	41
	1. Võrdluste süntaktiline struktuur	42
	1.1. Erinevaid struktuurianalüüsi võimalusi	42
	1.2. Eesti võrdluste süntaktilise struktuuri analüüs	53
	2. Võrdluste komponentide semantilised funktsioonid	65
	2.1. Teoreetilisi lähtekohti kõnekäänu kui sõna, fraasi või lause määratlemiseks	65
	2.2. Eesti võrdluste süntaktilis-semantilise liigitamise võimalusi	79
III	VÕRDLUSTE LEKSIKAALSED KOMPONENDID JA KOMMUNIKATIIVMODAALNE TÄHENDUS	85
	1. Eesti võrdluste osade mõisteline jagunemine	85
	1.1. Võrdlusobjekt	85
	1.2. Võrdlusvahend	86
	2. Intensiivistavad elemendid võrdluste koosseisus	94
	2.1. Atribuut ja atribuuttarindi tüübid	95
	2.2. Eesti võrdlustesse kuuluvad leksikaalsemantiliselt sekundaarsed adjektiivid	96
	2.3. Rõhusõnade topeldamisest	103
	2.4. Võrdluste lähedusest hüüatustele, nimetamistele	103

- 3. Võrdluste kommunikatiivmodaalne tähendus 105
 - 3.1. Vanasõnade modaaltasandid ja kommunikatiivne struktuur 106
 - 3.2. Eesti võrdlustega väljendatav väärtushinnang 108

IV VÕRDLUSTE TROOBITEKKEMECHANISMIDEST 115

- 1. Võrdlus ja metafoor 115
- 2. Eesti võrdluste struktuurimoodustusmallid 121
- 3. Eesti võrdluste metafoorsusest/metonüümilisusest 125
 - 3.1. Võrdlusvahendiks substantiiv nominatiivis 126
 - 3.2. Võrdlusvahendiks mittenominatiivne substantiiv 135
- 4. Mõistega 'kiiresti' seotud eesti võrdluste sünonüümiühenditest 143
 - 4.1. Võrdlused tähenduses 'kiiresti liikuma' 147
 - 4.2. Võrdlused tähenduses 'kiiresti toimuma' 171
 - 4.3. Võrdlused tähenduses 'kiiresti tegema, tegutsema' 177
 - 4.4. Võrdlused tähenduses 'kiiresti rääkima' 187
 - 4.5. Võrdlused tähenduses 'kiiresti ärrituma' 190
 - 4.6. Kokkuvõtlikult mõistega 'kiiresti' seotud võrdlustest 194

Kokkuvõte 199

Kasutatud kirjandus 207

I. LÄHTEKOHTI KÕNEKÄÄNDUDE KÄSITLEMISEKS

1. Allikmaterjali iseloomustuseks

Kõnekäändude vanimad kirjanekud Eesti Rahvaluule Arhiivis pärinevad teadaolevalt XVII ja XVIII sajandist, põhiosa väljendeist on kogutud XIX sajandi lõpus ja XX sajandil. Materjal on kopeeritud Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi valduses olevaist käsikirjalistest fondidest (Jakob Hurda, Matthias Johann Eiseni, Eesti Üliõpilaste Seltsi, Walter Andersoni, Samuel Sommeri, Eesti Rahvaluule Arhiivi, Riikliku Kirjandusmuuseumi jt kogud), samuti Eesti Kultuuri- loolisest Arhiivist, Eesti Keele Instituudi ning Tartu Ülikooli murde- ja rahvaluulekogudest, küllalt ammendavalt ka trükiallikatest (sh tarbekirjandusest, näiteks õpikutest, perioodikast). Arvo Krikmanni hinnangul on eesti keelekogud keskeltläbi pool sajandit nooremad kui folkloorikogud ja folkloori ajalooline trend tervikuna taanduv ja seetõttu keelekogudest pärineva fraasiaine taandumusaste kõrgem ja vana haruldase ainese osakaal selles vastavalt madalam. Teisalt on murdekogudest pärit materjal folkloorikogude omast parem selle poolest, et väljendid esinevad siin reeglina koos eheda kontekstiga, mis näitab näiteks seda, et fraseoloogilise improvisatsiooni määr on palju suurem, kui see rahvaluulekogudes figureerivate "normaalkujuliste", kontekstide ütluste põhjal paistab.

Kõnekäänukartoteegi maht on ligikaudu 150 000 koopiakaarti – seega mõnevõrra väiksem kui 1994. a prognoositud (vt nt Krikmann 1997a: 6; K. Õim 1997a: 3; Baran 1999: 4). Folkloorikogumine Eestis on alanud varem ja olnud kokkuvõttes jõulisem kui (fraseoloogilise) keele kogumine ning folkloorikogude osakaal meie lühivormifondis on suurim. Folkloorikogujad tajusid mõistatusi lühizänridest enimfolkloorsena ja kõnekäände vähimfolkloorsena ning seetõttu on eesti folkloorifondis mõistatused esindatud kõige ammendatumalt, kõnekäänud aga kõige puudulikumalt (Krikmann 1997a: 187).

Kuna materjal on arhiivi laekunud väga pika aja jooksul, selle tase ebaühtlane ja kõnekäändude avatus improviseerimisele eriti suur, tekitab kõnekäänukartoteegi töötlemisel mitmesuguseid probleeme. Näiteks on küllaltki palju materjali, mille autentsuses on põhjust kahelda. Nagu vanasõnade ja mõistatuste, nii ka kõnekäändude üleskirjutuste hulgas leidub dubleeringuid trükistest või varasemaist käsikirjadest, samuti kogujate tehtud ümbertöötusi ning isegi puhast omaloomingut. Autentsuse määratlemisest ehk olulisemgi on otsustada, kui kaugelt võib minna erinevate kujundkõnenähtuste arvamisega kõnekäändude hulka, s.t küsimus on vabade ja püsiühendite eristamises, vrd *aher naine* – vaba metafoorne sõnaühend, *kadunud poeg* – kõnekäänd; vrd *asi sihker* ja *sihk-siradi*; *sihkel-sahkel*, *siapia Mihkel*, *kallis Mihkel*, *kannata* ja *sihker-kihker*, *sihker-sahker* (vt ka Krikmann 1997a: 254), samuti kõnekäänu obligatoorse, püsivate ning fakultatiivsete, variaablite elementide kindlakstegemises. Mittetraditsiooniliste keeleüksuste osatähtsus on eriti suur just KKI murdekogust pärit materjalis. Lisaks ei pruugi arhiivitektid ja nende hulk sugugi osutada mitte niivõrd ühe või teise kõnekäänu tegelikule kasutusele/levikule kui selle ebatavalisusele, erilisusele.

Millised tunnused/omadused peavad kõnekäändudel olema, et neid võiks lugeda ühe ja sama kõnekäänu esindajaiks või teisenditeks? 2. ja 3. alapeatükis keskendun mõistele *kõnekäänutüüp*, pöörates kõigepealt tähelepanu sellekohastele terminitele.

2. Mõisteid ja termineid

Käesolevas uurimuses kasutatakse parömioloogia- ja fraseoloogiateoorias väljakujunenud paralleeltermineid, eriti viitamisel vastavasisulis-tele käsitlustele. Kuna erinevates, folkloorsest või lingvistilisest vaatepunktist lähtuvates fraseoloogia-alastes uurimustes rakendatakse ühe ja sama mõiste tähistamiseks erinevaid termineid, siis esitan siinkohal olulisemad neist, nii nagu neid allpool kasutan. (Ülevaade terminoloogilistest küsimustest vt Krikmann 1997a: 13 jj; Baran 1999: 5 jj.)

Kõnekäänd (vastandatult vanasõnale) – traditsiooni kuuluv üksikjuhu kujundlik iseloomustus, mida ei esitata, vaid kasutatakse igapäeva-

ses suhtlemises; enamasti osa lausest (predikatiivkomponent või mõni selle osa), harvem süntaktiliselt lõpetatud, kuid mitteüldistav lause (Krikmann 1997a: 15, 52); terminit *kõnekäänd* kasutatakse põhiliselt folkloristikas.

Fraseologism ~ fraseoloogiline üksus – reprodutseeritav keeleüksus, mis on organiseeritud sõnaühendite või lausete eksisteerivate või eksisteerinud mudelite järgi ja millel on ühtne tähendus, mis on erineval määral kombinatoorne tähendust moodustavate elementide suhtes, kuid stabiilne märgitava või väljendatava suhtes (Baran 1999: 12); terminit *fraseologism* kasutatakse põhiliselt lingvistikas.

Fraas – 1) sõnavormiga funktsionaalselt ekvivalentne, mittelauselise ehitusega sõnajärjend (EKG 1993: 6); 2) minimaalselt kahest sõnast koosnev, keelekasutuses korduv, lausesse iseseisvusetu elemendina sobituv või iseseisva lauseliikmena liituv, kindlat tähendussisu omav sõnaühend (Baran 1999: 40).

Tekst – koopiakaardil kirja pandud kõnekäänd.

Sõnastusvormid ~ variandid ~ teisendid – tekstid, mille kohta on põhjust arvata, et need kuuluvad eesti traditsiooni ja on kirja pandud vahe-
tult traditsioonist (EV 1980: 37).

Kõnekäänutüüp ~ tüpoloogiline üksus – nende üksiktekstide kogum, millel on ligikaudselt sama tähendus ja küllalt suur ühisosa ka leksi-
kaalses koosseisus (vt EV 1980: 63).

3. Kõnekäänd/fraseologism kui tüpoloogiline üksus

Eesti kõnekäändude samatüüpsuse määramise aluseks on võetud Matti Kuusi (1963: 340) poolt väljatöötatud idee- ja tuumasamasuse põhimõte. Et teisendeid võidaks pidada sama vanasõna või kõnekäänu variantideks, peab neil olema ühine idee ja tuum. Idee on kasutamisuhtsust ja funktsiooni määrav lähestikune tähendussisu ja tuum vanasõnateksti keskne pildielement, sõnakujund või mõistekompleks. Väljaande "Eesti vanasõnad" I–V (1980–1988) koostamisel ongi lähtutud sellest, et sama vanasõnatüübi variantideks arvatavad laused peavad olema leksika poolest küllalt lähedased, kuid ei ole peetud nõutavaks, et nende sõnastus oleks täielikult identne – mõne leksikaalse elemendi asen-

damine ei lõhu veel tüübisamasust. Kui eranditult kõik lähtetekstis sisalduvad sõnad on asendatud sünonüümidega, ei ole tuumasamasuse nõude tõttu viimast juhtu loetud lähtetekstiga samatüüpseks (EV 1980: 63, 64).

M. Kuusi piiritlust orientiiriks võttes kuuluvad järgmised sõnastusvormid (mis erinevad nii morfoloogiliselt, süntaktiliselt kui ka leksi-kaalselt) kõik selgelt kõnekäänutüüpi *nagu hane selga vesi* – neil on sama tuum, neis kõigis on kesketeks elementideks *hane* (üksikjuhtudel *koera*) *selga* ~ *seljas* ~ *peale* ~ *peal* *vesi* ~ *vett viskama* vms.

nagu hane selga vesi, nii kui hani peale vesi, nigu vesi hane selga, nagu hane selga vett, nagu hanele vett selga

nagu hane selga viska vett, nagu hane peale viska vett, nagu hane kaela viska vett, ku hani sälgä vett viska, nii kui hani kaela vett viska, kui viska hane selga vett, nagu viska hane peale vett, kui viska vett hani selga

kui hanile viska vett selga, nagu hanele viska vett kaela, nagu hanile viska vett kaela, kui hanile viska vett, kui viska valgele hanile vett

viska nigu hani sälgä vesi, viska nagu hane selga vett, kalla nagu hane selga vett, vala kui hane selga vett, vala kui hani selga vett, viska nagu hane kaela vett, viska ku hani pääle vett, viska hane peale vett või anna kopli koerale peksa, viska ku vett hane selga

räägi sinuga või viska hani selga vett, kas suga reagi või kalla hani selga vett, räägi sulle ehk viska hane selgä vett, sinul räägi või viska hani selga vett, räägi või viska hani selga vett, kas viska hanile vett selga ehk räägi temale, kas viska hani pääle vai talle ütlä, kõnölõ vai vala hanile vett

nagu hane selga viskaks vett, justkui viskaks hane selja peale vett, nago viskaks hanne peäle vett

kui oleks sa vett koera selga viskand, nagu hanele vett selga visatud

nagu hane selga vesi visata, nagu hane selga külma vett kallata, olgu hane selga vett visata, nagu koera selga vett visata, nagu vett hani selga visata

nagu hane selga vee viskamine, kui hanile vee selga viskamine, kui hane peale vee viskamine, nigu hanile vii viskamine

jäi nigu hani selga vesi, nagu hane seljas vesi

nigu hani säläst vesi, nagu vesi hane seljast, nagu hane päält läheb vesi maha, jüstnagu hane peält jookseb vesi maha

langeb maha kui hane seljast vesi, läheb mööda kui hane seilast vesi, läheb maha

kui hane seljast vesi, lähäb mööda kui vesi üle hani sule, lääp mööda ku vesi hani sulest

langeb maha kui hanele viska vett selga

A. Krikmann (1997a: 166) rõhutab, et tüpoloogialaste otsuste tegemisel on kahtlemata kasulik omada ülevaadet üleskirjutustes nähtuvaist sagedusvahekordadest, s.t sellest, millised sõnastusvormid on folklooriselt prototüüpsed ehk kuhu leksikaal-semantilises ruumis tekivad loomulikud klastrid (tüübipõhjad või -südamikud). Sest näiteks vanasõna-tüpologia segasus või selgus ei olene päris kindlasti mitte ainult tekstidevaheliste sisuliste ja vormiliste erinevuste absoluutsuurusest, vaid olulisel määral ka teatava teema või idee populaarsusest traditsioonis. Suhteliselt tühja semantilise ümbruse tõttu võib ühte kõnekäänutüüpi kuuluvaiks lugeda ilmselt järgmisi väljendeid, kuigi koguni seitsme eri tüübi nägemine nende hulgas pole samuti võimatu.

Kõnekäänutüüp *papi sigu söötma*:

papi sigu söötma, köstre sigu söötma, kerikuõpetaja sigu söötma, köstre tsiku lugema;

läheb kirikupapi sigu söötma, käis köstri sigu söötmas, käis kirikus sigu söötmas, kerikhärra sigu söötmas, kirgu siga söötmas, köstre sigu söötmä saatma;

jooda köstri vasikad ära, aja inne papi tsia lauta, lase tal ometi papi tsea pahta ajada;

Onts sool kirgu sead söödetud?, Oled sa õpetaja sead ära söötnud?, Kas sa köstre tsia olet joba ära söötnu?, Kas sul juba kirikhärra sead söödetud ja küna ümmer lükatud?, papi sead ää söötnd, kirgu sead õpetaja juures äe söötnd;

papi sead söödetud, köstre sia är söödet, kerikhärra sead ära söödetud, õpetaja sead ää söötud;

Sa pole veel papi sega söötnud, ei ole veel köstri sigu ära söötnud;

papi sead alles söötmata, papi sead veel söötmata, köstri sead söötmata, köstri sead alles söötmata, tal veel köstri sead söötmata, alles köstri sead söötmata ja papi kapsad söötmata, õpetaja sead alles söötmata, kiriku sead veel söötmata, su sead alles söötmata, köstri põrsad on söötmata, papi kapstad alles söötmata, köstre kapuste alles söömäde, papi tsia pahta ajamada, omma veel õpõtaja tsia kinni ajamada.

(see tüüp kuulub variantide arvult, tõsi küll, kõnekäändude hulgas esikümnesse).

Vanasõnade kohta on teada, et nad jaotuvad semantilises ruumis väga ebaühtlaselt. Kui piirkonna täidetud on äärmiselt tihe, hakkab troo-

pidel, eufonismidel ja süntaksifiguuridel kitsas, nad hakkavad põimu-
ma, üksteist välja vahetama. Selgelt eraldiseisvate tüüpide asemel on
mõnikord tegemist väga ulatuslike nn tüübiperekondadega. Laused,
mida tühjas ümbruses võiks pidada sama tüübi esindajateks, võivad
hakata tunduma eritüüpsetena, kui semantiline piirkond on lausetega
ülitihedasti täidetud (EV 1980: 65). Siinkohal toon mõned näited tige-
dusega seotud semantilise piirkonna täitumusest võrdlusekujuliste
väljenditega.

*põrnitseb kui härg, põrnitseb kui pull, põrnitseb kui tige pull, püürüstab altkulmu
kui tige pull, jõllitab nagu kuri pull, vahib võõriti nagu härg, vahib nagu pull
kurjalt, vahib nagu tige sõnn – võrdlusetüüp **põrnitseb kui härg**
vihane nagu härg, vihane nagu tiine härg, vihane nagu pull, viha täis nagu veis,
tige kui härg, tige nagu vihane pull, tige nagu sõnn, kuri kui pull – võrdluse-
tüüp **vihane nagu härg***

Kolmest lühivormižanrist esindab just kõnekäände väikseim hulk ar-
hiivitekste ühe tüübi kohta, samas kui ühe sõnastusvormiga tüüpide
arv on kõnekäändude hulgas üsna tõenäoliselt suurim (Krikmann 1997a:
185 jj). Arhiivis vaid üheainsa üleskirjutusega esindatud tüpoloogilisi
üksusi tuleb pidada piiripealseiks – selle põhjuseks nii teadete vähesus
kui ka see, et pole teada, kas väljend on lihtsalt arhailine ja vähesageda-
ne, üleskirjutusse on sattunud juhuslik viga või on tegemist mittetra-
ditsiooniliste väljenditega jne (vt ka EV 1980: 37–49). Eesti vanasõnade
ja mõistatuste teaduslike väljaannete jaoks tehtud eeltöö käigus on tun-
tumad kopistid ja omaloomingu viljelejad küll välja selgitatud, kuid
kõnekäändude autentsus on seni määramata.

Nii tüübirohkus kui ka tüüpide segunemine on seotud kõnekään-
dude lühidusega – lühikestes lausetes võib ka väike tekstiteisendus olu-
liselt muuta nende leksikaalset ja semantilist olekut. Eespool toodud
sõnastusvormid, mis kuuluvad võrdlusetüüpi *nagu hane selga vesi*, de-
monstreerivad ilmekalt kõnekäändudele omast ulatuslikku varieeru-
mist – seda nii leksikaalses, süntaktilises kui ka semantilises plaanis.
Võrreldes mõistatustega iseloomustab retoorilist folkloori (s.o vanasõ-
nu ja kõnekäände) nii suurem improvisatsioonilise elemendi osakaal
kui ka suurem kasutamissagedus, aktualisatsioonide hulk (Krikmann

1997a: 185 jj). Kõnealuste väljendite puhul on suur varieerumispotentsiaal tüpoloogiliselt eriti n-ö ohtlik – puuduvad nii üldistus kui ka järeldustehe (implikatsioon), ütluse komponentide hulgast puudub subjekt, ütlus on reeglina eriti lühike. S.t tekst on mis tahes muutuste ees kaitsetu ja tüüpidevahelised piirid seetõttu äärmiselt hägusad (Krikmann 1997a: 162 jj). Kõnekäänutüpoloogia spetsiifikast rääkides toob A. Krikmann järgmise näite (tabelis 1 tähistab +-märk kombinatsiooni olemasolu arhiiviaines).

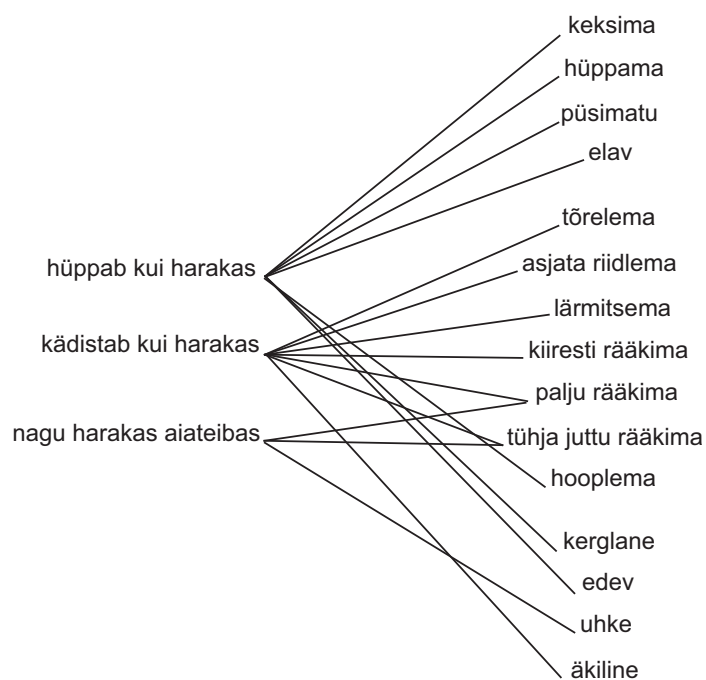
Tabel 1. Võrdlusi loomadega eesti traditsioonist

	härg	lehm	siga	karu
joob kui	+	+	+	+
sööb kui	+	+	+	+
paks kui	+	+	+	+
laisk kui	+	+	+	+
magab kui	+	+	+	+

Kõik elemendid kombineeruvad omavahel. Kuid kas siin on tüüp iga eraldi lahter, rida või veerg? Juba võrdlusvormi asendumine atributiivsega jätab mulje uue tüübi tekkest (või koguni allžanri muutumisest): *magab kui siga* > *unisiga*, *lakub kui vasikas* > *lakevasikas*. Tabelis 1 toodud napolisõnalistes võrdlustes toimub ka tähenduslik varieerumine. *sööb nagu härg* tähendab ilmselt, et süüakse palju; *sööb nagu siga* võib tähendada ka seda, kuid valdavalt viitab siiski räpakale söömisele; need tähendusvariandid on üpris erinevad – kas nad esindavad siis kaht eri tüüpi, kaht erinevat homonüümset kõnekäändu? *joob kui siga* ja *joob kui karu* tähendavad ilmselt alkoholi joomist. *joob kui härg* võib tähendada nii viina- kui ka veejoomist – kas ta esindab seetõttu kaht eri tüüpi? Feliks Vakk (1970: 268) räägib fraseoloogilistest variantidest, millele on oma ne semantiline, struktuuriline ja leksikaalne ühtsus. Erinevused puu-

duvad vaid üksikute komponentide leksikaalset ja grammatilist vormistust. Sisuliselt teeb F. Vakk vahet sünonüümsetel variantidel (struktuurilistel sünonüümidel) ja semantiliselt diferentseeritud variantidel. Kuid kõnekäändude leksikaalsed komponendid ei ole sageli mitte keelised sünonüümid, vaid sünonüümid konteksti alusel – see suhe avaldub nii tähenduse kui ka vormi tasandil.

Näiteks võrdlusetüüpide *nagu harakas aiateibas*, *hüppab kui harakas* ja *kädistab kui harakas* (vrd ka *Armastab nagu kiitsharakas läikivaid asju*; *Küll sa oled igä harakane, muud ei tie ku vahid peilist*) vahelised piirid on pigem aimatavad kui selgelt fikseeritavad – seda eriti siis, kui jälgida võrdluste tähendusi, mis hõlmavad füüsilist liikumist, verbaalset väljendumist ja mentaalseid omadusi.

Joonis 1. Võrdlusetüüpide *nagu harakas aiateibas*, *hüppab kui harakas*, *kädistab kui harakas* semantika

Kõigi kolme tüübi sõnastusvormid võivad võrdlusvahendi põhiseona (*harakas ~ kiitsakas ~ kiitsharakas ~ vares ~ varblane ~ kalkun*) kõrval sisaldada ka kohamäärust (*aiateibas ~ aiateibal ~ aiateiba otsas ~ aiasaiba otsah ~ saiba otsan ~ ühest aiateibast teise ~ kuuseladvas*) või öeldist (*hüppab ~ kargab ~ hüppab ja kargab ~ keksib ~ kepsleb ~ tantsib; hõiskab ~ kädistab ~ kätsatab ~ sädistab ~ sädiseb ~ säutsub ~ vaagub ~ sagatab ~ lobiseb ~ kisendab ~ röögib*), mis talitleb võrdlusalusena.

nagu harakas aiateibas – *nagu harakas aiateibas, jusku harakas aiateiba otsas, justkut kiitsakas aiateibas, nagu kalkun aiateibas*

hüppab kui harakas – *hüppab nagu harakas, kargab nõnda kut harak, hüppab ja kargab nao harakas, hüppab ja kepsib nagu harakas, keksib kui harakas, keksib kui harakas aiateibas, nagu harakas keksib ühest aiateibast teise, keksib nagu vana vares, kepsleb haraka viisi, tantsib nagu harak*

kädistab kui harakas – *kädistab kui harakas; kädistab kui harakas aiateibas; kädistab nagu kiitsharakas; kätsatab nagu harakas; kätsäts ku tuliharak; sädiseb kui harakas; sädistab kui harak aiateibal; sädistab kui harak kuuseladvas; säutsub nagu varblane aiateibas; hõiskab nagu harakas aiateibas; kisendab justkui harakas aiateibas; haraka muudu, mis kisendab; rüük kui vares saiba otsan; vaagub nagu vares aiateibas; lobiseb nagu harakas aiateibas; lobisõs kui harak aiasaiba otsah; sagattab nindagu harakas aiateibäss; senusuguine sagataja pane vaid harakaga paari*

Siinkohal tekib küsimus, kust läheb piir ühe ja sama kõnekäänu sõnastusvormide ja sünonüümsete väljendite vahel?

Tüüp *nagu hull hunt otsib otsa* koosneb järgmistest sõnastusvormidest: *nagu hull hunt otsib otsa, otsib nagu hunt otsa, justkui vana hunt, kes otsib otsa, otsib suure hundi viisi otsa, otsib otsa justkui mõni hunt, otsib otsa kui vana susi, otsib nagu hull loom omale otsa, nagu otsaotsija hunt, just nagu otsa otsib* (viimane sisaldab liitest *hull hunt + otsib otsa* vaid üht osapoolt). On näha, et tegevussubjektiks ei pea tingimata olema hunt, selleks võib olla ka üldisemalt loom; atribuut ei ole kohustuslik, selleks võib peale *hullu* olla ka muu adjektiiv. Toodud võrdlustele on väga lähedased veel *otsib nagu susi surma, läheb nagu susi surma otsima ja käib nagu susi surma otsimas*. Kuigi siin on kõik oletatavas lähtetekstis *nagu hull hunt otsib otsa* esinevad olulisemad sõnad asendatud sünonüümidega, v.a verb *otsima*, võiks nimetatuid pidada tüübi *nagu hull hunt otsib otsa* sõnastus-

vormideks – sedavõrd suur on leksikaalne ja semantiline lähedus; *otsib otsa kui vana susi* oleks nn üleminekuvorm. Samas on lühilauseelised konstruktsioonid tihti rütmiliselt hästi organiseeritud – *susi surma* algriim on ilmselge. Seega võivad kolm *susi*-võrdlust samahästi moodustada ka iseseisva tüübi.

Tabelis 2 on toodud võrdlusetüüpide *tunneb end kui kala vees*, *terve nagu kala vees* ja *terve nagu purikas*, *poiss kui purikas* sõnastusvormid ning tähendused.

Tabel 2. Võrdlusetüüpide *tunneb end kui kala vees*, *terve nagu kala vees*, *poiss kui purikas* sõnastusvormid ja tähendused

Tüüp	Sõnastusvormid	Tähendus(ed)
<i>tunneb end kui kala vees</i>	<i>tunneb end kui kala vees</i> <i>tunneb ennast nagu kala vees</i> <i>elab kui kala vees</i> <i>nagu kala vees</i> <i>vaba nigu kala viih</i> <i>õige kui kala vees</i> <i>nagu kala oma sõiduvees</i> <i>ujuvad nagu pardid vees</i>	'ennast hästi, mõnusalts, mugavalt, vabalt tundma', 'oma olukorraga täiesti rahul olema', 'hästi elama'
<i>terve nagu kala vees</i>	<i>terve nagu kala vees</i> <i>terve kui kala</i> <i>terve kui kala jões</i> <i>terve nindagu kala meres</i> <i>ilus naagu kala vees</i> <i>terve nagu purikas vees</i> <i>terve nagu purikas jões</i> <i>terve nagu purikas</i> <i>terve kui jääpurikas</i>	'hea tervisega', 'terve ja priske'
<i>poiss kui purikas</i>	<i>poiss kui purikas</i> <i>poiss jäme kui purikas</i> <i>mees kui purikas</i> <i>poiss nagu purikas</i> <i>poiss kui purask</i> <i>jäme kui purikas</i> <i>kõht ees nagu purikas</i> <i>priske nagu purikas</i>	'hea tervisega', 'terve ja tugev (mees)', 'terve ja priske, jäme'

Näeme, et erinevates konstruktsioonides korduvad elemendid *kala* ~ *purikas*, *vees* ~ *jões* ~ *meres* ja et väljendite tähendused on väga lähedased või lausa samad.

Mõned võrdlusetüübi *terve nagu kala vees* hulka arvatud väljendid sisaldavad sõna *purikas*, mida võib pidada *kala* kontekstisünonüümiks (vt EKMS I: *purikas* 'haug'), sõnaühendi *terve kui jääpurikas* puhul see nii ilmselt ei ole (pole võimatu, et siin on üleskirjutaja *purikas*-sõna mõtestamisel lihtsalt eksinud), ja seetõttu ei erine vastavad võrdlused suurt lähtevormist. Võrdlusetüübis *poiss kui purikas* paistab *purikas* tähendavat midagi muud (vt EKMS III: *purikas* 'pikk ja otsest peenem asi või olend') – võrdlusvahendi semantika ongi iseseisva tüübi moodustamise aluseks. Samamoodi võib omavahel seotuks pidada ka näiteks järgmisi sõna *koer* sisaldavaid väljendeid.

koer olema, koer poiss, koer tüdruk; peakoer; koera amet, koera amet juures; koera tegema, koera tegu, koera tembud; koerus, koerust tegema, koerust täis, püsti koerust täis, perse koerust täis; kahe persega koer; koerustükk, koerustükke täis; haugub kui koer, klähvib vastu kui koer, lõustib vastu kui koer, rantsib vastu kui koer; irvitab kui koer, naerab kui koer, mõnitab kui koer, itsitab kui koer küinka otsas; koerem kui koer; kargab kui kuri koer ninasse kinni; valetab nagu vana koer

On päris selge, et kõnekäändude süstematiseerimisel on mitutpidi otsustamise võimalusi ohtrasti, ja väljendite tüpoloogilise eristamise/määratlemise aluseks on sageli olnud vaid liigitaja subjektiivne keeletaju – seetõttu toetub eesti kõnekäändude tüpoloogia tavapärasest ka mõnevõrra avaramale tüübikäsitusele. Nii on ühte ja samasse võrdlusetüüpi arvatud näiteks väljendid, mille kõik leksikaalsed komponendid on omavahel sünonüümiasuhetes (*nagu kangast veab: nigu kangast viab, justku kujuks kangast, nagu kangast loo, kui langa luu, käü kui langa luveh, loosi ku langa, lää ku lõnga loi, jusko trelli kujob, nigu vuuri viab*) või mille leksikaalne koosseis on küll sama või lähedane, kuid tähendus erinev (*hambad justkui kapalauad: hambad justkut kapalouad* 'laiad esihambad', *hambad irevil kui kapavoolmed* – irvitaja kohta).

4. Eesti kõnekäändude korraldamisest ja süstematiseerimisest

1930. aastatel alustas Rudolf Põldmäe eesti kõnekäändude temaatilise kartoteegi rajamist, mis plaanide kohaselt pidi endast kujutama eesti rahvanaljandite temaatilise kartoteegi analoogi; paraku jäi see töö sõja

tõttu pooleli. Kuigi eesti kõnekäändude kartoteeki asuti eesmärgipärasemalt töötleva alles 1994. aastal, kui algas selles sisalduva materjali tüpologiseerimine, ei saa öelda, et kartoteek oleks kuni selle ajani seisnud pimesa massiivina. Kõnekäänud olid jagatud päritolukohtade kaupa, kuid nende leidmine kartoteegist leksikaalsete, sisuliste vm tunnuste järgi oli üsna vaevaline. Ometi said uurijad ja huvilised seda erinevatel eesmärkidel kasutada. 1950.–1960. aastatel tegeles kõnekäändudega intensiivsemalt Ingrid Sarv, temalt ilmus rida artikleid ja valmis kandidaadi väitekirj. Ka fraseoloogiauurija Feliks Vakk on oma uurimustes korduvalt viidanud kõnekäändude kartoteegile.

1994. a käivitus Eesti Teadusfondi grandiprojekt “Eesti kõnekäändude tüpoloogia ja süstemaatika” – grandihoidja A. Krikmann, täitjad (algkoosseisus) Anneli Baran, Tiit Konsand, Katre Õim –, mille esmane eesmärk oli rajada eesti kõnekäändude tüpoloogiline kartoteek, saada eesti kõnekäändudest jm fraseoloogiast ülevaade tüübitasandil. Üldjoontes jõuti tüpologiseerimisega lõpule 2000. a. Kokku on koondatud ühe ja sama kõnekäänu kõik erinevad sõnastusvormid; kõige iseloomulikum, sagedasem neist on valitud tüübi tiiteltekstiks, kusjuures eelistatud on kirjakeelsemat vormi (v.a selgelt lokaalsete ütluste puhul): *naar, niu hamba pill suust maha – hambad kukkusid naermisega suhu*.

Et kõnekäändude süstematiseerimist puhttehniliselt hõlbustada, eraldati materjalist kõige silmatorkavamate süntaktiliste ja semantiliste tunnustega kõnekäänud, mis jagati järgmistesse rühmadesse: võrdlused; lõppriimilised ja dialoogilised kõnekäänud; tervitus-, tänu- ja sõimuvormelid; retoorilised hüüatused ja küsimused; sõnapaarid; ühesõnalised metafoorid; intensiivistavad tarindid. Nii on vastavalt kõnekäändude struktuurile võimalik kartoteegist üles leida kõik võrdlused (*helde nagu Helde-Mari poeg; justkui koer heinakuhja otsas, ei söö ise, ei lase teist süüa; kaalub kui kulda; ole kui küpsiküüsilaste juures; seab ja sordib, nagu juut loeb oma kasukopikaid*), kas või ~ nii et väljendid (*ei upu vees ega põle tules; häbene kas või silmad peast; kõht on nii tühi, et sööks kas või pool hunti korraga; läheb nii et kivi kuuleb, teine näeb; valetab nii et suu suitseb*), lõppriimilised kõnekäänud (*Üks ei kuule, teine ei näe, kolmanda peale ei paista päe; Oh ma vaene, kus minu naine?; Kõik võib olla, kõik võib tulla, mats võib maa peal mõisnik olla; Sepik seljas, ise näljas; Oi, oi hullu, iga päev saab nalja*;

Nii on lood siinpool sood; Küll ma tasu, kui ma kosu). Vähemproduktiivseid struktuurinähtusi, samuti kõnekäändude tähendusi, kujunditekkemehhanisme ja ka väljendites sisalduvaid sõnaühendeid, üksiksõnu vm saab ERA materjali põhjal jälgida ainult siis, kui vastavate tunnustega väljendid kõnealusest kogumist ükshaaval üles otsida. Näiteks väljendeid *ike seljas, kananahk seljas, karvad turris, keel sõlmes, keel suus, kilk kaelas, kirp kõrvas, kirves kotis, kits kotis, kitsed orasel, kolk kaelas, koorem küljes, krapp kaelas, kuri karjas, kõlkad kõhus, hammas verel, lambanahk seljas, maik suus* ühendab see, et nad kõik osutavad objekti seisukorrale või ühele selle omadustest: *kits kotis* 'raha otsas', *nälg näpus* 'kitsikuses', *kilk peas* 'purjus'; kõnekäändude üheks komponendiks on substantiiv nominatiivis, mis toimib subjektina, väljendite teine komponent toimib adverbialina; adverbialkomponent esineb tavaliselt kohakäänetes (vt Baran 1999: 59). Kuna kartoteegi korraldamise eesmärgiks oli kõnekäändude tüpologiseerimine, siis ei ole haruldane, et sama kujundi põhised väljendid on paigutatud erinevatesse kõnekäänutüüpidesse. Ideaalilähedane oleks võimalus jälgida mis tahes kujundi esinemust läbivalt kõigis kõnekäändudes. Näiteks esineb kujund *saksa sool* nii metafoorse nimetusena *saksa sool* 'tuhk' kui ka väljendis *saksa soola kukkuma* 'toit kukkus maha'; asündeetilist sõnapaari *suud-silmad* võib leida mitmete hüperboolsete väljendite koosseisus: *suud-silmad ammuli peas, suud-silmad pärani lahti, suud-silmad laiali, suud-silmad häbi täis, tehti suud-silmad häbi täis, valetab suud-silmad täis, lakkus suud-silmad täis, vikkis kõik suud-silmad lund täis*. Sama kujund, näiteks *naiste tahk, kana ninarätt* (mõlemad tähenduses 'põrand') ületab tihtipeale žanripiirid: *naiste tahk ja kana ninarättik, naiste tahk* – kõnekäänud; *Naiste tahk ja kana ninarätt om vana-paganal teadmata, Naiste tahk ja kana suurätt on üks, Naise tahk ja kana suurättik on põrand* – vanasõnad; *Mis on naiste tahk ja kana ninarätt?* – mõistatus (K. Õim jt 2003: 12). See on ka üks põhjus, miks ei saa kõnekäändude korraldamisel lähtuda ainult kujundist. Siin on omal kohal viited teistele lühivormidele, s.o vastavatele tüübinumbritele väljaannetes "Eesti vanasõnad" I–III (1980–1985) ja "Eesti mõistatused" I–II (2001, 2002).

Võrreldes varasemaga on pilt kõnekäändude alaliikidest, alaliikide ja tüüpide produktiivsussuhetest, tüüpide koguhulgast, kõnekäändude

struktuuri, funktsiooni, tähenduse jm varieerumisest (ja samas ka ebamäärasusest) muutunud tunduvalt konkreetsemaks – kõiki neid teadmisi on rakendatud ka kõnekäändude digitaliseerimisel (vt ptk 4.2).

4.1. Eesti kõnekäändude alaliigid

4.1.1. Erivormilised kõnekäänud

Kuna suurema osa kõnekäändude kindlaid süntaktilisi, semantilisi jm tunnuseid on suhteliselt raske fikseerida ja üleskirjutuste arv ühe kõnekäänutüübi kohta on enamasti väike, jagunevad väljendid arvukatesse väikesemahulistesse alaliikidesse. A. Baran (1999) on eristanud järgmised vormilis-funktsionaalsed rühmad.

– **Metafoorsed üksiksõnad:**

kits 'vokk', karja-jaak, sinikael 'viin', nahkpaun 'kõht', saksa sool 'tuhk', kaapekakk 'pere noorim laps', hapu leiva hais 'kõhugaaside tagajärg', sulunuhtlus 'nohu'

– **Lõppriimilised väljendid:**

Kust tuul, sealt meel; Las sadada, saab magada; Kukulind ja kägu, need on ühte nägu

– **Sõnapaarid:**

kepp ja kott, lust ja lillepidu, tehakse uut ja vana, jäi alasi ja haamri vahele, (keegi) on A ja O, loe või laula, nuta või naera, keela või käse, võta või jäta

– **Kõnekäänud-kordused:**

saagu mis saab, tee mis sa teed, mees mis mees, loll mis loll, kindel mis kindel, mõtle mis sa mõtled, kivi mis kivi, rebane mis rebane

– **Retoorilised tõjevormelid ehk nn reparteed:**

Kuidas käsi käib? – Käisest sisse, teisest välja; Kui vana sa oled? – Nii vana kui köstri valge kana, Nii vana kui vares aia teibas; Mis su nimi on? – Nipitiri

– **Tervitus- ja tänuvormelid:**

Jumal appi! ~ Jumal aidaku; Jõudu tööle! – Jõudu tarvis; Tere, tere, vana kere!; Jumalaga, julgad taga!; Head aega, mul pole aega!

– **Sõimuvormelid:**

Käi koera saba alla ja pea jäta välja, siis näed, kuhu koer su viib!; Mine sibulamaale sitale ja võta kanepist kepp kätte, et küljeli ei kuku!

– **Retoorilised hüüatused ja küsimused:**

Oh sina püha taevas!, Oh sina helde taevas!, Oh taevane aeg!, Oh heldene aeg!, Oh kallis aeg!, Oh taevaisake!, Oh jumaluke!, Oh Jeesuke!

Kui pidada silmas kõnekäändude süntaktilist konteksti ja struktuuri, nende stiili ning morfoloogilist tasandit, võib eesti fraseologismid jagada lausesisesteks fraasideks ja iseseisvateks fraaslauseteks (Baran 1999: 40 jj). Siin eristuvad järgmised süntaktilis-stilistilised rühmad.

– **Ühest või mitmest atribuudist ja peasõnast koosnevad väljendid.**

Täiend väljendab substantiivse põhjaga tähistatud olendi, eseme või nähtuse tunnust ja selleks võib olla

a) **adjektiivatribuut:**

igavene rist, soolane hind, okkaline elu

b) **genitiivatribuut:**

ajahammas, koeraelu, koerailm

– **Parataktilised sõnaühendid**, milles seostuvad traditsiooniliselt kaks rinnastuvat mõistet:

maad ja metsad, lood ja laulud, rist ja riid, ei saa täis ega lähe lõhki, kippu ega kõppu

– **Väljendid, mille põhisõnaks on verb**; enamasti on tegemist finiiit-fraasiga, lisaks verbile kuulub fraasi tavaliselt ka noomen:

hambaid varna panema ~ riputama ~ viskama, villast venitama ~ vedama, kaela kandma, mokka minema, suuri sõnu tegema, pinda jalgade alt kaotama, tuul pööningult läbi puhunud

– **Väljendid, mille põhjaks on adverb või proadverb** ja mis talitlevad alati verbi adverbialse laiendina:

enne kukke ~ kukelaulu, vee ja leiva peal, ammuli sui, kuiva suuga

– **Väljendid, mis osutavad objekti seisukorrale või ühele selle omadustest** ning mille üks komponent toimib lauses subjektina ja teine adverbialina:

süda saapasääres, kits kotis, kaks karva kolmes reas

Põhimõtteliselt kuuluvad lauses sisalduvate fraaside hulka ka võrdlused ja intensiivistavad lausetarindid, kuid kuna nende hulk ERAs on teiste siintoodud väljenditüüpidega võrreldes suhteliselt suur, siis vaatlen neid lähemalt allpool. Järgnevad iseseisvad fraaslaused.

- **Parenteesifraasid.** Iseseisvad väljendid, mis on üldiselt kas iseseisvad adverbiaalid või lausemäärused:

jumalale tänu, jumal paraku, tont võtaks

- **Hüüatused, manamised, soovimised, siunamised, kurtmised, kirumised** jms; hüüdlause võib olla nii propositioonilause (mille tuumaks on lause reema – öeldistäide või alus) kui ka fraaslause (koosneb hüüdfraasist, mis võib sisaldada või mitte sisaldada tuuma nimisõnafraasi näol):

Sa armas aeg küll!; Oh sa poiss ja puud ja laevad!; Sää! ta siis on, see põllumeeste selts ja hapupiima ühisus!

- **Üksikisikule suunatud nimetamised jm iseloomustused**, mille hulka kuuluvad näiteks atribuutkonstruktsioonilised väljendid ning mis rinnastuvad vastavalt oma süntaktilisele struktuurile lausesiseste fraasidega, eriti ühest või mitmest atribuudist ja peasõnast koosnevate väljenditega:

seanahavedaja, tagantlükatav, teenitud keretäis

4.1.2. Võrdlused

Võrdlused moodustavad kõnekäändude hulgas mitte ainult suurima, vaid ka vormilt homogeenseima ja selgepiirilisima alaliigi. Tüpoloogiliselt erinevaid väljendeid, mis reeglina sisaldavad võrdlevat sidesõna *kui*, *nagu*, *justkui* vms, on 4615. Lähtudes võrdluste ülesehitusest ja seal esinevatest võrdlussõnadest esitab I. Sarv oma monograafias "Rahvapärane võrdlus kui kõnekäändu eriliik" (1960) järgmised võrdluste alaliigid.

1. Otsesed võrdlused

1) väljendid võrdlussidesõnadega *kui* ja *nagu*:

ilus nagu ristiema kana, ühe soolega nagu kajakas

2) komparatsiooniga võrdlused:

eilne päev pikem kui tänane, rohkem võlgu kui karvu peas

a) *sama kui* võrdlused:

teab sama palju kui siga pühapäevast

b) sisulise komparatiivsusega võrdlused:

enne läheb siga sõjaväkke, kui ... ; enne läheb vares valgeks, kui ...

3) ehk- ja või-võrdlused:

räägi sulle või seinale, räägi või tao vaia vastaoksa puusse, mõni mõis või ahjutäis vorsti

4) mis-võrdlused:

läks mis vuhinal, läks mis laulis

5) et-võrdlused:

jooksis na, et teine jalg teist ei näinud; ta valetab, et kõrvad liiguvad; ta valetab, et pää suitsep

6) kas või võrdlused:

ta ei anna perra, kas vai nui pooles; vaju vai mua alla häbi pärast; tedä mähi vai ümbre sõrme

7) väärt- (~ väärtki) võrdlused:

ei ole karva väärtki süüdi, pole poolt krossigi väärt

2. Kaudsed võrdlused**1) ki- (gi-)võrdlused:**

ei tee kõverat kõrtki, silmä karvaki omma tööd täüs, seo väits ei lõika hapunt piimägi

2) ka- (kah-)võrdlused:

sest ei saa hobene kah aru; peni kah ei haugu perrä, kohes ta jäi; ma olli nii like, et hamba all kah es ole kuiva kotust

3. Laiendatud võrdlused**1) loetelu sisaldavad võrdlused:**

nina nagu Nissi kiriku torn, silmad kui vaese mehe silgukarbid, suu kui suti sitaauk

2) parallelismi sisaldavad võrdlused:

põrsal põll ees, emisel helmed kaelas

3) antiteesi sisaldavad võrdlused:

ilus kui ingel, nina peas kui kringel

4) püsiva sõnapaariga võrdlused:

elavad nagu kass ja koer, nagu sukk ja saabas

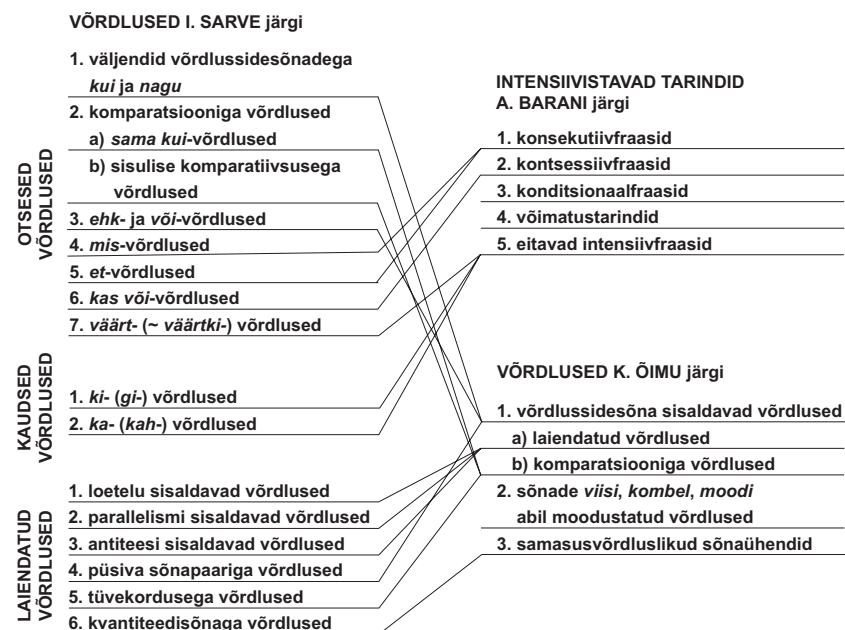
5) tüvekordusega võrdlused:

poiss on kuerem kui kuer, justkui joomata joonud

6) kvantiteedisõnaga võrdlused:

see on peris aaste suurune, küünrapikkune mees

Toodud jaotus, mis hõlmab nii võrdlusi kui ka intensiivistavaid tarindeid, võiks edasiarendatult näha välja järgmine.

Joonis 2.

Kui I. Sarve võrdlustekäsitluses sisalduvaid alajaotisi teatud määral kontsentreerida, eristuvad võrdluste hulgas järgmised rühmad.

– **Võrdlused, mis sisaldavad võrdlussidesõna** *kui, nagu, justkui* vm, moodustavad eesti võrdluste hulgas valdava osa:

nagu hädaleib, pikk kui lookam, suu suur kui keldriauk, häbi nagu muna-sööjal penil, karjub kui rääk rukkis

ehk- ja või-võrdluste siia rühma arvamise kasuks räägib näiteks sõnade *ehk, või* ja *nagu, justkui* kasutamine ühe ja sama kujundi puhul, vrd *Räägi sulle ehk räägi seinale, seo ükstapuha ja Selle räägi juskul seinäle, ei tämä oma jonnist tagane*, vrd ka *Mõni mõis mul see kolm versta jalagi käia on!*; *Kus ka mõni mõis: kümme rubla preemiaks!*; *Mis sellest, ega ta mõni mõisa ega ahjutäis vorste ole!*

Võrdlussidesõnaga võrdluste erivormideks on laiendatud ja kom-

paratsiooniga võrdlused, mille esinemissagedus on suhteliselt väike.

a) **laiendatud võrdlused** sisaldavad loetelu, parallelismi või antiteesi:

*kätt kui mända, suud kui sulavõid; lüpsa kui sikku ja niida kui siga;
pats kui patu ites, habe kui tuuliluu, nägu nagu kitsejalg, rind nagu
kirbu silmevahe, paled nagu lõunapoolt õunad, nina nagu saiasarv, suu
nagu nõõpauk; ilus kui ingel, nina peas kui kringel*

b) **komparatsiooniga võrdlused**:

*hullem kui põrgutagune lage, parem ikka kui paljas vesi, lollim kui siga –
siga rõhkse, targem kui tark, vaesem kui vaene*

– **Sõnade viisi, kombel, moodi jms abil moodustatud võrdlusi** ei esi-
ne eesti keeles kuigi palju:

*veneviisi, matsimoodi, mehemoodi, korjab linnuviisil, otsi leivatüki viisi,
peetakse koeraviisi, veab seamoodi, õrnalt härja kombel*

– **Samasuvõrdluslike sõnaühendite** puhul on esialgsed võrdlused
tänapäeva keelde jõudnud lühenenud kujul. Võrreldes *viisi- ~ kom-
bel-võrdlustega* on taoliste väljendite kasutussagedus suurem:

*tulisoolane, tulihapu, põrgupalav, tikksirge, moonanaise lõuad, kassi pea-
ga, sandi hobuse koorem, seaõnn*

Võrdluste vorm võib küll varieeruda, kuid äärmiselt ebaühtlane jaotus-
mus näitab, et eesti võrdlused on valdavalt *kui-* ja *nagu-*kesksed.

Mõned võrdlustega ühised tunnused on *nii et-* jt taolistel väljendi-
tel. Mõlemaid kasutatakse eesmärgiga väljendada/rõhutada mingi oma-
duse intensiivsust, tekitada hüperbooli, vrd *nagu tilk vett kuumale keri-
sele* 'miski kaob (haihtub) nii ruttu nagu kuumale kerisele visatud
veetilk, mis aurustub alati ja teadaolevalt väga ruttu' > 'miski kaob väga
ruttu', *ei karda vanakuraditki* > 'keegi ei karda isegi vanakuradit, kes tea-
tavasti on väga hirmus' > 'keegi on hästi julge' (vt ka K. Õim 2000: 558,
559). Kuna intensiivistavad lausetarindid on tihti absurdimaigulised,
siis ilmselt võiks just ebareaalse elemendi sisaldamine olla üheks in-
tensiivistavate ütluste ja võrdluste kokkupuutepunktiks (see ei puudu-
ta aga sugugi kõiki võrdlusi, sest midagi ebalooslikku sisaldavaid
võrdlusi on tunduvalt vähem kui n-ö tavalisi ja triviaalseid). Ka on ta-
valine võrdluste ja intensiivistavate tarindite segunemine, põimumi-
ne – sageli ei omagi määratlus "võrdlus" või "intensiivistav ütlus" eri-

list tähtsust. Nii on see näiteks väljendite puhul, mille kujundi-poolel on interjektsioon, onomatopoeetiline element vms: *läks nigu niuhti*, samuti siis, kui tegemist on alliteratsiooniga (*läks ja laulis ~ läks mis laulis ~ läks nagu laulis ~ läks nii et laulis*) või kujund on kujuteldav (*kõht täis nagu täitapulad ~ kõht täis, nii et tapa täi peal ära*; *Vahtis talle otsa, nagu tahaks silmadega ära süüa ~ Oli nii vihane, et oleks teise kas või silmadega ära söönud*; *Ta on täitsa otsas omadega nagu luu ja nahk ~ Ta on nii lahjaks jäänud, et paljas luu ja nahk veel järel ~ Temast pole enam muud järel kui luu ja nahk*). Neil juhtudel oleks väljendi alaliigi määratlemine keeruline ja mõttetu. Tekib küsimus, kas intensiivistavaid tarindeid võiks käsitleda koos võrdlustega?

Ingrid Sarv (1960: 6 jj) on osutanud sidesõna *et* komparatiivsele funktsioonile ning pidanud seda sisaldavaid väljendeid võrdluste alaliigiks. Mati Erelti (1986: 106) järgi esindavad *nii(võrd)...* *et* võrdlused osutava ekvatiivi erijuhtumeid, kus adjektiive laiendavad sõnad *nii*, *sedavõrd* või *nõnda* ning komparaator esineb *et*-kõrvallause kujul: *See sügav bass oli sedavõrd enesekindel ja isalik, et minugi ärevus kadus*. Eitava peallause korral võib komparaator olla ka *da*-infinitiivitarind: *Ma ei ole nii rumal, et teie ettepanekule vastu vaielda*. Selliseis lauseis osutab komparaator mitte võrdlusalusele objektile, vaid pigem sündmusele, ning võrdlusalusega väljendatakse, et võrreldaval objektil on omadust selle sündmuse toimumiseks vajalikul määral. S.t *nii et*- jms väljendite puhul kutsub midagi intensiivset esile mingi sündmuse või olukorra, samas kui võrdlustes on võrdlusvahendi poolel tegemist mingi objektiga.

Võrdlusi ja intensiivistavaid väljendeid hoiab lahus ka järgmine erinevus. Enamiku võrdluste puhul on obligatoorne, et kõrvutatavaid on kaks, võrreldakse kahte erinevat situatsiooni, võrdlustehe on metafoorne. Intensiivistavate ütluste puhul saab rääkida ühe ja sama situatsiooni elementidest, parafraasi tunnuseks on siin metonüümilisus. Kuid ka üksikutes võrdlustes võib tegutseda või olla mõlemal poolel üks ja sama agent või patsient, s.t sama objekti võidakse võrrelda eri situatsioonides, seose seisukohalt eri objektidega vm moodi: *nohiseb nagu aganaid söönud, köhib nagu puid raiub, justkui oleks enneaegne olema, kui oleks sa vett koera selga viskand, justkui oleks pikemat aega hauas olnud, kui hauast välja tulnud, altkulmu vahib, kut oleks suur kahmus, kui oleks kolmest kabelist ära*

karanud, nigid oleks kadakaoksa suhu pand.

Lisaks nimetatule räägib kõnealuste väljendiliikide eraldi käsitlemise kasuks nende spetsiifiline vorm ning suur produktiivsus.

4.1.3. Intensiivistavad tarindid

Nagu öeldud, on eesti kõnekäänuaines ka suhteliselt palju intensiivistavaid tarindeid: *ei maksa punast pennigi*. Intensiivistavate lausetarindite all mõistetakse pikemaid, kõrvallauses sisalduvaid või kõrvallausesse sobituvaid fraase, mis muudavad esitatud väite intensiivistavaks või jõuliseks kujundiks. Tegemist on üksteisele väga lähedal seisvate väljenditega – nad kas sulavad üksteisesse või on sünonüümsed; kõigis neis võib teatud vormitunnus jääda sõnadega eksplitseerimata, kuid olla juurdemõeldav. Kõne ilmestajatena sarnanevad sellised fraasid võrdlustega (Baran 1999: 63). Intensiivistavad lausetarindid jagunevad vastavalt tähendusele järgmisteks fraasitüüpideks (A.-L. Kuusi 1971: 63 jj).

- **Konsekutiivfraas (*nii ... et konstruktsioon*)** on justkui võrdluse metonüümiline arend, mis kujutab asja või teo kvaliteedi astet. Võrdluse komparatiivse *nagu*-konjunktsiooni korvab konsekutiivfraasis *nii et* konjunktsioon, mida pealauses esindab tavaliselt mingi demonstratiivpronoomen *nii, see, selline*:

selline tuul, et ajab sea püsti; läheb, nii et maa müdiseb; nii et maa mustab; nii et maja väriseb; nii kõhn, et ei kõlba mattagi; nii et ilm lilla

- **Kontsessiivfraas (*kas ... või konstruktsioon*)** koosneb lauses sage li lause pealiikmeks olevast väitest, *kas või* konjunktsioonist ja intensiivistavast osast:

häbene kas või silmad peast, tuul ajab kas või sea püsti.

Tihti kuulub fraasi metafoorne kujund mitte kunagi toimuvast, millega võidakse emfaatiliselt intensiivistada aktuaalse olukorra võimatust või osutada, et väide peab kindlasti ja kõigis olukordades paika. Väljendid jagunevad nelja põhitüüpi:

- a) tuum on täielik pealause ning sellele järgneb alistuv kõrvalause või jätk: *kõht on nii tühi, et sööks kas või pool hunti korraga*; tuum võib olla mitmeosaline või on tuuma ja jätku järjestus vastupidine;
- b) tuum ise vajab ja nõuab täiendavat jätku mingi lauseliikmena;

c) tuumaks võib olla eitussõna või substantiiv, mida võidakse kujutleda ärajäetud predikaadi objektina;

d) tuum hõlmab vaid interjektsiooni või adverbi, millele on lisatud jätk; intensiivistav fraas moodustub ainult jätkust: *kas või nui pooleks*.

- **Konditsionaalfraasid** (*kui ... , siis ... -konstruktsioon*) – *kui*-kõrvallauseid või sidendita kõrvallauseid, mille korreelaadiks on harilikult *siis*. Tegemist on irreaalsete tingimuslausetega, mis väljendavad reaalselt mitteeksisteerivaid tingimusi; *kui*-konjunktsiooni sisaldavas pooles on tegemist absurdiga:

kui jaanipäeva külm ära ei võta, siis võib asja saada; kui jumal pole lätlane, läheb see korda; kui hürdast saab karjakoer, siis saab temast ka inimene

Siia rühma võiksid kuuluda ka **temporaalfraasid**, mis sisaldavad *kui*-konjunktsiooniga algavat temporaalset kõrvallauseid ning fraasistunud, sageli *nii*-sõnaga algavat pealauseid.

- **Võimatustarind** (*(ei) enne ... , enne kui ... -konstruktsioon*). *enne ... , kui* sõnapaari sisaldav vormel, mis tekib enamasti absurdisümboli ümber ja mille puhul rinnastuvad aktuaalne, situatsiooni sobiv, ja seda intensiivistav, emfaatiline sündmus:

enne läheb siga sõjaväkke, kui ... ; enne läheb vares valgeks, kui ...

- **Eitavad intensiivfraasid** (*ei ... ki/gi-konstruktsioonid*) sisaldavad *ei*-eitussõna ning kujundit, millega on liitunud *ki/gi*-partikkel; viimase tähenduseks on 'ka, samuti, isegi':

ei võta viinatilkagi; ei kõlba sealegi anda; ei kannata tema varjugi; nii laisk, et ei viitsi kõrvugi kanda; nii pime, et ei näe mitte sõrmegi suhu pista; nii uhke, et ei näe mitte oma ninagi pähe

Tavaline on nn kahekordne eitus, mille puhul lisatakse tavalisele eitusele rõhutavas positsioonis sõna *mitte*: *Selle eest ei saa mitte sõrmegi tuhasse pista*

4.2. Eesti kõnekäändude andmebaas*

ISO (rahvusvaheline standardiorganisatsioon) järgi nimetatakse andmebaasiks andmete kogu, mis on korraldatud vastavalt kontseptuaal-

* Samal teemal: K. Õim, A. Õim, A. Hussar, A. Baran, Kõnekäändude kartoteek andmebaasiks. *Keel ja Kirjandus* 2003, nr 1, lk 15–23.

struktuurile ja mis kirjeldab nende andmete omadusi ning neile vastavate olemite vahelisi seoseid, toetades üht või mitut rakendusala (<http://ee.www.ee/ITterminid/>). Eesti kõnekäändude andmebaas kujutabki endast materjali eri liigitusaluste ühendit, mis võimaldab saada kõnekäändude kohta erinevat informatsiooni; andmebaasi loomise eesmärkide hulka kuulub ka eesti kõnekäändude paberväljaande käsikirja ettevalmistamine.

Teatud astmel tegeldi andmebaasi loomisega paralleelselt kõnekäändude tüpologiseerimisega – tüüpide tiiteltekstid ja tuntuimad sõnastusvormid sisestati esialgsesse andmebaasi. Viimasest lähtub internetis aadressil <http://haldjas.folklore.ee/rl/date/robotid/leht3.html> asuv otsingumootor (autor Sander Vesik), mis annab informatsiooni ligikaudu 25 400 eesti kõnekäänu kohta. Materjal pärineb Asta Õimu “Fraseoloogiasõnaraamatust” (1993) – kokku umbes 7300 väljendit – ning ERA käsikirjalisest rahvaluulearhiivist ja EKI murdearhiivist – kokku umbes 18 100 väljendit, sh ligikaudu 10 600 võrdlust. Otsida on võimalik sõnaosa järgi, näiteks järjendile **kass** võib vastuseks saada nii *kassi*, *kassa* kui ka *okassiga*, samuti terviksõna järgi: (**kass**), veel arvestab otsingumootor alternatiivseid tähti sõnas: **nai[ns]e**. Erinevaid sõnu sisaldavate kombinatsioonide otsimiseks tuleb kasutada loogiliste avaldiste märke: & ‘ja’, | ‘või’, s.t päringu **nai[ns]e & kass** vastuseks on kõik väljendid, mis sisaldavad sõnu *kass* ja *naine* (*naise*); päringule **nai[ns]e | kass** vastavad kõik väljendid, mis sisaldavad sõnu *kass* või *naine* (*naise*) või mõlemaid. Leidmaks kõnekäände, mis sisaldavad sõnu *kass* või *koer* ja *nagu*, tuleb otsida: {**kass | koer**} & **nagu**. Otsingumootor lähtub sõnastusvormidest, sisaldamata infot arhiiviandmete kohta; sarnaselt paberkartoteegiga on kõnekäändude struktuuri, tähendusi jm võimalik jälgida siis, kui väljendid ükshaaval välja sorteerida.

4.2.1. Kõnekäändude andmebaasi struktuur

Otsustamaks, mida peab andmebaas sisaldama, tuleks lähtuda sellest, milliste kriteeriumide, tunnuste alusel peaksid väljendid olema leitavad, töödeldavad ja analüüsitavad. Põhimõtteliselt peaks olema kõige hõlpsam saada infot kõnekäändude levikuulatuse ja produktiivsuse

kohta, sest vastavad andmed on koopiakaartidel juba olemas või kaartide hulgast otseselt tuletatavad. Et anda informatsiooni kõnekäändude vormi, struktuuri, kujundisemantika, tähenduse jm kohta, tuleb iga kõnekäänutüüp eelnevalt vastavast seisukohast läbi töötada ning märgendada. Materjali esitus andmebaasis peaks olema sedavõrd kvaliteetne, et sellest oleks abi nii uurijale, keda huvitavad näiteks teatud kindla struktuuriga väljendid, kui ka lihtsalt huvilisele, kes soovib leida näiteks etteantud tähendusega väljendeid. S.t andmebaasist peavad olema leitavad kõik väljendid, mille koosseisu kuuluvad näiteks substantiiv, verb ja illokatiiiv: *kali läheb kaevu, leib hakkab jalgu, mõte kargas pähe, moku ulatub klaasipõhja, nälg tuleb näppu, näpud puutuvad põhja, pada läheb pajusse, päevad lähevad sulase poole, silm läheb looja, silmad jäid õue, silmad löövad sirkliisse, suu jäi lukku, suu läks hukka* (vt Baran 1999: 50), või mis väljendavad näiteks rumalust: *targad kui Saaremaa varesed, tark kui sandi kark, pea nagu sõel, ei tea midagi nagu siga pühapäevast, nagu siga ajab molli ümber, nagu siga joob igast porilombist, nagu siga sööb soolaga ube, nagu siga taevatähe suus, nagu siga tuhnib põlluhunniku asemel*.

Toon näiteks võrdlusetüüpi *nagu hane jalad* kuuluva sõnastusvormi *jalad justkui hane lestad* ühe üleskirjutuse. Andmed võib jagada kaheks: objektiivseteks ja subjektiivseteks andmeteks.

Objektiivsed andmed hõlmavad kogu informatsiooni, mis on koopiakaartidel (pahatihti on see rohkem või vähem lünklik):

- **teksti arhiiviviide:** RKM II 340, 305 (478),
- **kogumiskoht:** Emmaste,
- **koguja:** J. Kõmmus,
- **informant:** puudub (nagu suuremas osas üleskirjutustes),
- **kogumisaeg:** 1979. a,
- nn põhiosa, s.o **väljendi sõnastusvorm** (sageli nii iseseisvalt kui ka kontekstis), **kommentaariid**, **tähendus** jms: *hanelest Jälä just'kut anelestad* (Öeldakse lapse kohta kelle jalad on külmetamisest punased).

Subjektiivsete andmete aluseks on informatsioon, mida koopiakaart otseselt ei sisalda, kuid mis on kõnekäändude struktuuri, leksika, semantika jm kohta välja selgitatud või kokkuleppeliselt määratletud. Siia kuuluvad tüpoloogilised ja kirjeldavad andmed.

- **Märksõna:** *hani*, s.o tiiteltekstiks oleva väljendi esimene täistähenduslik noomen, mis üldjuhul peaks olema väljendi sisukandja. Samas on näiteks järgmised sarnase süntaktilise struktuuri ja leksikaalse koosseisuga väljendid saanud erineva märksõna: *ta oli juba külm* – märksõnaks *külm*; *tema kannad on siis külmad* – *kand*; *tal omma juba käe külma* – *käsi*; *sel joba külmakenga jalan* – *külmakingad*. Võrdlus *aja kui väsinud hobust hange* asub kartoteegis märksõna *hobune* all, võrdlusele *nagu veohobune* vastab märksõna *veohobune*, võrdlusele *nagu hobuse selg* märksõna *hobuse selg*, võrdlusele *otsib hobuse seljast* märksõna *hobuse seljast*. Iseküsimuseks on semantilis-leksikaalse märksõna kasutegur näiteks konditsionaalfraaside puhul: *hakkab ujuma, kui vesi perse puutub*; *kui hurdast saab karjakoer, siis saab temast ka inimene*; *kui jumal pole lätlane, läheb see korda*; *küll siis nägijaist saavad, kui silmad pähe tulevad*; *küll siis teeb, kui omad kirbud sööma hakkavad*; *kui sa mu uksest välja ajad, tulen aknast tagasi*; *kui sai tarre, siis tahtis juba tareharja* (vt Baran 1999: 65).

Praeguseks on selge, et nii materjalispetsiifika kui ka üsna juhuslike valikukriteeriumide tõttu ei saa selline märksõna täita oma eesmärgi ja olla sisuliselt väljendi keskseks kujundiks. Samuti ei seo see üksteisega semantiliselt ja leksikaalselt lähedasi väljendeid, mille leidmine kogu materjali lõikes on praegu suhteliselt palju aega nõudev. Erinevaid semantilisi pesasid aitaks paremini koos hoida väljendite märgendamine kujundi järgi, s.t kujundimärksõna eritlemine, näiteks väljendi *kannad on külmad* puhul *kannad külmad*.

- **Kõnekäänutüübi tiiteltekst:** *nagu hane jalad*, s.o kõnekäänutüübi kõige iseloomulikum, sagedasim sõnastusvorm.
- **Sõnastusvorm originaalkujul:** *jälad justkut anelestad*. Võib tekkida küsimus: miks kuulub tüpoloogiliste andmete hulka *sõnastusvorm*, kui see on objektiivsete andmete põhiosas juba antud? Selleks on mitu põhjust. Esiteks muudab sõnastusvormi esitamine ilma kontekstita selle analüüsimise tehniliselt lihtsamaks. Teiseks ja määravaks põhjuseks on see, et kõnekäänu piir võib olla väga hajuv ja ebamäärane – kui koopiakaardil pole väljendi sõnastusvormi iseseisvalt, s.o kontekstitult esitatud, võib konkreetse sõnastusvormi fikseerimine probleeme tekitada. Kas näiteks lauses *Pueb nindägu porsas*

pohust välja, touseb magamast üles ja jätab vuodi kohendamada on tegemist sõnastusvormiga nindägu porsas pohus või pueb nindägu porsas pohust välja, s.t kas verb *välja pugema* on väljendi osa või kuulub see konteksti? Kuna sarnaselt eespool kirjeldatud märksõnadega ja tüüpide tiiteltekstidega võib ka sõnastusvormide määratlemine olla tihti vaid kokkuleppeline, siis peaks andmebaasi kasutaja olema teadlik nende (osalisest) subjektiivsusest.

- **Kõnekäänutüüpide ja/või sõnastusvormide vahelised viited:** vt *punased kui pardi jalad*, vt *punased kui kure jalad*.
- **Sõnastusvormi järjekorranumber kõnekäänutüübi sees** kirjeldamiseks ühte tüüpi kuuluvate erinevate sõnastusvormide omavahelisi suhteid lähtuvalt nende leksikaalsetest, süntaktilistest ja/või muudest tunnustest (vt ka EV 1980: 68, 69).

Kirjeldavad andmed hõlmavad kõnekäänu kui terviku, samuti kõnekäänu koostiselementide omadusi – kindlasti ei ole järgnev loetelu aga lõplik. Näiteks oleks otse hädavajalik, et kirjeldavate andmete hulgast oleks võimalik leida informatsiooni ka kõnekäändude kujundi kohta.

- **Sõnastusvormi struktuuri kirjeldus:** võrdlussidesõna + võrdlusvahend (Ng + Nnom) vms.
- **Sõnastusvormi tähendus, selgitused ja märkused selle kohta:** *lapse kohta, kelle jalad on külmetamisest punased*.
- **Sõnastusvormi koostiselementide erinevad semantilised kirjeldused:** *hani*: +elus, –inimene; *lestad*: –elus jms.

4.2.2. Kõnekäändude andmebaasi rakendus

Kõnekäändude täisteabelise andmebaasi loomist alustati 1998. a. Praeguseks on materjal arvutisse sisestatud, lõppenud on objektiivsete ja enamiku tüpoloogiliste andmete (sõnastusvorm originaalkujul, vastava kõnekäänutüübi tiiteltekst ja märksõna, viited lähedastele sõnastusvormidele või tüüpidele) toorkujul, s.t suuremate parandusteta sisestus andmebaasi. Kirjeldavatest andmetest on esitatud sõnastusvormide tähendus, kui see on koopiakaardil tekstiosas esitatud või lahti seletatud. Võrdluste kohta on antud ka iga tüübi tiitelteksti struktuuri kirjel-

dus ja tiitelteksti koostiselementide semantiline kirjeldus, samuti sõnastusvormides esinevate haruldasemate (murde)sõnade tähendus; osaliselt on määratud sõnastusvormide järjekord võrdlusetüüpide sees. Eesti Teadusfondi ja Eesti Kultuurkapitali toel valmiv eesti kõnekäändude andmebaas on internetipõhine. Toodetud on otsingumootor (autor Indrek Kiissel – Eesti Keele Instituut), mis arvestab uurijate praeguste analüüsivajaduste ja lähemate eesmärkidega. Andmebaas on varustatud kasutajaliidesega, mis võimaldab näiteks korrigeerida arhiiviandmeid, kontrollida kõnekäändude autentsust, ühtlustada tüpoloogiat, määratleda kõnekäändude struktuuri jne. Andmebaasi põhifunktsioonid on järgmised.

- **Andmete väljastus.** Andmebaas edastab andmeid vastavalt päringutüübile (komplekspäringud ja loogilised avaldised). Näiteks on võimalikud päringud, mis lähtuvad nii dateeringust kui ka üleskirjutajast. Päringu sooritaja saab valida vastuseks oleva(te) kirje(te) väljade hulka (üks või mitu) ja järjekorda.
- **Andmete sisestus, muutmise, eemaldamine reaajas.** See funktsioon võimaldab näiteks lisada ja eemaldada kirjeid, teha parandusi arhiiviandmetes ja vajaduse korral ka täiendada/lisada neid, korrigeerida ja ühtlustada tüübi tiiteltekste/sõnastusvorme, ühtlustada murdepärasuste märkimist, parandada ortograafiavigu jne. Andmebaasi reaajas kasutamine võimaldab mitmel uurijal/kasutajal samaaegselt internetis andmeid toimetada ja/või esitada päringuid.

4.2.3. Kirjeldavate andmete kvantiteet ja päringuvastuste kvaliteet

Nagu mitmel korral rõhutatud, ei peaks kõnekäändude andmebaas eeldatavasti olema mitte ainult andmete kogu, vaid suutma anda allikmaterjali kohta ka võimalikult palju lisainformatsiooni, s.t sisaldama otsest või kaudselt erinevaid süntaktilise, semantilise jm analüüsi tulemusi.

Ammendava ja objektiivse info saamist andmebaasist takistab suuresti kõnekäändude murdekeelsus ja vormistuse kvaliteet, mis ei vasta tänapäeva eesti keele ortograafiareeglitele. On testimatagi selge, et kui andmebaasist otsida näiteks sõna *harakas* sisaldavaid väljendeid, siis väljastatakse ainult need, mis sisaldavad sellele sõnale üks-üheselt vas-

tavat tähejärjendit: *edev nagu harakas, harakaseks minemä, kaltsharakas, kädsatab nagu harakas, laseb saksa keelt kui harakas, nagu kõrbend harakas, pajuharakas*. Kõik ülejäänud teated, kus *harakas* esineb mingis käändevormis, murdepäraselt, ortograafiliselt valesti vm moodi, näiteks *kerge kui harak, kirju juskunougiharak, nagu haraka pesä; armastab nagu kiitsarakas läikivaid asju, kisendab justkui arakas aiateibas, kädistab ku arakas, lendab kui arakas, nigu arakas üppab, naerdasse nagu arakast aiateibasse; kiitsagas nidagu arak aiateibäs, kädsäts ku tuliarak, nagu arakud aiateibas, paioarak, pallas nigu arak, pelglik ku arak, vahib arakaviisi otsa, jäävad leidmata, s.t väljastus ei ole täpne*.

Kui tuua igas kirjes sõnastusvormi originaalkuju kõrval ära ka selle kirjakeelne vorm: *senusuguine sagataja pane vaid harakaga paari – sinusugune sagataja pane või harakaga paari, kuiv nagu kiitsaka tiiv – kuiv nagu haraka tiib (vrd peni – koer), kujutaks see endast väga mahukat tööd*. Probleeme tekitab kirjakeelsete vastete puudumine: *nagu Kristuse piibukriiska*. Lisaks nõuab selliste täpsustuste tegemine tõenäoliselt suurt hulka ühtesid ja samu liigutusi, juba eespool toodud näidete põhjal on näha, et muuta tuleb küll palju, kuid sarnaseid sõnu. Edasi, tänapäeva keelekasutajale arusaamatud (murde)sõnad vajaksid ka selgitusi. Nende tähendus(ed) tuleks kindlaks teha ja samuti esitada (nii on tehtud teatud osa võrdluste puhul), mitmetähenduslike sõnade puhul tuleks võimaluse korral viidata sobivaimale tähendusele vastavas kontekstis, vrd *sagattab nindagu aragas aia teibäss*: sagatama 'kädistama' (VMS), 'jutuga vahele tulema, vahele segama', *vareste vaakumine, harakate sagatamine* (EKMS); *must nagu aanikas*: aanikas 'kännutüügas; langetamisel tüve kännupoolne ots', 'langetamisel tüvesse raiutud sälk', 'leotus-, keedu- või pesuvesi', 'õllevirre, õlu' (EMS I, 1), 'tüügas' (VMS). Ehk oleks lihtsam lahendus see, et andmebaasi kasutaja leiab ise vajaliku informatsiooni elektroonilistest väljaannetest, näiteks "Väiksest murdesõnastikust" ja A. Saareste "Eesti keele mõistelise sõnaraamatu" indeksist.

Sõnastusvormide kirjakeelsete paralleelide esitamise põhieesmärgiks oleks anda tänapäeva eesti keele grammatikareeglitele vastavale päringule objektiivne vastus – kõigepealt suunduks otsing kirjakeelsete ja sealt edasi juba originaalvormis sõnastusvormide juurde. Samas

tekib küsimus kirjeldatud vaheastme ja sellest tulenevalt ka suure lisatöö vajalikkusest, eriti kui arvestada, et kirjakeelseid paralleele ei vaja sugugi mitte kõik sõnad: *jusku emis*: sööb *isi* oma põrsad ära; käib järel nagu *eilane* päev; rumal kui *iesel*; röögib *nigu eläjäs*. Ka on lahendamata sõnavormide küsimus, s.t kui otsida väljendeid, mis sisaldavad näiteks sõna *jalg*, on vastuseks nii *jalg* (SgN): *jalg* nindägu kassi kaul, kena kui keripuu*jalg*, suur *jalg* nagu hobusel, nagu hark*jalg* kui ka

jalga (SgP): läks jänese*jalga*;

jalge (PIG): pitk ja kitsas nagu *jalgenarts*;

jalgu (PIP): kõht täis nagu Nõva mehel jõululaupäevaõhtu orava päid-*jalgu*;

jalgus (PIIn): nagu kana *jalgus* takkud ei soa emmale ega kummale.

Et tagada mis tahes vormis sõna leidmine andmebaasist, oleks üheks lahenduseks moodustada väljendites sisalduvate sõnade põhjal sõnaindeks, kus sõnad on algvormis: nimisõna ainsuse nimetava tüvi, verbi *ma*-tegevusnime tüvi. (Vastasel juhul tuleks sooritada päring vastavalt tervele paradigmale ja ka siis ei garanteeri miski objektiivset vastust.) Indeksilt suunduks otsing originaalvormis sõnastusvormide juurde. Kui otsida vastavalt sõnale *jalg*, oleksid lisaks toodud *jalg*-näidetele vastuseks ka

jalaga (SgKom): laisk nigu kolme *jalaga* vana hobene;

jalad (PIN): *jalad* kanged nindagu hange aetud hobusel, *jalad* nagu jahumatid, *jusku jalad* all, nao va ane *jalad*, sesab *jalad* laijali nagu ark, vereva kui ani

jala.

Sõnaindeksi oluliseks plussiks päringu sooritamisel oleks eelkõige sõltumatus ortograafiavigadest ja sõna morfoloogilisest vormist.

Andmebaasi lisanduks olulist grammatilist informatsiooni, kui varustada sõnaindeksisse kuuluvad sõnad omakorda morfoloogilise indeksiga. Ülle Viksi "Väikses vormisõnastikus" (1992) kasutatud morfoloogilise indeksi võimalikest komponentidest oleks kõnekäändude puhul tõenäoliselt mõttekas kasutada sõnaliigitähist ja muutuvate sõnade puhul tüübinumbrit, mis viitab vajalikule tüübikirjeldusele VVSi grammatikaosas. Väga üldiselt võiks kõnekäände töödelda järgmiselt: *sagattab nindagu aragas aia teibäss* > *sagatama* V(erb) tüübinumber 27, *harakas* S(substantiiv) 2, *aed* S 22, *teivas* S 7.

Konkreetses sõnavormi leidmiseks tuleks väljenditesse kuuluvatele sõnadele kinnistada ka individuaalne morfoloogiline indeks, mis kirjeldaks vastavat muutevormi: *lapsi kui järjalgu* > laps S 14 PIP, järi S 17 SgG, *jalg* S 22 PIP. Kindla sõnavormi otsimisel peaks päring sisaldama sõna algvormis: *laps* ja otsitava vormi morfoloogilist kirjeldust: PIP.

EKI infotehnoloog I. Kiissel tegi katse, mis hõlmas ligikaudu 40 000 sõnastusvormi. Morfoloogiline analüsaator võrdles neis sisalduvaid sõnu automaatselt VVSi materjaliga – tuvastati 39 035 erinevat keelelist varianti, mis koosnevad keskmiselt 7 tähest. Eespool nimetatud murdepärasuste ja ortograafiavigade tõttu on analüüsitud kõnekäändude koosseisus esinevate variantide hulk silmatorkavalt suur. Vrd:

hobune (SgN) – hobene, hobõnõ, hobu, hobbo, hobus, hobses, hobos, hobbos, hobbos;
 hobuse (SgG) – hobbuse, hoboise, hobbuse, hobese, hobõsõ;
 hobust (SgP) – hobõst;
 hobusele (SgAll) – hobõsõlõ;
 hobusel (SgAd) – hobõsõl;
 hobusega (SgKom) – hobõsõga;
 hobuste (PlG) – hobbuste, hobeste;
 hobuseid (PlP) – hobesit, hobusi;
 hobustega (PlKom) – hobõstõga.

Samas on teada, et tänapäeva eesti keeles on sõnal keskmiselt 33 muutevormi (Viks 1992b: 7). Kõik see viitab sellele, et nii algvormide hulk kavandatavas sõnaindeksis kui ka kõnekäändude leksika on piiratud. Sama kinnitab ka sajakonna juhuslikult valitud variandi analüüs, mille algvormile n-õ taandamisel jääb alles ainult 40 sõna. Nagu eespool öeldud, tuleks algvormid varustada morfoloogilise indeksiga (sõnaliigitähis + tüübinumber).

a I 41: *juut oll kauplema a härrä oll masma; oledki sina see a ja o*

aaberjuut S 22: *aaberjuut siakõru, siakõru*

Aabraham A 2: *aabrahamme nännõ; Abrahaame nännü; aabrahammiga kuoh*

Aabram A 2: *Aabrami sülem; Aabramid jälle näind; Abramid näind; Aabramist nännu; aabramet nännu; Abramit nägema; näitas teisel Abramit; aabrammi näind; Aabrami näind; aabramiga ka kokku juhtund*

Aadam A 2: *Aadam ja Eeva läksid üle Neeva; Aadama ajal; aadami ülikond; aatami*

kahvlid; aatama orkid; aadamast ja iidamast
aadamaaegne A 2: Aadamaaegne; aadama-aeksed
aadamakahvel S 22 ~ S 2: Adamakahvel; aadamakahvlega
aader S 2: aadred laskma; aadrid laskmas
aamen I 41 ~ S 2: aamen konks ja hapud silgud
aanispsits S 22: aanispitsid teha
aarabard S 22: Ats Aarabard ja Juks Jõuluvorst
aarna S 1 ~ V 29: astume Aarnale, müttame Möksi, tuleme Tillele ...
aas S 22: pole veel aasa peele saand
aaspuk S 2: aaspuk; aaspuuk
aasta S 1: aasta selgas juba; aastad kipuvad õhtule
aastak S 2: aastak ja ase, kuu ja kortin
abakukk S 22: abakuk
abi S 17: abi oli kohe marjast; abi saa ken ei arva, tuge saa ken ei tunne
abi-armu S 22 ~ V 27: abi-armu pole kohegilt tulemas üht
abukasukas A 2 ~ S 16: abukasukas
abus S 17: aastud abus
ader S 24: adra alla teind
adramadrus S 9: adramadrus
adramees S 15 ~ S 13: adramees; adramies; adramiis; adra-miis
adru S 16: adru ainiti
ae I 41: Hans, ae aja härjad koju, homme kroonupüha
aed S 22: pannasse sabapidi aateivasse; meie räägime aeda sina räägid aea auku; kär-
 ner aedas; tapu aeast läbi tulnud
aeg S 22: aeg oo ümber; elud aa tuule vallal; Onts sul natuke aega? – Jah on küll. Mis
 siis? – Pane oma püksiauk kinni; ei ole aegu tseapahan; aast ja arust
aegne A 2: enneaegne
ais S 22 ~ 23 S: alt aesa kaeru andma
ajaja S 1: suksutajid pallu, aga päitse pähä aajit mitte ütegi
ajama V 27 ~ S 2: ahka aama; ahka aema; a'ada hambasse; aan talle Käojaani; aad
 vaska lassi; mis sa aat tühjä kotte püsti; aed oma jönni; aedst jähimihe juttu; ae
 jäläd kõhu-alt välja; tühja kotti aead püsti; ära aea oma ambid irevile; töö aa sene
 kee lahti; aab eesa nena püsti; aap nigu ahka; kops aeab üle maksa; aeap peele; aeb
 kangut; aas Tedre Antsu; aase tesele kärpsit silmä; isi ta kusi ja kudus sukka, üleaea
 aeas naabriga juttu; aes päkad püsd; aame küläle kõrre pääle; aage käe kötust vällä;
 aavad nina kiiva; aasid vanamehega isi jalad segi; aeasid mo ka kargama; aedi aja ja
 ange vahele

haamer S 2: *aambri alla panema*

habe S 4: *abe itsis ees; abõ issa puõlõ; annab vasta abet; abemesse pomisema; abenasse rääkima; habemega kõrtsi põrandat pühkima; abenega jütt*

haigus S 22 ~ S 9 ~ S 11: *aegos oo ea korra maha võtnud*

hea A 26: *küll sul on ia nena*

häda S 17: *ädä ristmin*

olema V 36 ~ S 2: *mihel aa kroonupüha*

äär S 13: *ei sel sanal ollu aara ega otsa; kes tiedab kus sen aarad ja otsad jo on*

Nimetan toodud loendi näitel probleeme, mis võivad sõnaindeksi koostamisel tekkida.

Kui alustada algvormide määratlemist alfabeetiliselt reastatud variantidest, tekitab sõnaalguline *h* või selle puudumine murdekeeles raskusi sama sõna eri vormide kokkuviimisel. Näiteks esineb sõna *haamer* nii kujul *aamer* kui ka *haamer*, *haamert*. Ebaselge tähendusega sõnade algvormi määramisel tuleb tihti lähtuda sõna kontekstist ja pöörduda vastava(te) üleskirjutus(t)e poole andmebaasis. Kas näiteks keelelised variandid *aa*, *aab*, *aad*, *a'ada*, *aage*, *aama*, *aame*, *aan*, *aap*, *aas*, *aase*, *aasid*, *aat*, *aavad*, *ae*, *aea*, *aeab*, *aead*, *aeap*, *aeas*, *aeasid*, *aeb*, *aedi*, *aema*, *aes*, *aesd*, *aest* on kõik taandatavad algvormile *ajama*? Kas tähelepanu tuleks pöörata ka tänapäeva keelekasutaja jaoks tõenäoliselt tundmatute (murde)sõnade tähendusele: *aanispits* 'naps', või ei kuulu see kõnekäändude andmebaasi ülesannete hulka? Mil määral tuleks kontrollida sõnade olemasolu murdekäsitlustes jm murdeallikates? Kas sõnaindeksis tuleks iga sõna juures esitada ka seda sisaldavate sõnastusvormide või tüüpide tiiteltekstide loend? Need küsimused ootavad seni veel vastust. Kuna eeldatavasti on sõnaindeks võimalikult kirjakeelne, siis seisneb morfoloogilise indeksi korrastamine põhiliselt homonüümide ühestamises. Näiteks sõna *haigus* kirjeldab morfoloogiline analüsaator järgmiselt: 1) haigu SgIn > haik S 22; 2) haigus SgN > haigus S 9; 3) haigus SgN > haigus S 11.

Hoolimata algvormide potentsiaalsest piiratud hulgast kujuneb sõnaindeksi koostamine keerukaks ja palju aega nõudvaks tööks, millest suurem osa tuleb teha käsitsi. Kuid kui kõikide tüübipeade või sõnastusvormide puhul kasutada kas või sedavõrd lihtsat struktuurikirjeldust, nagu seda on sõnaliigitähised vastavates positsioonides, näiteks

S + Adv + V: *susse püsti lööma, silmi kinni maksma, suud kinni panema, suud lahti kiskuma, südant rahule jätma, nahka lõhki lööma*, loob see paindlikud võimalused väljendite struktuuri uurimiseks (vt ka Baran 1999: 47 jj). Nii saaks kõnekäändude hulgas fikseerida näiteks kõik ühesuguse struktuuriga väljendid – selle tulemuseks oleks ammendav ülevaade, millised struktuurid on andmebaasis esindatud, millised neist on produktiivsemad või haruldasemad jne; samuti oleks võimalik jälgida nn etteantud struktuuride, näiteks S + V+ Adv, esindatust vastavas materjalis.

Eespool nimetatud katse tulemusel eristatud 39 035 keelelisest variandist osutus morfoloogilise analüsaatoriga VVS-i põhjal analüüsitavaks pisut üle neljandiku (tabelis 3: +); üle poolte variantide puhul vaste sõnastikus küll puudus, kuid väljastati oletatav morfoloogiline kirjeldus (?); umbes kümnendik sõnadest jäi analüüsimata (–); tärniga (*) olen tähistanud ebaõiged, poolpaksu kirjaga (teatud mööndustega) õiged kirjeldused. Toon eespool esitatud loendi põhjal näiteks viiekümne variandi analüüsi (morfoloogiline kirjeldus koosneb muutevormi kirjeldusest, oletatavast algvormist, sõnaliigitähisest ja tüübinumbrist; liit-sõnade puhul on näidatud oletatav liitsõna piir).

Tabel 3. Eesti kõnekäändude keeleliste variantide morfoloogiline analüüs

Variant	Vaste VVSis	Morfoloogiline kirjeldus
a	–	
aa	+	*ID > aa I 41
aab	?	*SgN > aab S 22
aaberjuut	?	SgN > aaberjuut S 22
Aabrahamme	?	*PIP > aabrahamm S 22
Aabrahammiga	?	SgKom > aabrahamm S 22
Aabramet	–	
Aabrami	?	*SgN > aabrami S 1; *SgG > aabrami S 1; *SgG > aabram A 2
Aabramid	?	*PIN > aabrami S 1; *PIN > aabram A 2
Aabramiga	?	*SgKom > aabrami S 1; *SgKom > aabram A 2
Aabramist	?	*SgEl > aabrami S 1; *SgEl > aabram A 2; *SgP >

		aabramis S 11; *SgP > aabramine S 12; *SgN > aabramist S 22
Aabramit	?	*SgP > aabrami S 1; *SgP > aabrami A 2
Aabrammi	?	*SgN > aabrammi S 1; *SgG > aabrammi S 1; *SgG > aabramm S 22; SgP > aabramm S 22 ; *SgAdt > aabrammi S 22; *IndPrPs > aabrammima V 28; *ImpPrSg2 > aabrammima V 28
aad	?	*SgN > aad S 22
a'ada	?	*SgN > aada S 16; *SgG > aada S 16; *IndPrPs > aadama V 29; *ImpPrSg2 > aadama V 29
Aadam	?	SgN > aadam A 2
Aadama	?	*Sup > aadama V 29
aadamaaegne	?	SgN > aadama+aegne A 2
aadama-aeksed	?	*PIN > aadamaaekne A 2; PIN > aadama+aekne A 2 ; *PIN > aadama+aekse S 6; *SgN > aadama+aeksed S 2
aadamakahvel	?	*PIAd > aadama+kahv S 22; SgN > aadama+kahvel S 2
aadamakahvlega	?	*SgKom > aadama+kahvle S 6
aadamakahvliga	?	SgKom > aadama+kahvel S 2
Aadamast	?	*SupEl > aadama V 29; *SgP > aadamane A 12
Aadami	?	*SgN > aadami S 1; *SgG > aadami S 1; SgG > aadam A 2
aadred	+	*PIN > aadre S 6; *IndPrSg2 > aadrema V 27; *SgN > aadred S 2
aadrid	?	*PIN > aader S 2
aage	?	*SgN > aage S 6; *PIP > aag S 22; IndPrPs > aagama V 27; *ImpPrSg2 > aagama V 27
aajit	?	*SgP > aaji S 16; *SgN > aajit S 2
aama	?	*SgN > aama S 16; *SgG > aama S 16; *IndPrPs > aamama V 29; *ImpPrSg2 > aamama V 29
aambri	+	*SgN > aambri S 16; SgG > aamber S 2 ; *SgG > aambri S 16; *IndPrPs > aambrima V 28; *ImpPrSg2 > aambrima V 28
aame	+	*PIP > aam S 22
aamen	?	ID > aamen I 41; SgN > aamen S 2

aan	?	*SgN > aan S 22
aanispitsid	?	PIN > aanispits S 22 ; *IndPrSg2 > aanispitsima V 28
aap	+	*SgN > aap S 22
aara	?	*SgN > aara S 16; *SgG > aara S 16
aarabard	+	SgN > aarabard S 22
aarad	?	*PIN > aara S 16
aarnale	+	SgAll > aarna S 1 ; *IndPrPs > aarnalema V 27; *ImpPrSg2 > aarnalema V 27
aas	+	*SgN > aas S 22
aasa	+	*SgG > aas S 22; *SgP > aas S 22; *SgAdt > aas S 22; *IndPrPs > aasama V 29; *ImpPrSg2 > aasama V 29
aase	+	*PIP > aas S 22
aasid	+	*PIN > aas S 22; *IndPrSg2 > aasima V 28
aaspuk	?	SgN > aaspuk S 2
aaspuuk	?	SgN > aaspuk S 22
aast	?	*SgP > aane A 10; *SgN > aast S 22
aasta	+	SgN > aasta S 1 ; SgG > aasta S 1
aastad	+	PIN > aasta S 1
aastak	+	SgN > aastak S 2
aast-arust	+	SgEl > aast-arust S 17 ; *PIEl > aast-arg A 22; *SgP > aast-arune A 10

Ilmselt ei ole selle kehva tulemuse põhjuseks mitte ainult kõnekäändude üleskirjutuste kvaliteet, vaid ka arhailise keelematerjali rohkus. Kuna suurema osa variantide puhul on esitatud mitu morfoloogilist kirjeldust, tuleb nende hulgast valida õige(d) – ulatuslik käsitsitöö on taas vältimatu.

Vormiindeksist on kasu ainult siis, kui see on seotud sõnaindeksiga ja esitatud sõnade algvormide juures. Näiteks **aadamakahvel S 9 SgN SgKom**, s.t *aadamakahvel* on nimisõna, kuulub 9. muuttüüpi, esineb kõnekäändude andmebaasis ainsuse nimetavas: *aadamakahvel* ja ainsuse kaasaütlevas käändes: *aadamakahvlega*, *aadamakahvliga*, teistes vormides sõna *aadamakahvel* ei esine.

Lisaks konkreetsete sõnavormide leidmisele andmebaasist oleks vormiindeksist abi ka näiteks erinevate grammatiliste kategooriate jälgimisel. Vrd väljendeid, kus võrdlusvahendi põhisõnaks on substantiiv

komitatiivis, mis täidab vahendi- või sõltuvusmääruse süntaktilist funktsiooni: *haarab kui hammastega, käänab kui pulgaga, laseb kui rabapüssiga, lõikab nagu kreissaega, lõikab nagu noaga, otsi nagu tulega, raiub nagu kirvega, torkab nagu nõelaga, võtab kui kahvaga; laseb nagu ratsahobusega, laseb kui veoga, läheb nagu viie paari härgiga, läheb nagu lepase reega, läheb nagu masinaga, läheb kui rohega; nagu emis põrsastega, nagu Kiki Jüri oma kanaga, justkui Kärša Krõõt oma tegevusega, tuleb välja kui Tuhalaane mees leivaga* (vt ka K. Õim 1997a: 49).

II. VÕRDLUSTE SÜNTAKTILIS-SEMANTILISED KOMPONENDID

Oma varasemates käsitlustes olen pidanud selgelt eraldiseisvaks võrdluste vormi ja sisu (vt K. Õim 1997a, 2000). Ilmselt ei ole nende lahutamine siiski päris õigustatud – mis tahes leksikaalsete ja grammatiliste vahendite kasutamise lõppeesmärgiks on ju väljendada teatavat mõtet. Fraseologismide süntaktilis-semantiliste komponentide määratlemine on oluline näiteks (kõnekäänu)tüpoloogia seisukohalt; samuti on mõlemad nimetatud aspektid võrdselt olulised väljendite tekkemehhanismide väljaselgitamisel. Kuna tegemist ei ole kaugeltki mitte ainult võrdlusspetsiifilise küsimusega, vaatlen seda laiemas kontekstis, s.o lühivormižanride seisukohalt.

A. Krikmann (1987) kirjeldab vanasõnade süntaktilise ja semantilise kirjeldustasandi integratsiooni võimalusi neid ühendava loogiliste representatsioonide tasandi kaudu. Näiteks vormelid $A\ p\text{-}b$ (alus + öeldis), $A\ p\text{-}b\ B\text{-}d$ (alus + öeldis + sihitis), $A\text{-}d\ tuntakse\ B\text{-}st$ jne seostuvad nii vanasõnade semantilise, poeetilise, retoorilise, süntaktilise kui ka loogilise struktuuritasandiga (Krikmann 1987: 121). A. Krikmanni (1987: 123 jj) järgi on Z. Kanyó esitatud vanasõna loogiline põhivalem $\forall x (Px \supset Qx)$ heaks lähtekohaks vanasõna kui žanri või kommunikatiivse fenomeni formaalseks määratlemiseks ning selle eristamiseks teistest väikevormidest – kõnekäänust või mõistatusest. Kuna “madalamat järku” fraseoloogilised üksused võivad kuuluda osastruktuuridena vanasõnade koosseisu ning ka pikemad “sisulis-metafoorsed plokid” võivad traditsioonis vormuda kord vanasõnadeks, kord kõnekäändudeks, siis ei saagi nende žanride eristamiseks kasutada mingeid muid (poeetilisi, temaatilisi vm) kriteeriume peale loogiliste või süntaktiliste. Kusjuures distinktsiooni ‘vanasõna/kõnekäänd’ tuleks mõtestada mitte kui väljendite eneste teatavate süntaktiliste liikide erinevust, vaid kui distinktsiooni fraseoloogilise info kõnelisse ja/või situatiivsesse konteksti viimise loogiliselt erinevate mooduste vahel. Formaalses väljenduses näeks see välja järgmiselt.

Vanasõna: $\forall x (x = a) (Px)$

‘siin nagu ka üldiselt toimub midagi, mida võib fraseoloogiliselt väljendada kui Px ’.

Vanasõna on üldistav lause – üldistav väide, imperatiiv või hinnang, s.o seaduspärasuse või normi formuleering.

Kõnekäänd: $\exists x (x = a) (Px)$

‘siin toimub midagi, mida fraseoloogiliselt võib väljendada kui Px ’.

Kõnekäänd on süntaktiliselt harilikult osa lausest või piirjuhul ka süntaktiliselt lõpetatud, kuid mitteüldistav lause, s.o üksikjuhu kujundlik iseloomustus (Krikmann 1997a: 52).

Järgnevalt kirjeldan võrdluste struktuuri analüüsimise erinevaid mooduseid, seejärel peatun pikemalt eesti traditsiooniliste võrdluste struktuuri määratlemisel ja selle käigus tekkinud probleemidel.

1. Võrdluste süntaktiline struktuur

1.1. Erinevaid struktuurianalüüsi võimalusi

Võrdluste süntaktilist struktuuri on eri autorid käsitlenud erinevatest põhimõtetest lähtuvalt. Enamasti eristatakse võrdluste koosseisus kaht (võrdlusalus ja võrdlusvahend) kuni kolme elementi (võrdlusobjekt, võrdlusalus ja võrdlusvahend).

1.1.1. Võrdluse komponendid M. Kuusil

M. Kuusi (1960: V) järgi on võrdluste kui kõnekäänuliigi silmapaistvaimaks tunnuseks komparatiivkonjunktsioon *kuin*, *niinkuin*, lõunamurres ka *ikään* (vt ka Uibopuu 1970). Teised kaks võrdluse elementi on kirjeldatav (*kuvattava*) ja võrdluspilt (*vertauskuva*). Näiteks võrdluses *paksu kuin Turun pyövel* on *paksu* kirjeldatav ning *Turun pyövel* võrdluspilt. Kirjeldatavaks on reeglina mingi omadus, mida mõnikord väljendatakse võrdlussidesõnale eelneva sõna või sõnarühmaga: *on verass kun kaupungin kerjäläin*, mõnikord on see aga kätketud üldisesse nimisõna- või verbiühendisse: *Sill on rintaa [kapealti] kun päreensyrjää*, *Se on [turhaa, mahdotona] niinkuin kantaa vettä seulalla*.

1.1.2. Võrdluse komponendid I. Sarvel

I. Sarve (1960: 5) järgi nimetatakse võrdluseks kõnele kujukust ning ilmekust andvat kujund-kaksliiget, kus päristähendus (võrreldav) on kõrvutatud analoogiakujutelmaga (võrdlusalusega) kas võrdlussõnade abil, käänete vahendusel või mõnel muul viisil: *terav* (võrreldav) *kui ohakas* (võrdlusalus). *kui-* ja *nagu-*võrdluste hulgas teeb I. Sarv (1960: 12 jj) vahet nominaalset ja verbaalset võrdluslust sisaldavatel väljenditel. Võrdluste süntaktiline struktuur võib olla järgmine.

- **Alus + öeldis + võrdlussõna + võrdlusalus** (omavahel võrreldakse omadust ja tegevust): *Ta on tugev kui karu, Süda väriseb kui tallesaba, [Jutt] läks kui kulutuli*. Siin on oluline, et dialoogis kasutatakse elliptilist lauset – enamasti on ära jäetud nii alus kui ka öeldise verbaalne osa. Puuduv osa lausest peitub situatsioonis, milles selliseid väljendeid kasutatakse.

Paistab, et näitelause *Ta on tugev kui karu* sisaldab traditsioonilist väljendit *tugev kui karu* ja selle konteksti *ta on* ning et teistes näidetes kontekst puudub. Kuid näiteks väljendi *[Jutt] läks kui kulutuli* erinevad sõnastusvormid demonstreerivad ilmekalt kõnekäänu traditsioonilise vormi ja konteksti vahelise piiri hajuvust (siin on väga oluline ka verbi vaheldumine): *jooseb läbi nagu kulutuli, jutt lagunes kui kulutuli, jutt läks laiali kui kulutuli, jutt läts nii ruttu lakja nigu kulutuli, juusk ku kulutuli, kut kulutuli läks laiali, käis läbi kut kulutuli, lagunes laiali kui kulutuli, levib nagu kulutuli, lääb põlema ku kulutuli, läheb kui tuli kulus, lähvat laiali nenda ku kulutuli, läks kui kulutuli, läks kui kulutuli laiali, nagu kulutuli, nigu kulutuli läits jutt lakja, sõna lagus laiali nõnda kut kulutuli*. Lühidalt näeks võrdluste, mille tuuma moodustab element *kulutuli*, sõnastusvõimalused välja järgmiselt (sulud märgivad komponentide fakultatiivsust): (*jutt ~ sõna*) *läheb (laiali ~ lakja ~ põlema) ~ laguneb (laiali) ~ levib ~ käib (läbi) ~ jookseb (läbi) (nii ruttu) nagu (kulu)tuli ~ tuli kulus*.

- **Mees (võrreldav) kui (võrdlussõna) müraakas (võrdlusalus)**. Väliselt on tegemist kogu objekti võrdlemisega, kuid tegelikult on võrdlusalus valitud selliselt, et kogu objekti iseloomustatakse ühe külje kaudu; iseloomulik on öeldise (verbaalse osa) puudumine: *Pea kui*

*heinasaad, Käed kui käiavändad, Silmad kui vaese mehe silgukarbid, Hambad kui rihapulgad, Keha kui aovihk. Vörreldav on alati väljendatud nimisõnaga, kuid pole lähemalt määratud. Sellise ülesehitusega on paljud loetlevad iseloomustused kehaosadele: **Kaal** kui niit, **nõna** kõvvõr kui vinne kannipuu, **silma** kui pooli, **pää** kui pähkme koorõkõnõ.*

- **Jalad kõverad (vörreldav) kui (võrdlussõna) rangipuud (võrdlusalus).** Siin on vörreldav lähemalt määratud: *Kõht täis nagu hane pugu teri, Soe tuba nagu pott, Keskelt peenike kui sipelgas, Jalad kõverad kui rangipuud.* Ühest küljest sarnaneb see struktuuritüüp omaduse ja tegevuse võrdlemisega, erinevuseks on vaid öeldise verbaalse osa puudumine. Samas on see väga lähedane ka kogu objekti võrdlemisele – erinevuseks on lähemalt määratud vörreldav.
- **Nagu (võrdlussõna) uba keevas katlas (võrdlusalus).** Kõnekäänu traditsioonilisest koosseisust puudub vörreldav – see võib kas päris ära jääda või on sellele vaid viidatud. Vörreldav peab peituma lähemas või kaugemas kontekstis, kaasvestlejapoolses jutus (kui tegemist on kõnekäänu kasutamisega dialoogis) või situatsioonis eneses, kus sellist väljendit kasutatakse: *Nagu kooljapesu vesi, Justkui mõni imetegu, Kui opman – uhke ja priske.* Mõnikord on vörreldav väljendatud ka asesõnaga, kuid seegi ei ütle palju vörreldava kohta, mis täpsustub alles traditsioonilise võrdlusaluse kaudu: *Neid on nagu kirjuid koeri, See om kui käsikannel, Temä on üttelugu ku tulekahjukustutaja, See om ku takis küllen* (Sarv 1960: 15).

Verbaalse võrdlusalusega võrdluste puhul on enamasti tegemist inimese tegevuse, harvem loodusnähtuste vms iseloomustamisega, seetõttu on siin keskne koht tegusõnal (Sarv 1960: 16).

- **Nagu (võrdlussõna) varju mõõdab (võrdlusalus).** Olulise osa võrdlusalusest moodustab verbaalses vormis esinev tegusõna; iseloomulik on öeldise puudumine vörreldavas, sageli puudub ka alus: *Just nagu otsa otsib, Kui maast löüse, Kui sutt murd, Kui virpi vidä, Kui kalendrit tege.* Väga harva esinev alus on väljendatud isikulise asesõnaga: *Sa nagu küünalt kastad, Ta ku varjo mõõt.* Sarnaselt eelmise tüübiga on vörreldav siin määramata, kuid võib peituda lähemas või kaugemas kontekstis. Väga tunnuslik on öeldise verbaalse osa esi-

nemine väljendi lõpus, millega taotletakse rõhu viimist olulisele sõnale.

- **Nagu (võrdlussõna) koer läheb karja (võrdlusalus).** See tüüp on täiesti paralleelne eelmisega, kuid võrdlusaluseks on pikem fraas, mis koosneb vähemalt neljast sõnast (k.a võrdlussõna). Sõnade järjekord on traditsiooniline: *Nagu soolvett viskab vastu silmi, Nagu siga sööb soolaga ube, Nagu pime kana leiab odraiva, Nii kui siga näeb aastas kaks korda kuud.* Ka siin võib võrreldav olla väljendatud asesõnaga, kuna öeldis esineb võrdlusaluses: *Sa õkva kui kana kaagutat egä muna man, Ta ku pimme pini hauk musta kandu;* mõnikord võib öeldis seista ka otse võrdlussõna järel: *Nagu peksaks keeru puu sisse vaia.*
- **Nagu (võrdlussõna) ühe vitsaga löödud (võrdlusalus).** See tüüp erineb kahest eelmisest vaid *nud* või *tud* kesksõnalise öeldise poolest. Öeldise verbaalne osa võib
 - a) esineda võrreldavas: *Nema om kui üte vitsag' löödud, Ta om nigu siga rukka harinu, Sullõ um ta uni nigu kotiga sälga pant;*
 - b) puududa: *Nindägü hua kabelist ära karaned, Nägu kõrvust tõstetud, Jusku ahju päält tulnu.* Sellisel juhul puudub üleskirjutustes tavaliselt ka alus, üksikjuhtudel on see väljendatud asesõnaga. Selguse ja arusaadavuse seisukohalt pole alusel ja öeldise tegusõnalisel osal siinkohal olulist tähtsust, seetõttu ei kuulu nad ka väljendi traditsioonilisse ossa, on kergesti muutuvad ja võivad ka ära jääda;
 - c) kuuluda võrdlusalusesse; kogu fraas algab võrdlussõnaga: *Nagu oleks piitsavarre alla neelanud; Ei tule ega tule meele, nagu oleks puuga pähe löödud.*
- **Tuli (võrreldav) nagu (võrdlussõna) tuld tooma (võrdlusalus)** – võrdlusaluse lõpul esineb *ma* tegevusnimi; võrreldav on varieeruv, esineb tegusõna pöördelises vormis: *Ootab nagu puud pähe kukkuma, Käib jusku küünalt kastmas, Lätt nigu vähja käest villu tahtma.*

Komparatsiooniga võrdlustes antakse võrreldav astme võrra paremana (või halvemana) kui see, millega võrreldakse: *Ta om rohkõmb tappa saanu kui leibä, Penil om enämb häppü kui täl* (Sarv 1960: 26). Komparatsiooniga võrdluste struktuur võib olla järgmine.

- **Keskvõrre + kui:** *Mul oli rohkem hirmu kui karvu peas, No sõs ol'l sull küll rohkõmb pükseh ku kõtuh.*

Siia paistavad kuuluvat kaheksugused väljendid: esimeses näitelause moodustatakse hirmu suuruse hüperbool (tegelik) hirmu ja (kvaasimöödupuuna kasutatavate) karvade võrdlemise kaudu; teises lauses on esikomponent tervikuna kujund, mitte jutu tegelik teema, ja selle tähendus saab selgeks alles vahendavate protseduuride kaudu (suurest hirmust läheb kõht lahti).

- **Kui (puudub keskvõrre)** – keskvõrret asendavad sõnad *niisama palju, nii palju* jms: *Teab niisama vähe kui kõstri kriim lehm pühapäevast.* Nagu näha, ei sisalda siinsed väljendid komparatiivi, s.t tegemist on ekvatiivtarinditega – adjektiivi ees paiknevate sõnadega *nii, niisama, sama* väljendatakse võrdsust (vt Erelt 1986: 100). Samas on siia tüüpi kuuluvad võrdlused sisuliselt äärmiselt lähedased esimesele rühmale (keskvõrre + kui) – tõenäoliselt on I. Sarv just sisulistel kaalutlustel pidanud taolisi võrdlusi komparatiivsete võrdluste alarühmaks, vrd *Teab nii palju nagu juut sealihast, Teab vähem kui juut sealihast.*

- **Komparatsiooniga võrdluste eitav vorm** on väljenduse omamoodi tugevdamine veel ühe astme võrra: *See mees pole parem kui jalanuustikas, Ta ei tea nii paljugid kui kana kirjast.*

- **Võrdleva sidesõnata komparatsiooniga võrdlused** koosnevad kahest traditsioonilisest poolest: *Ei saa silmä susata, viil vähämb suuho panda.*

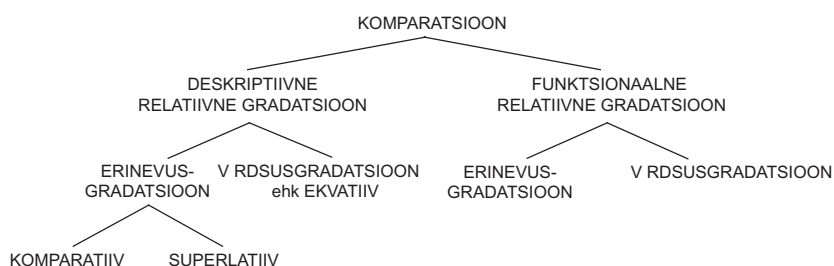
- **Vanasõnalistel võrdlustel** on ühisjooni nii vanasõnade kui ka kõnekäändudega: *Muna targem kui kana.* Traditsiooniline on fraasi esimehe pool, teine pool varieerub, eriti juhul, kui tegemist on isikuga, kellele tõmmatakse paralleeli väljendi esimeses pooles toodud objektiga: *Enne kargab kivi küljest kilt, enne kui tema küljest midagi saad* – varieeruv osa lubabki pidada selliseid väljendeid kõnekäändudeks ja mitte vanasõnadeks.

Kui vaadata siia rühma kuuluvate kõnekäändude sõnastusvorme, selgub, et nende hulgas on nii n-ö tavalisi võrdlusekujulisi väljendeid (*oota kui koolja persest peeru, varitse nagu surnu persest peeru, looda nagu surnu persest peeru*), kui ka selliseid, mida vormi poolest võrd-

lusteks pidada ei saa (*enne saad koolja persest peeru, enne saad koolja käest peeru, enne saad surnult peeru, enne oota koolja persest peeru*). A. Krikmann (1992: 675) peab taolisi väljendeid absurdi eitava või eitusena tõlgenduvate vormide alaliigiks ja nimetab neid *pigem ~ ennem ~ kergem ... kui* võrratusteks.

1.1.3. Võrdluse komponendid M. Ereltil

Oma adjektiivide gradatsiooni käsitluses kirjeldab M. Erelt (1986) gradatsiooni võrdlemisena, sest mingi objekti omaduse intensiivsuseaste on aste vaid teiste objektide vastava omaduse intensiivsusega võrrelduna. Gradatsiooni kaks põhitüüpi on relatiivne gradatsioon ehk komparatsioon (*Ants on pikem mees kui Aadu*) ning absoluutne gradatsioon (*Ants on väga pikk mees*). Komparatsiooni alaliigid on deskriptiivne ja funktsionaalne relatiivne gradatsioon, mis mõlemad jagunevad omakorda erinevus- ja võrdsusgradatsiooniks.

Joonis 3. Komparatsiooni alaliigid

M. Erelti (1986: 78 jj) järgi kõrvutatakse mis tahes täielikus võrdlusaluses alati kahte objekti või objektirühma (olgu objekt siin maksimaalselt laias tähenduses) – nimelt objekti, mida võrreldakse (võrreldavat objekti), ja objekti, millega võrreldakse (võrdlusalust), võrreldavat objekti tähistavat sõna või fraasi võib nimetada ka komparaatoriks. Komparaator on seotud ülejäänud lauseosaga komparatsioonikonjunktsiooni või -käände vahendusel, kusjuures selle koosseisu kuulub kogu komparatsioonikonjunktsioonile järgnev lauseosa. Näiteks komparatiivlause *Jüri*

on pikem kui Mari on Jüri komparand, Mari komparaator, -m komparatsioonisufiks, kui komparatsioonikonjunktsioon; ekvatiivlauses *Jüri on niisama pikk nagu Mari on Jüri* komparand, Mari komparaator, nagu komparatsioonikonjunktsioon ning võrdsus on väljendatud analüütiliselt *niisama* kaudu. Samas ei väljenda lausesse *Jüri on täna niisama räpane kui eile* ja *Ta on minule kallim kui sinule* kuuluvad elemendid *eile* ja *sinule* mitte teist objekti, vaid võrreldava objekti, mis antud juhul on ühtlasi ka võrdlusalus, teist vaatlusaega ja teist suhet muu objektiga. Seda osa võrdlusalusest, mille moodustab võrdluselement (komparatsioonisufiks, võrdlusadverb vms) ning komparaator koos vastavaid elemente siduva komparatsioonikonjunktsiooniga (kui viimane lauses esineb), nimetatakse võrdlustrindiks (Erelt 1986: 78, 79).

Eesti traditsiooniliste võrdluste puhul on valdavalt tegemist deskriptiivse relatiivse gradatsiooniga – objekti omaduse intensiivsusestet hinnatakse mõne teise objekti või objektirühma suhtes, s.o eksplitsiitne kvantitatiivne võrdlus (vt Erelt 1986: 73). Selle liikidest on kõnealuse materjali hulgas esindatud nii erinevusgradatsiooni alarühm komparatiiv (*See asi on hullem kui hull*) kui ka võrdsusgradatsioon (*Sa oled laisk kui poriorik*, *Poiss vabises kui püülikott*). Kaks viimast näitelausest sisaldavad sama järku entiteete: lauses *Poiss vabises kui püülikott* on adjektiivsus elementides n-ö sees, s.t kujuteldav; lauses *See asi on hullem kui hull* võrreldakse entiteedi (asi) omadust justkui omaduse omadusega.

Traditsiooniliste komparatiivsete võrdluste kohta on teada, et nad sisaldavad kas komparatiivadverbe (*rahvast rohkem kui inimesi*) või mõõduadjektiiviga sünteetilist komparatiivi (*suu laiem kui alt hamerüpp, uiem oo hullem kut vana oligid, süda suurem kui ise, kenam kui kelgujalas, vae-sem kui kirikurott*). Eesti keeles on põhilisteks komparatiivadverbideks adverbide *palju* ja *vähe* komparatiivsed kujud *rohkem* ja *vähem* (Erelt 1986: 81 jj). Mõõduadjektiivid on tüüpilised kvantitatiivselt relatiivsed adjektiivid, mis iseloomustavad mingit objekti teiste objektide suhtes: *suur* – *väike*, *pikk* – *lühike*, *lai* – *kitsas*. Kvantitatiivselt relatiivsete adjektiivide perifeeriasse kuulub suur hulk mitmesuguseid omadusi, eriti negatiivset või positiivset hinnangut väljendavaid adjektiive: *hea* – *halb*, *ilus* – *inetu*, *tark* – *rumal*. Kirjeldatud adjektiividele vastanduvad absoluutsed adjektiivid, mille tähendus on määratud sõltumatult mingist konkreet-

sest objektiklassist: *haige – terve, tühi – täis*. Analüütilist komparatiivi: komparatiivadverb + adjektiivi positiivivorm vaadeldava materjali hulgas ei esine, ka tänapäeva eesti keeles on see üsna harv nähtus (vt Erelt 1986: 81). Kuna võrdluste hulgas domineerivad selgelt ekvatiivsed võrdlused, siis vaatlen järgnevalt lähemalt ekvatiivtarindeid – millega väljendatakse võrdsust ja mille eritüübid on seotud eelkõige mõõduadjektiividega.

Mitterõõduadjektiividega väljendatakse võrdsust analüütiliselt, adjektiivi ees paiknevate sõnadega *nii*, *niisama*, (kõnekeeles ka) *sama*; komparaator on adjektiividega seotud *kui* või *nagu* abil: *Aino on nii ~ niisama ilus kui ~ nagu Lea*. Traditsiooniliste võrdluste puhul on asi teisiti, põhimõtteliselt võiksime tõepoolest öelda: [miski on] *sama kerge kui humal*, [miski on] *sama pehme kui raba*, [keegi on] *sama pisike kui rakk*, [keegi on] *sama äkiline nagu Rakvere kohus*, [miski on] *sama sitke kui rangiroom*, [kellelgi on] *kael sama must nagu rattarumm*, [miski on] *sama paistes kui rattarumm*, kuid kui võrdlused sisaldavad hüperbooli, absurdi vms, pole *nii*, *niisama*, *sama* kasutamine enam võimalik: *[keegi on] *sama loll kui saabas*.

Kui võrdlusaluseks ei ole mõõdufraas (arvsõna + mõõtühikut väljendav nimisõna), siis on mõõduadjektiividega võimalik moodustada kaht tüüpi ekvatiivtarindeid. Kasutada saab *nii* ja *niisama* abil moodustatud analüütilist ekvatiivi – võrdlussidesõnadega ekvatiivtarindeid: *Jaan on nii ~ niisama pikk ~ lühike kui Juhan*, samuti sufiksaalset ekvatiivi – plusspolaarse adjektiivi tüvele lisandub ekvatiivisufiks *une* ning komparaator esineb genitiivsena, paigutudes adjektiivi ette: *Jaan on Juhani pikkune* (Erelt 1986: 100, 101). Siin vaadeldava materjali hulgas kohtab sellist tarindit äärmiselt harva: *Ta ei anna küüdsesuurust asja kah, Oli üks pisike küünrapikkune mees, põlvkõrgune poisike, päkapikkused mehed* – tegemist on hüperbooliga.

Nii sufiksaalse *kui* ka *nii*-ekvatiivi funktsiooniks on osutamine, s.t taotlus anda võrreldava objekti omaduse kvantitatiivne hinnang. Kõneleja valib võrdlusvahendiks sellise objekti, mille omaduse määr on tema arvates kuulajal juba teada ning mis seega võib olla etaloniks võrreldava objekti omaduse määra arvestamisel. Näiteks lause *Jaan on nii pikk kui Juhan* tarvitamisel eeldatakse, et Juhani pikkus on kuulajale tea-

da, ning seda aluseks võttes saab kuulaja teada ka Jaani pikkuse (Erelt 1986: 101).

niisama-ekvatiivi põhifunktsioon on samastav; samastava ekvatiivi kasutamisel on kõneleja eesmärgiks väljendada mitte võrreldava objekti omaduse määra, vaid võrreldava ja võrdlusaluse objekti vastavate omaduste kvantitatiivset vahekorda (võrdsust). Võrdlusaluse omaduse määra ei pruugi kuulajale üldse teada olla, sest objektide omaduste kvantitatiivse vahekorra teadmine ei eelda nende omaduste absoluutse kvantiteedi teadmist. Näiteks lausest *Jaan on niisama pikk kui Juhan*, kus võrreldakse indiviid Jaani indiviid Juhaniga, ei pruugi kuulaja sugugi teada saada, kui pikk Jaan üldse on, sest selle lause eesmärgiks on näidata Jaani ja Juhani pikkuste võrdsust. Kuid kui kuulaja siiski teab, kui pikk on Juhan, saab ta teada ka selle, kui pikk on Jaan. Sel juhul täidab *niisama*-ekvatiiv ühtlasi osutava ekvatiivi funktsiooni (Erelt 1986: 101, 102). Nii on ekvatiivtarindi osutava või samastava funktsiooni kindlakstegemisel oluline roll kuulaja taustteadmistel. Traditsiooniliste võrdluste koosseisu kuuluvates ekvatiivtarindeis adverb *nii* ~ *niisama* ~ *sama* reeglina puudub – seega ei saa ekvatiivi funktsiooni täpsemalt määratleda. Kuid on see siinkohal üldse vajalik? Näiteks võrdlusega *soe nagu saun* tahetakse ilmselt öelda midagi sellist: kusagil on soe, nagu on soe tüüpilises saunas, ja eeldatakse, et kuulajal on olemas mingid üldised teadmised (tüüpilises) köetud saunas valitsevast temperatuurist, s.t siin võrreldakse mingit individuaalset objekti mis tahes suvalise objektiga “sauna liigist”. Tõenäoliselt võidakse seda võrdlust kasutada nii osutamiseks (s.t kusagil on väga soe nagu saunas) kui ka samastamiseks (s.t kusagil on niisama soe kui saunas). Kuna kuulaja teab, et tavaliselt on saunas väga kuum, mõistab ta öeldut.

Võrdluse *kael nagu saapasäär* tähenduse ‘määratud, pesemata’ mõistmiseks peaksid kuulajal olema taustteadmised, et muude omaduste seas on tüüpiline saapasäär tavaliselt ka musta värvi; võrdluse *suu nagu saapasäär* ‘suur, lai’ mõistmiseks on vajalik ettekujutus sellest, et tüüpiline saapasäär on tavaliselt ka suhteliselt lai. Väljendite mõte võiks ehk seisneda rõhutamises, kui must on kellegi kael või kui lai või suur on kellegi suu. Teisest küljest ei pruugigi oluline olla, et kuulaja teab, kui must või kui lai on tüüpiline saapasäär. Tähtis on vaid see, et

ta saaks teada, et kellegi kael ja tüüpiline saabas on sama mustad või et kellegi suu ja tavaline saabas on sama laiad, s.t objektid on teatud omaduse poolest võrdsed. Pole kahtlust, et kui nimetatud kahe võrdluse puhul täidab ekvatiiv osutavat funktsiooni (s.t soovi anda objekti omadusele kvantitatiivne hinnang), siis on võrdlused tunduvalt intensiivsemad, emotsionaalsemad kui ekvatiivi samastava funktsiooni puhul.

Võrdlused *silmad mustad nagu Käki Kriimul; jahvatab kui Püssipapa; tõsi kui Tõnise kusi, vale kui vasika rokk; tuli nagu ahunas pardalt; paljas nagu hiidlase püksinööp* sisaldavad nii absurdi- kui ka naljaelementi – siinkohal on ekvatiivtarindi funktsiooni määratlemine keerukas ja samas ka vähetähtis, sest võrdluste koostiselemente seob hoopis alliteratsioon, sõnamänguefekt vm.

1.1.4. Võrdluse komponendid M. Šapirol

M. Šapiro (1958) käsitleb võrdlusena igasugust tegelikkuse ühe fakti või nähtuse, s.o võrdlusobjekti (*объект сравнения*) võrdlemist teise fakti või nähtusega, s.o võrdlusvahendiga (*образ сравнения*); võrdluslust nimetab ta sarnasuse tunnuseks (*признак сходства*). Näiteks lauses *Дарья ... качнулась, как пламя свечи* on *Дарья* võrdlusobjektiks, *пламя свечи* võrdlusvahendiks, *качнулась* võrdlusluseks – tegemist on otse-otse tähenduses võrdlusega. Võrdluste koostiselementide käsitlemisel ei tee Šapiro põhimõttelist vahet otse-otse ja ülekantud tähendusega võrdlustel. Võrdlusi, kus on tegemist n-ö ehtsa võrdlemisega (*подлинное уподобление*), nimetab Šapiro analoogseteks võrdlusteks (*аналогизирующие сравнения*) – võrdluse tuuma moodustab analoogia, s.t ühe fakti või nähtuse võrdlemine teisega. Neile vastanduvad impressiivsed võrdlused (*импрессионные сравнения*), kus käib jutt muljest, mille üks või teine objekt jätab – objekti ei võrrelda siin mitte teise objektiga, vaid iseendaga, kuid sellisena, milline ta oleks teistsuguste omadustega või teistes tingimustes: *Пантелей Прокофьевич ходил по рябам, как искупанный*, s.o *как если бы он был искупанный, производя впечатление искупанного*. Eesti kõnekäändude hulgas esindaks analoogset võrdlust näiteks *mängib nagu kass hiirega* ja impressiivset võrdlust *süda paha, nagu oleks konne söönud*.

M. Šapiro jaotab mittemetafoorsed võrdlused vastavalt nende struktuurile kahte suuremasse rühma.

- **Lihtsad võrdlused**, kuhu kuulub üks võrdlusobjekt ja üks võrdlusvahend: *Максимка жмурил голубой, как льняной цветок* (võrdlusvahend), *глаз* (võrdlusobjekt); eesti keeles näiteks *pea* (võrdlusobjekt) *kui kuldi turi* (võrdlusvahend).
- **Kombineeritud võrdlused**, mis koosnevad kahest võrdlusobjektist ja vastavalt ka kahest võrdlusvahendist: *Аксинья пробовала уснуть, но мысли* (võrdlusobjekt) *размывали сон* (võrdlusobjekt), *как ветер* (võrdlusvahend) *копну сена* (võrdlusvahend).

Kui võrdlusalus on leksikaalselt väljendatud, siis on tegemist täisvõrdlusega: *Над степью надорным казачьим поясом-чеканом лежал* (võrdlusalus) *нарядно перепоясавший небо млечный путь*; eesti keeles näiteks *суи* (võrdlusobjekt) *kuiiv* (võrdlusalus) *kui saapatald* (võrdlusvahend)). Muudel juhtudel on M. Šapiro järgi tegemist vaegvõrdlusega: *Заморил поп, никудышний служака, да-с, служит, как яишник с возом едет* – siin on võrdlusaluseks olev *очень медленно* leksikaalselt küll väljendamat, kuid tuleneb loogiliselt võrdluse sisust; eesti keeles näiteks *hambad kui kapalauad*, kus võrdlusalus *laiad* on sõnaliselt väljendamat.

1.1.5. Võrdluse komponendid K. Peebol

Kadri Peebo (1989: 120) lähtub eesti regivärsivõrdluste puhul järgmisest liigendusest: võrdlusobjekt (VO) – see, mida võrreldakse; võrdlusvahend (VV) – see, millega võrreldakse; võrdlusalus (VA) – see, mille alusel võrreldakse. Võrdlusalus võib formaalselt puududa, s.t olla konkreetselt sõnadega väljendamat. Täielik võrdlus on niisiis: *Sa olid ilus kui üks õuna*, ilma võrdlusalusega võrdlus: *Olid kui üks õunakene*. Mõlemal juhul võrreldakse neiu õunaga, teisel juhul võrdlusalus formaalselt puudub, kuid on olemas implitsiitsena, muidu poleks ka võrdlust ennast. Kui võtta aluseks võrdlusalus ning selle seosed võrdlusobjekti ja -vahendiga, tekib üks võimalik võrdluste liigitus:

- eksplitsiitse VA-ga võrdlused, kus VA on konkreetselt sõnaliselt väljendatud: *Mina oli **noori** nii kui nukku, / oli kena kibunas*;

- eksplitsiitse ja implitsiitse VA-ga võrdlused, kus VA on formaalselt olemas, kuid ei anna (täielikult) edasi VA tähendussisu. *Käisin tiul kui tihane, / Ohra reiel kui orava* – eksplitsiitsetele tegevust või protsessi väljendavatele VA-dele lisanduvad implitsiitsetena mingeid neiu omadusi märkivad VA-d (kena, virk, väike vms);
- implitsiitse VA-ga võrdlused, kus VA on varjatud, formaalselt puudub: *hobu oli alla kui see ahju*.

Nende rühmade vahelised piirid ei ole kaugeltki mitte jäigad, vrd näiteks *õde kui hagune aeda, / isa külma kaevupõhja ja õde mul on õlmeaeda / veli vingepõhja tuuli*. Viimast näidet, kus võrdlussõna asemel on verb *olema*, võib pidada kaheliikmeliseks metafooriks ja regivärsis ühtlasi poeetiliseks sünonüümiks – ilmselt on siin tegemist pigem võrdluse ja metafoori vahevormiga (Peebo 1989: 120, 121).

1.2. Eesti võrdluste süntaktilise struktuuri analüüs

1.2.1. Uurimismetoodika

Võrdluste struktuuri uurimisel olen lähtunud kolmikjaotusest: võrdlusobjekt – võrdlusalus – võrdlusvahend (vt nt K. Õim 1997a); neid komponente võiks nimetada võrdluse põhiliikmeteks. Analüüsi paindlikumaks muutmise eesmärgil olen võrdluste koosseisus eristanud ka abiliikmeid – põhiliikmete kohta mingit täiendavat infot andvaid laiendeid. Illustreerimaks eesti võrdluste süntaktilist struktuuri, olen iga võrdlusetüübi kõige tüüpilisema sõnastusvormi kohta koostanud skeemi (ülejäänud sõnastusvorme see ei puuduta), kus võrdluste komponente tähistavad järgmised numbrid: 1 – võrdlusobjekt, 2 – võrdlusobjekti laiend, 3 – võrdlusalus, 4 – võrdlusaluse laiend, 5 – võrdlusvahend, 6 – võrdlusvahendi laiend. Võrdlussidesõna *nagu, kui, justkui* vms on tähistatud x-iga. Numbri asukoht skeemis (vt tabel 4) kajastab vastava komponendi asukohta väljendis; kui puudub number, pole võrdlustes ka vastavat elementi. Näiteks võrdluses *mokk kõver nagu mustlase tuleraud*, on *mokk* võrdlusobjekt, *kõver* võrdlusalus, *mustlase tuleraud* võrdlusvahend ning võrdluse struktuuri kirjeldab skeem 13x5.

1.2.2. Võrdluste vormiline ülesehitus

Eesti võrdluste struktuur on äärmiselt mitmekesine. Kui võrdlus sisaldab kõiki põhikomponente ja võrdlussidesõna, siis kõige sagedamini paigutuvad nad järgmiselt: väljend algab võrdlusobjektiga, järgneb võrdlusalus ja kõige lõpus, pärast võrdlussidesõna, asub võrdlusvahend. Sellist struktuuri võiks nimetada võrdluste normaalstruktuuriks. Kuid võrdluste elemendid võivad paikneda ka hoopis teisiti. Kui lähtuda võrdlustes eksplitseeritud komponentide hulgast ja nende positsioonist üksteise suhtes, selgub, et traditsiooniliste võrdluste hulka kuulub 42 erineva struktuuriga väljendeid.

Allpool kirjeldatava statistilise analüüsi tulemusi mõjutab teatud määral see, et vaadeldavate võrdluste, täpsemalt võrdlusetüüpide tiiteltekstide koguhulk on suhteliselt väike, s.t absoluutsagedused jäävad väikeseks. Kui analüüsida iga tüübi kõiki erinevaid sõnastusvorme, oleksid tulemused kindlasti mõnevõrra teistsugused, kuid eeldatavalt jääksid põhitendentsid samasuunalisteks. Samuti säilib seni, kuni kõnekäänu-kartoteegi materjali autentsus on kontrollimata, võimalus, et üks või teine väljend on informandi omalooming, tahtlik võltsing vm eksitus, s.t et tegelikult ei ole eesti keeles siiski kombeks niimoodi väljenduda.

Vastavalt võrdluste põhiliikmete olemasolule/puudumisele jagunevad võrdlused nelja suuremasse rühma – väljendite rohkem või vähem varieeruv struktuur esindab üldjoontes (põhi)skeeme 13x5, 3x5, 1x5 ja x5.

Tabel 4. Võrdluste võimalikud struktuuriskeemid

13x5	3x5	1x5	x5
13x5	3x5	1x5	x5
31x5	x53	51	x56
1x53	35	12x5	5
135	53	1x52	
123x5	34x5	1x56	

132x5	43x5	12x56	
13x52	3x54	21x56	
134x5	x534		
314x5	354		
31x54	3x56		
13x56	3x65		
13x65	34x56		
31x56	3x564		
31x65	x5634		
3561			
1324x56			
123x56			
213x56			

Kõige rohkem, 2803, on võrdlusi, mis esindavad põhiskeemi 3x5 (võrdlusalus + konjunktsioon + võrdlusvahend): *kõht täis nagu isa-ema pulma ajal*.

Järgnevad võrdlused, mille üldistatud põhiskeemiks on x5 (konjunktsioon + võrdlusvahend): *nagu hull* – neid on kokku 1211.

Võrdlusi põhiskeemiga 1x5 (võrdlusobjekt + konjunktsioon + võrdlusvahend): *kämmal kui kilgi reis* on 404.

Selliste võrdluste koguhulk, milles on traditsiooniliseks muutunud kõik võimalikud koostiselemendid ja mis esindavad põhiskeemi 13x5 (võrdlusobjekt + võrdlusalus + konjunktsioon + võrdlusvahend): *pea jagab kui koorelahutaja*, on ülejäänutega võrreldes minimaalne – 197.

Võrdluste komponentide esinemisjärjekorda, samuti võrdlusobjekti ja -aluse esinemist võib pidada suhteliselt vabaks. Võrdlusobjekt võetakse sageli “tegelikkusest”, nii et see ei pruugigi väljendi traditsiooni-

lisse koosseisu kuuluda – võrdlusobjektiks olev asi, olend vm on väljendi konkreetses kasutussituatsioonis juba niikuinii tajumisel ja/või arutlemisel ning pole mingit vajadust seda uuesti nimetada. Võrdlusalus võib olla eksplitseeritud, kuid on tavaline, et selle tähendus sisaldub võrdluse teistes elementides. Võrdluste kõige kujundlikumale elemendile, s.o võrdlusvahendile saab viidata vaid seda otsesõnu nimetades; see on ka ainus kohustuslikult manifesteeritav komponent – võrdlust ilma võrdlusvahendita pole olemas.

Hoolimata sellest, mis kuulub võrdluste kinnistunud koosseisu ja mis lisatakse kasutamisel (kui üldse lisatakse, sest ka tegelikes aktualisatsioonides on need väljendid sageli niisama katkendlikud), on võrdlused igapäevases keeles siiski hästi mõistetavad.

1.2.3. Küsitavusi võrdluste struktuuri määratlemisel

Nii võrdluste osadeks jagamine kui ka nende struktuuri kirjeldamine on seotud mitmesuguste probleemidega, mis puudutavad eeskätt võrdlust kui tervikut või selle üksikelementide laiendeid. Vaatlen mõnda neist konkreetsete väljendite näitel.

Kas võrdluste *rahvast nagu murdu koos, jalad nagu maa küljes kinni ja pea nagu putru täis* struktuuri kirjeldab skeem 1x53 (võrdlusobjekt + võrdlussidesõna + võrdlusvahend + võrdlusalus) või 1x5 (võrdlusobjekt + võrdlussidesõna + võrdlusvahend)? Siin on küsimus selles, kas võrdlusalus on manifesteeritud või kuuluvad adverbid *koos, kinni ja täis* võrdlusvahendi koosseisu. Võrdluse *rahvast nagu murdu koos* n-ö täiskuju 'rahvast on koos [nii palju], nagu tavatseb koos olla murdu' järgi, paistab *koos* tõepoolest olevat võrdlusobjekti ja -vahendi vaheline ühisosa. Võrdluse *jalad nagu maa küljes kinni* puhul kuulub adverb *kinni* ilmselt rohkem võrdlusvahendi poolele – 'jalad [on nii rasked liigutada, nagu siis,] kui nad on maa küljes kinni'. Võrdluses *pea nagu putru täis* on kõrvuti mitu nähtust. *pea* puhul võib tegemist olla nii somaatilise metonüümia kui ka metafooriga, väljendi täiskujuline mõtestus võib olla 'ta on nii rumal ~ kaootilise mõtlemisega ~ ummistunud infokanalitega ~ ...', et jääb mulje, nagu oleks tal *pea putru täis*, s.t jutt ei pruugi käia mitte peast kui füüsilisest objektist, vaid peast kui mõistusest. Või-

malik on ka kirjeldus 'mu pea on nii uimane ~ paks otsas, justkui mu pea oleks putru täis'. Tõenäoliselt kuulub element *täis* võrdlusvahendi juurde ja võrdlusobjekti poolel tal vastet ei ole.

Võrdluse *sa oled minu käes nagu aabitsapulk* struktuuri võib kirjeldada skeem 123x5 (võrdlusobjekt + võrdlusobjekti laiend + võrdlusalus + võrdlussidesõna + võrdlusvahend), kuid verbi võib pidada ka võrdlusaluse juurde kuuluvaks. Samas saab verb ainsuse II pöördes kuuluda ainult võrdlusobjekti juurde ja seega mitte toimida viimase ja võrdlusvahendi ühendaja – võrdlusalusena. Võrdlusalus on väljendis küll sõnaliselt väljendatud (*minu käes*), kuid tähendust 'kergesti manipuleeritav' ta otse ei kanna, pigem tuleneb see võrdlusvahendi (*aabitsapulk*) omadustest (väike, kerge vms (pulgake)) ja aktantide vahelistest suhetest – keegi kellegi käes 'meelevallas, voli all'.

paks perse (võrdlusalus) *temal* (võrdlusobjekt) *taga* (võrdlusaluse laiend) *nagu mõnel perenaisel* (võrdlusvahend), *viska* (võrdlusalus) *seda* (võrdlusobjekt) *räästa alla* (võrdlusaluse laiend) *nagu muldne täht raamat* (võrdlusvahend) – siin võivad tekkida raskused võrdlusobjekti määratlemisega. Esimese väljendi puhul on oluline silmas pidada võrdlusvahendi vormi. Küll ei saa päris normikohaseks pidada võrdlusobjekti ja -vahendi funktsiooni täitvate substantiivide esinemist (vastavalt) osatavas ja nimetavas käändes teises näites.

Võrdluses *lööb nina üles kui kasakapasuna* on tegemist kahe fraasiga: *nina üles lööma* ja *nina* (võrdlusobjekt) *nagu kasakapasun* (võrdlusvahend) – võrdlusena saab analüüsida vaid osa väljendist. Selles on eksplitseerimata võrdlusaluseks omadus suur, jäme vms ning kõnealune nina muutub selliseks ja seega ka pasunasarnaseks alles pärast löömist.

Võrdluses *rukkivihk* (võrdlusobjekt) *kinni punderdud* (võrdlusalus) *nagu närutsijal* (võrdlusvahendi laiend) *närud* (võrdlusvahend) – struktuuriskeemiga 13x65 – võiks elementi *närutsijal* käsitada ka võrdlusvahendina ja elementi *närud* võrdlusvahendi laiendina. Väljendi tähenduse seisukohalt on kahtlemata olulisem komponent *närud* (*närutsijal* intensiivistab öeldut veelgi), ka esineb see samas vormis, mis võrdlusobjekt. *kinni punderdud* tähendab 'äärmiselt halvasti seotud, kuidagivii si kokku pusserdatud' ja võrdluse mõte seisneb selles, et rukkivihk on

kokku pandud halvakspandavalt hooletult, nagu tüüpiliselt on kaltsukaupmehe räbalad korratud hunnikus.

Võrdluses *teda* (võrdlusobjekti laiend) *kiita* (võrdlusobjekt) *on* (võrdlusalus) *nagu siga* (võrdlusvahendi laiend) *vastupäeva sügada* (võrdlusvahend) – skeemiga 213x65 – võrreldakse pigem kiitmist ja sügamist kui konkreetset elusolendit ja siga. Taolisi vanasõnade ja kõnekäändude piirjuhte, eriti 4-sõnalisi sümmeetrilisi ellipseid, on nimetatud ka elliptilisteks konstruktsioonideks, mida saab tihti tõlgendada nii üldistava implikatsiooni kui ka teatava konkreetse situatsiooni vastandlike külgede sedastusena. Sümmeetrilisele ellipsile võib olla leppeliselt juurdemõeldav nn ühisnimetaja *need on üks* vmt osa, mis ellipsi pooli samastab või sarnastab (Krikmann 1997a: 60, 62).

Võrdlusega *kräätsutab pilli, nagu kassi vaevab* mõeldakse ilmselt seda, et kui oskamatult pilli mängida, tekib niisama inetu hääl, nagu siis, kui keegi kiusab või piinab kassi. Võrdluse struktuuri kajastab skeem 1x5. Võimalikud oleksid ka skeemid 21x56 ja 12x65, mis kajastaksid olulise ja vähemolulise eristamist võrdluse mõlemas pooles (vastavalt võrdlusobjekt ja -vahend ning võrdlusobjekti ja -vahendi laiend), kuid sellisel juhul võib jääda arusaamatuks, mida millega võrreldakse: kas *kassi* ja *pilli* või *kräätsutamist* ja *vaevamist*. Kuna väljendi tähenduse seisukohalt on võrdselt olulised nii verbid kui ka substantiivid, siis ei ole põhjust neid eraldi käsitleda.

Võrdluste *nagu väits* (võrdlusvahend) *vasta* (võrdlusalus) ja *nagu väsinud härg* (võrdlusvahend) *suu ila täis* (võrdlusalus) juures – nende struktuuri iseloomustab skeem x53 – võib tekkida küsimus, kas elemendid *vasta* ja *suu ila täis* ei täida võrdlusaluse asemel mitte võrdlusvahendi laiendi funktsiooni. Minu arvates iseloomustavad kõnealused elemendid mittetraditsioonilise võrdlusobjekti kõrval ka traditsioonilist võrdlusvahendit ja mitte ainult viimast üksi. Sarnased probleemid tekivad veel näiteks väljendite *sõrulase kalade viisi* (võrdlusvahend) *läinud* (võrdlusalus), *seamoodi* (võrdlusvahend) *väsinud* (võrdlusalus), *kirikuhärri viisi* (võrdlusvahend) *täis õginud* (võrdlusalus) puhul.

Omamoodi huvitavad on võrdlused, mis ei sisalda võrdlusalust.

kõrvad (võrdlusobjekt) *kui kobrelehed* (võrdlusvahend), *hambad* (võrdlusobjekt) *nagu kapalauad* (võrdlusvahend), *vanapoiss* (võrdlusobjekt) *kui*

puunui (võrdlusvahend), *suu* (võrdlusobjekt) *kui hea kulp* (võrdlusvahend) – siin ei tooda kahe entiteedi võrdlemisel neid ühendavatest tunnusjoontest (mida tõenäoliselt on rohkem kui üks) mitte ühtegi konkreetset esile, vaid võrreldakse lihtsalt näiteks kõrvu kui selliseid kobrulehtede kui sellistega. On selge, et omadusi, mis iseloomustaksid nii kõrvu kui ka kobrulehti, pole mitte lõputult. Seega on võrdlemisel vaikumisi arvesse võetud kõik need omadused või suurem osa neist. Tervele hulga võrdlusobjekti, aluse ja vahendiga assotsieeruvatele omadustele võidakse viidata ka siis, kui võrdlusalus on sõnadega väljendatud: *tunne nagu patusel põrgus*, *käib peale nagu tühi kõht*, *sõtkub nagu savi sees*, *takseerib nagu parisniku hobust*, *kikkis nagu sea nina*.

Võrdluse *mure sees* (võrdlusobjekt) *kui vee sees* (võrdlusvahend) mõtestus oleks 'kellelgi on rohkesti probleeme ja need ümbritsevad teda igast küljest, nagu vees olles ümbritseb inimest alati vesi'. S.t siin ei kõrvutata mitte niivõrd võrdlusobjekti ja vahendi poolel nimetatud objekte kui olukordi, situatsioone vms. Järgnevates väljendites märgibki võrdlusvahend (ja eeldatavasti ka mittetraditsiooniline võrdlusobjekt) kohta, aega, tegevust, seisundit vm. Võrdlusvahendisse võib kuuluda kohamäärus (*läheb nagu hundi kurku*, *läheb nagu kerisele*, *kaob nagu maa alla*, *vahivad kui leivasabas*, *sõtkub kui savi sees*, *veereb nagu muna peal*, *hõigub nagu laanest*, *nosib nagu koti põhjast*, *vahib kui katuse räas-ta alt*, *mine nagu läbi oherdiaugu*, *kõnnib kui metsu mööda*, *laseb kui pa-berit mööda*), ajamäärus (*soe kui jaanipäeval*, *vihma tuleb nagu Noa ajal*), sõltuvusmäärus (*käed nagu tainast*, *käed nagu pudrust*, *käed nagu klaa-sist*, *prii nagu Haanja mees oma võlast*), vahendimäärus (*suu nagu labi-daga pähe löödud*, *silmad nagu oherdiga pähe lastud*) või seisundimäärus (*päevad venivad nagu kõie otsas*). Võrdlusvahendi põhisõna võib väljenda tegevust (*kõhib*, *nagu puid raiub*; *nohiseb*, *nagu kotti veab*; *tolmab*, *nagu kütist tehakse*), protsessi (*rõõmsad kui saaki jagades*; *läheb nagu len-nates*), seisundit või omadust (*nohiseb*, *nagu oleksid silgud otsas*; *kõik liha valutab*, *justkui oleks kontide pealt lahti*; *jookseb*, *nagu oleks sulahõbe sukke sees*; *käib nagu kuldihädas*; *nohiseb nagu aganaid söönud*; *sirge nagu küünarpuu alla neelanud*; *ehmatanud nagu kausi katki teinud*; *kuiv kui lõukelt maha võetud*; *näljane nagu hundilaudast lahti lastud*; *nõe ja tahma-ga nagu tare ahju kummi alt läbi tõmmatud*). Võrdlusvahend sisaldab

kõrvallauset: *naerab, nagu herneid valab tühja tünni; kergitab püksi, nagu mustlane niidab heina; käsi kui koer pist hännä piuu.*

Võrdluse *rahvast nagu laadal* mõtestus võiks olla 'see (konkreetne) koht sarnaneb rahvarohkuse poolest laadaga (kus teatavasti on alati rahvarohke)' ja võrdlusluseks oleks (*palju*) *rahvast*. Võrdluse *loomad nagu pudrusilmas* mõtestus oleks 'see (konkreetne) koht (kus loomad asuvad) on sarnane pudrusilmaga (selle poolest, et see on sama märg ja sobimatu loomade hoidmiseks)' ja tähendus 'loomad on vedela virtsa sees, mis meenutab pudrusilma'. Võrdlusvahendi sisuline tipp on elimineeritud veel näiteks väljendites *rahvast nagu joodu peal, elu kui pulmas, kord nagu Viiburi sõjakoolis, hea toit nagu jõulu esimese püha hommikul, päev nagu posti otsas, pea nagu niidi otsas, kõht täis kui jõululaupäeva õhtul*.

1.2.4. Võrdluste struktuurikomponentide pikkussuhete dünaamika*

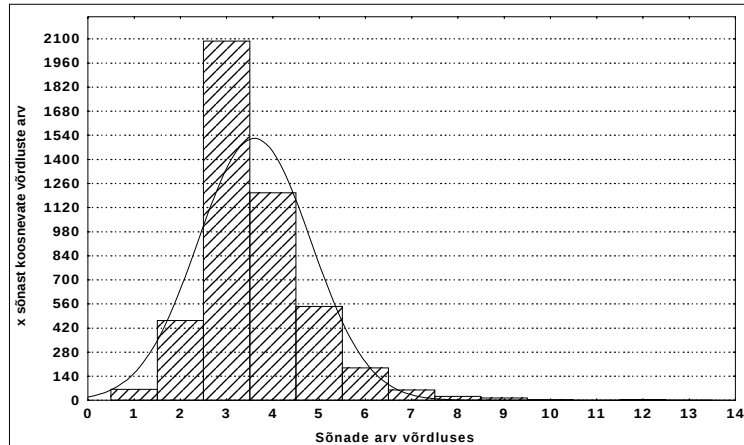
Järgnevalt vaatlen lähemalt võrdluste komponentide pikkussuhetes ilmneva seaduspärasusi ehk seda, kas ühe komponendi pikkus, sõnade hulk mõjutab teiste komponentide (ja kui, siis milliste) pikkust ning eksplitseerimist üldse.

Võrdlusetekstide keskmine pikkus minu vaatlusmaterjalis oli 3,6 sõna. Tekstipikkuste histogramm joonisel 4 näitab, et kõige sagedasem (veidi alla poole tekstidest) on 3 sõnast koosnev võrdlus, 4-sõnalisi võrdlusi on pisut üle veerandi, 5-sõnalisi veidi alla kaheksandiku, 2-sõnalisi umbes kümnendik, muid juba väga vähe, s.t ülilühikesi ja ülipikki võrdlusi on väga vähe, n-ö keskmisi aga väga palju.

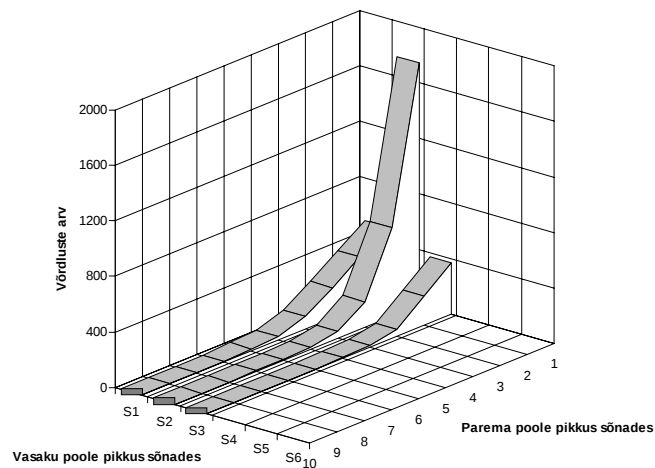
Võrdlussidesõna jagab võrdluseteksti kui terviku tinglikult kaheks – "vasakuks pooleks" (reeglina võrdlusobjekt ja/või -alus) ja "paremaks pooleks" (reeglina võrdlusvahend). Statistiliselt on parem pool märksa pikem kui vasak: vasaku poole varieerumisintervall on 0–6 sõna, keskmine 0,96; parema poole varieerumisintervall 1–11 sõna, keskmine 1,66.

Võrdluste pikkussuhete jagunemise tervikpilt on toodud joonisel 5. ja arvandmed tabelis 5.

* Samal teemal: K. Õim, Eesti võrdluste struktuuris valitsevaist seaduspärasustest. *Maa ja ilm*. Pro folkloristica V. Toim. M. Hiiemäe, J. Oras. Tartu, 1997, lk 159–164.

Joonis 4. Eesti võrdluste pikkus sõnades

Joonis 5. Võrdluste poolte pikkussuhted

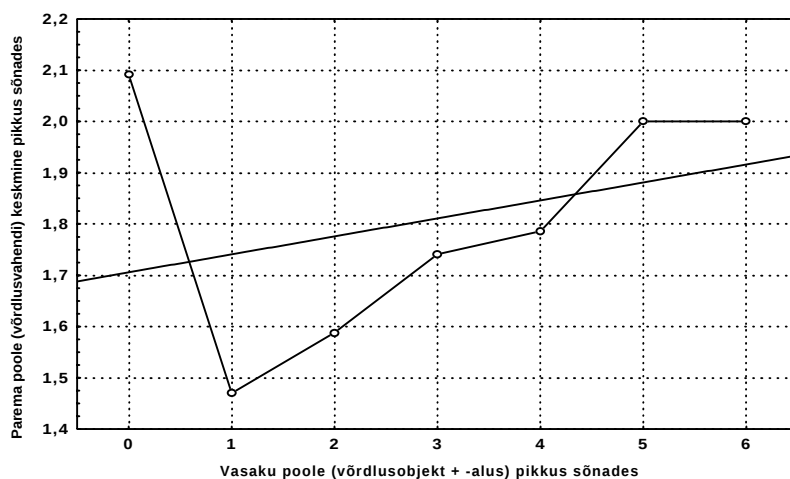
Võrdluste poolte tähistus tabelis 5 : **V0** – vasak pool puudub, **V1** – vasak pool koosneb 1 sõnast, ... ; **P1** – parem pool koosneb 1 sõnast, ... , **P11** – parem pool koosneb 11 sõnast; S_{keskm} – V- või P-paarilise keskmise pikkus sõnades antud rea või veeru jaoks, näiteks $2730 : 2687 = 1,02$; $V0_{\text{rel}}$ – V0-veeru osakaal P-rea tekstide summas, näiteks $496 : 2687 = 0,18$.

Tabel 5. Võrdluste poolte pikkussuhted

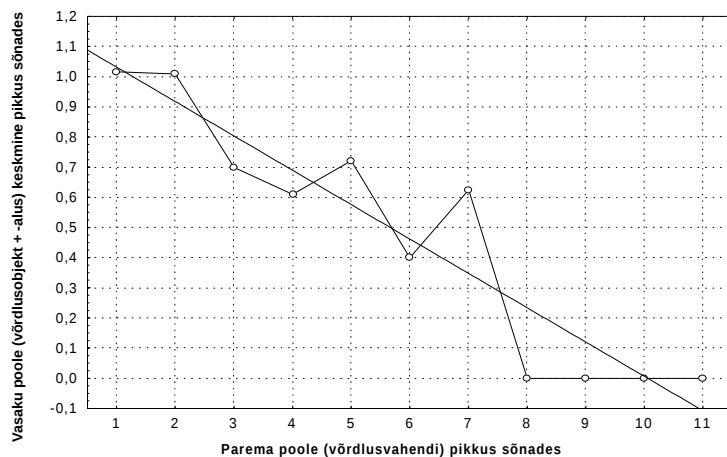
	V0	V1	V2	V3	V4	V5	V6	Tekste kokku	Sõnu kokku	S _{keskm}	V0 _{rel}
P1	496	1742	370	68	11	0	0	2687	2730	1,02	0,18
P2	357	637	212	51	14	2	1	1274	1286	1,01	0,28
P3	217	182	49	13	1	0	0	462	323	0,70	0,47
P4	90	48	16	3	2	0	0	159	97	0,61	0,57
P5	23	12	5	3	0	0	0	43	31	0,72	0,53
P6	14	5	0	1	0	0	0	20	8	0,40	0,70
P7	4	3	1	0	0	0	0	8	5	0,63	0,50
P8	2	0	0	0	0	0	0	2	0	0,00	1,00
P9	4	0	0	0	0	0	0	4	0	0,00	1,00
P10	2	0	0	0	0	0	0	2	0	0,00	1,00
P11	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0,00	1,00
Tekste kokku	4480	4480	4480	4480	4480	4480	4480	4480	4480		
Sõnu kokku	2531	3865	1037	242	50	4	2	7731			
S _{keskm}	2,09	1,47	1,59	1,74	1,79	2,00	2,00				

Vasaku ja parema poole pikkussuhetes on huvitavalt põimunud kaks vastandlikku põhimõtet või tendentsi: tasakaalu- või sümmeetriaaotlus ja vastastikune kompensatsioon teatava pikkusoptimumi suhtes. Kui näiteks võrdluse üks osa koosneb 1–2 sõnast, siis kuuluvad ka võrdluse ülejäänud osad traditsioonilisse vormistusse harilikult 1–2-sõnalistena: *punased põsed kui Paide saiakesed*. Nagu öeldud, on eesti traditsioonilised võrdlused üldse enamasti küllalt lühikesed. Teisalt, kui võrdlusvahend on ebatavaliselt paljusõnaline, siis muid komponente võrdluste koosseisus tihti polegi: *nagu harjavenelane teeb seitse päeva nädalas tööd*.

Joonised 6 ja 7a näitavad esmapilgul paradoksaalset tulemust: vaatlusaine kogusummas sõltub võrdluste vasaku poole pikkus parema poole pikkusest negatiivselt (s.t esindaks justkui kompensatsiooni), parema poole pikkus vasaku poole omast aga positiivselt (s.t esindaks justkui tasakaalutaotlust). Tabelis 5 toodud arvandmed näitavad, et kompensatsiooniefekti tekke põhifaktor on puuduva vasaku poolega tekstide osalemine statistikas. Need tekstid on tegelikult pikkade võrdlusvahendite põhiline ja ülipikkade ainuke esinemiskoht. P-astmete poolelt vaadatuna väljendub see selles, et mida paljusõnalisem on võrdlusvahend, seda suurem on selles V0-poolega tekstide osakaal.

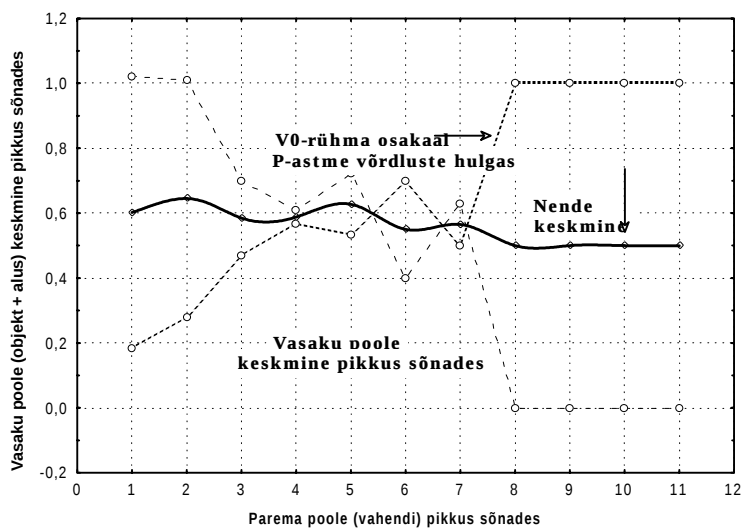

Joonis 6. Võrdluste parema poole pikkuse sõltuvus vasaku poole pikkusest

Joonis 7a. Võrdluste vasaku poole pikkuse sõltuvus parema poole pikkusest

Joonisel 7b on V0-veeru osakaalude graafik ja joonisel 7a toodu esitatud koos ning nende vahel nähtub selge negatiivne vahekord. V0-juhu käitumine tervikpildis (vrd ka joonis 6) on nii erandlik, et tekib küsimus, kas selle lülitamine sõnapikkuste statistikasse n-ö ülilühikesena on üldse õigustatud.

Joonis 7b. V0-faktori osalus kompensatsiooniefekti tekkes

2. Võrdluste komponentide semantilised funktsioonid

Struktuurist lähtuvalt võivad samaväärsetena paista näiteks võrdlused *keel käib kui piits, pea kärnas kui oblik ja karv läigib nagu ihutud* (mille koosseisu kuuluvad võrdlusobjekt, võrdlusalus, võrdlussidesõna ja võrdlusvahend) või võrdlused *hulgub ümber kui prussakas, hõlmad laiali nagu isasel varesel, inimesi vähe nagu vaese mehe matustel ja istub laua taga kui mõrvoja* (mille koosseisu kuuluvad võrdlusalus, võrdlusaluse laiend, võrdlussidesõna ja võrdlusvahend). Ometi on nende väljendite sisulised erinevused, rääkimata tähendusvahedest, täiesti ilmsed: võrdlusalust esindav element võib väljendada tegevust, seisundit või omadust, võrdlusvahend või selle põhisõna võib märkida tegevussubjekti, kohta, omadust vm. Vrd *laulab nagu ööbik* 'keegi laulab väga ilusa häälega, nagu üldiselt peetakse ööbiku häälitsemist väga ilusaks', võrdlusega peetakse silmas tegevust, *uksed valla nagu jaamamajal* 'mingil hoonel on uksed pärani lahti, nagu tavaliselt on jaamahoonel uksed inetult laiali', siin käib jutt seisundist. Kirjeldamaks võrdluse või selle komponentide semantilisi funktsioone, tuleks võrdlust käsitada lausena.

Lause nominatiivseks funktsiooniks on väljendada mingit sündmust, asjade seisu vms, mida võib tinglikult nimetada situatsiooniks; lisaks sellele võib lause väljendada situatsiooni aega, vastavust tegelikkusele, kõneleja väärtushinnangut, suhtluseesmärki jms, s.o lause semantiline funktsioon. Viimasele vastandub lause pragmaatiline funktsioon – edastatava info vormistamine teatena (EKG 1993: 5, 6).

2.1. Teoreetilisi lähtekohti kõnekäänu kui sõna, fraasi või lause määratlemiseks*

Nagu eespool nägime, arvatakse kõnekäändude kui folkloorižanri hulka väga erinevad väljendid, näiteks nii liitsõnad ja sõnaühendid, s.o fraasid, millel on sõna tunnused, kui ka mitmesugused kõnevormelid, soovid, tervitamisid, situatsioonide kommentaarid – vaeg-, elliptilised või täislaused, mitmest lausest koosnevad üksused, millel on teksti tunnused. On tavaline, et ühte žanri kuuluv tüüp lülitab kujundliku võtte-na enda koosseisu teise žanri kuuluva tüübi (näiteks jutu sees võib olla

* Samal teemal: K. Õim, A. Õim, A. Hussar, A. Baran, Kõnekäändude kartoteek andmebaasiks. *Keel ja Kirjandus* 2003, nr 1, lk 4–7.

laulufragmente, vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi vm) või et tüübi mõned komponendid hakkavad funktsioneerima teise žanri kuuluva tüübina (näiteks jutuvormel või regilaulu värsipaar omaette vanasõnana). Samuti on võimalik, et taolised jagunemised toimuvad ühe žanri piires, näiteks kahe kõnekäänu vahel (Krikmann 1997a: 53).

Kõnekäänu ja vanasõna vahelise erinevusena tavatsetakse välja tuua just kõnekäänu kalduvust mitte esineda lausena (vt nt Anitškov 1964). Eespool oli juba juttu sellest, et tegelikult ei ole erinevused vanasõna ja kõnekäänu vahel ilmselt mitte niivõrd süntaktilist kui loogilist laadi, kuigi vahetegemine üldistuse, seaduspärasuse, normi formuleeringu (s.o vanasõna) ja situatsiooni, üksikjuhu kujundliku iseloomustuse (s.o kõnekäänu) vahel ei pruugi sugugi lihtsaks osutuda (vt Krikmann 1997a: 53 jj).

Kui kõnekäänd on lauselise struktuuriga, siis tuleks selle tunnuseid otsida lause kommunikatiivmodaalset tähendust silmas pidades. Lause võib väljendada suhtluseesmärgi, milleks on väide, küsimus, käsk, soov või hüüd ja mille väljendamiseks kasutatakse vastavalt väitlauset (*Ahi lagunes ära*), küsilause (*Kas tunned tukivõngu?*), käsklauset (*Sõida seenele!*), hüüdlause (*Püha jumal!, Oh sa poiss!*) ja soovlauset (*Et see sulle kurku kinni jääks!*). Kõnekäänuliste lausete eripäraks on see, et nad ei täida üsna sageli mitte niivõrd lause primaarset kui sekundaarset kommunikatiivmodaalset ülesannet. Hõlmates küll kõiki viit kommunikatiivset lausetüüpi, ei ole kõnekäändude kommunikatiivseks eesmärgiks mitte niivõrd küsida või käskida kui midagi väita või väljendada suhtumist millessegi. Näiteks küsilause *Kas sa klaassepa poeg oled?* sisaldab kommunikatiivmodaalsest seisukohast mitut etappi: küsimus; pahameelevarjundiga käsk, et keegi läheks ütlejal valguse eest ära, ei varjaks vaatevälja; väide, et keegi varjab valgust, vaatevälja. Üldjuhul ei eelda kõnekäänulised küsilausest vastust – nad on retoorilised. Käsklausest võivad sisaldada neutraalset, heakskiitvat, halvustavat või kerget pahameelt väljendavat suhtumist: *Lase käia!, Mine metsa!, Olgu olla!* Jussiiivne käsklauset *Sadagu või pussnuge!* väljendab kohustuslikkuse varjundiga väidet, et hoolimata kõigest tuleb minna. Soovlause põhiülesanne on näidata, et kõneleja peab sündmuse teostumist küll vajalikuks ja positiivseks, kuid ei taotle selle teostamist. Soov väljendab üks-

nes suhtumist sündmusse, mis kõneleja teadmist mööda võib, kuid ei pea juhtuma (EKG 1993: 178). Soovi väljendavad kõnekäänud on lisaks täiskäsklausetele (*Olgu muld sulle kerge!*) sageli verbita vaeglaused (*Jõudu tööle!, Jätku leiba!, Jätku leivale!*) või elliptilised käsklaused (*Pipart sulle keele peale!*). Negatiivne suhtumine kellessegi vormistatakse üldjuhul irreaalse soovina: *Et sul vihmavari kõhus lahti läheks!* Hüüdlause näitab, et miski on ütleja jaoks ootamatu ja üllatav. Erinevalt soovist ei sisalda hüüutähendus vajalikkus- ega tegelikkushinnangut, hüüd annab üksnes emotiivse hinnangu millelegi, mille tegelikkushinnang on ette antud (EKG 1993: 179). Hüüdlauselise kõnekäänu koostiselemendid on desemantiseerunud: *Põrgu päralt!, Sa sinine sitikas!, Välk ja pauk!, Sa heldene aeg!*

Lausest lähtudes tuleks otsida ka mittelauseliste kõnekäändude omadusi. Viimased toimivad süntaktiliselt lause moodustajatena – näiteks nimisõna- (*soss-sepp, kahe pere koer, kadunud poeg*), verbi- (*kintsu kaapima, kannab keelt, pistis punuma*), hulgasõnafraasina (*nael sülti, viies vesi taari peal*) jne. Kõnekäänd kui fraas on eksotsentrilise struktuuriga, s.t ta ei ole ekvivalentne ei fraasi põhja ega laienditega; nii süntaktilist kui ka semantilist funktsiooni saab kanda ainult fraas kui tervik. Fraasi moodustavaid komponente ei saa lausest (kõnekäänust) välja jätta, ilma et ei kannataks lause (kõnekäänu) sisu ja/või süntaktiline struktuur, vrd *Ta on kahe pere koer. *Ta on koer. *Ta on kahe pere*, küll aga on võimalik asendamine, vrd *Ta on kahe pere koer ~ Ta on mitme pere koer ~ Ta on kahe talu koer ~ Ta on mitme talu koer*.

Kõnekäänu semantilise funktsiooni kõrval (tähistada situatsiooni, anda teada selle kvantitatiivsetest ja kvalitatiivsetest karakteristikutest, ruumilistest ja ajalistest tunnustest, määrast, viisist, kohast, põhjusest, suhtluseesmärgist jne) annab põhjuse lähtuda kõnekäänu analüüsil lausest ka selle pragmaatiline funktsioon – kõnekäänd kuulub selgelt reemasse.

Tekib küsimus, kas traditsiooniline võrdlus on lause, kust mõned liikmed võivad mõnikord puududa?

Nagu teada, on kogu fraseoloogia üheks oluliseks tunnusjooneks just kondenseeritus ja elliptilisus. Enamasti on väljenditest välja jäänud kõik see, mis sisust arusaamisel pole oluline, s.t ilma milleta on asi niigi selge. Väljajättelisus omakorda mõjutab nii kõnekäänu sõnavali-

kut kui ka süntaktilist ülesehitust. EKG (1993: 222, 223) järgi on lünk- ehk elliptilises lauses mingi süntaktiliselt obligatoorne element sõnas- tamata, kuid sisuliselt olemas. Lühendusellipsi puhul saab lünga täita lausesisese ümbruse põhjal, toetudes teadmiste keele ehituse kohta; kontekstiellipsi puhul leidub elliptilisele elemendile kontekstis (või jä- reldub situatsiooni põhjal) lähtevorm – lüngad toimivad substituu- tidena, s.t nad on kontekstis esitatud keelendi nullasendajad.

Tõenäoliselt on võrdlustes tegemist mõlema ellipsiga (mida ei saa sugugi öelda kogu fraseoloogia kohta).

Teiselaadset ellipsit sisaldavad vanasõnad. Näiteks vanasõnades *Hel- med kaelas, kõlkad kõhus; Libe keel, tige meel; Täi tööle, härg sööma* on kaks semantilist telge n-ö risti ja ühel teljel asuvaid parameetreid mõistetak- se kui kokkusobivaid ja teisel teljel asuvaid kui välistuvaid või vastu- rääkivaid. Ellipsi struktuur võib olla ka teistsugune – ühel teljel tekita- takse semantiline distants, teisel teljel aga distants minimeeritakse sünonüümidega või kaotatakse sõnakordustega: *Süü rokal, süü vasikal; Oma särk, oma selg* (Krikmann 1997a: 61). Probleem on selles: kas tuleb eeldada, et need lüngad täidetakse mõtteliselt, kuid üheselt mingite kindlate sõnadega (mida on raske kontrollida)? Kas vanasõnas *Libe keel, tige meel* tuleb lüngad täita näiteks nii 'kus libe keel, seal tige meel' või 'kellel ... , sellel ... ' või 'kus ... , seal ... ' või 'kui ... , siis ... ' või 'tal on ... , aga ... ' või muul moel? Võrdluste puhul on puuduva elemendi definiitsus veel palju küsitavam. Niipea kui on tegu millegi verbalisat- siooni kujuteldava puudumisega mingis positsioonis, niipea on ka sel- gusetu, milline just peaks olema see "õige" või "täielik" kuju, s.t see taustteadmiste hulk, mis on parajasti vajalik antud lause mõistmiseks, vrd *nigu vana aam; Küll om ta paks ja rammune, pugu on tal nagu suur aam külle pial; Küll om ta paks ja rammune, ku üits aam kunagi; paks kui aam; Irma um lännü ka paksus ku aam; jämä nagu aam; Küll on jäme naine kui aam!; jämme ku üits aam kunagi; paks kui praaga-aam; jäme, paks kui praaga- aam; magu ees kui praaga-uam; ku praagamagu; Laud on nagu proaga-oam.*

2.1.1. Lause moodustajate semantilised funktsioonid

Nagu öeldud tähistab lause situatsiooni, lause moodustajad on sõna- vormid ja nendega funktsionaalselt ekvivalentsed sõnade järjendid ehk

fraasid ja osalaused. Situatsiooni tüüpi väljendavat moodustajat nimetatakse semantiliseks predikaadiks, situatsiooni osalisi märkivaid moodustajaid aktantideks (M. Erelti eeskujul olen aktantseid moodustajaid nimetanud ka argumentideks (vt nt K. Õim 1997a)).

Semantilise predikaadi funktsiooni täidab öeldis, s.o lause semantiline kese, mille leksikaalsest tähendusest oleneb aktantide arv, nende funktsioon ja vormistus. Predikaatverbi morfoloogiline või leksikaal-morfoloogiline vorm osaleb subjekti referendi arvu ja isiku ning situatsiooni aja, modaalse hinnangu ja semantilise orientatsiooni (tegumoe) väljendamisel (EKG 1993: 5 jj). Predikaadi semantilised funktsioonid on tegevus (*Poiss jookseb*), protsess (*Ilm läks külmaks*) ja seisund/omadus (*Uks on lahti*, *Juuksed on sassis*) (Erelt 1986: 8).

Aktantsete moodustajate semantilisteks funktsioonideks on situatsiooni osaliste rollide näitamine (EKG 1993: 11):

- a) TEGIJA ehk AGENT – teadlikult toimiv, oma tegevust kontrolliv osaline: *Poiss loeb raamatut*;
- b) KOGEJA – psüühilises protsessis olija: *Vanaisa armastab magada*;
- c) VALDAJA: *Meil on korter ja maamaja* (M. Erelt (1986: 9) kasutab omaja või saaja kohta terminit benefitsient);
- d) NEUTRAAL(ne osaline): *Muru tahab pügamist* (M. Ereltil (1986: 9) patsient – objekt, millele tegevus on suunatud või mis on mingis mittepsüühilises või mittefüsioloogilises seisundis või protsessis);
- e) VAHEND: *Kala süüakse kahe kahvliga*, *Selline suhtumine ajas teda nutma* (M. Ereltil (1986: 9) instrument₁ – tegevuse sooritamise vahend, ja instrument₂ – resultaatsündmuse vahetu põhjustaja kausatiivses situatsioonis);
- f) KOHT: *Tavaliselt sööme me köögis*;
- g) AEG: *Jõululaupäev on kuu aja pärast*.

Nimetatud semantilised funktsioonid on omased ka kõnekäänule – juhul, kui vaadelda kõnekäändu kui lauset või lause moodustajat, mis räägib kaasa konkreetse situatsiooni kui üksikjuhu iseloomustamisel. Predikaadi ja kogu lause seisukohalt on süntaktiliselt olulised tähendus kategooriad tegevuslaad, agenttiivsus ja aspekt. Tegevus ja protsess on dünaamilised situatsioonid, mis toimuvad, kulgevad heterogeense-

na, mingis mõttes muutlikena. Tegevuse tüüpilist kulgu ja struktureeritust ajas iseloomustab dünaamiline/staatiline ja duratiivne/momentaanne tegevuslaad. Agentiivsus tähendab agendi, s.o situatsiooni suhtes aktiivse, seda kontrolliva osalise olemasolu situatsioonis; agentiivsed saavad olla ainult dünaamilised situatsioonid. Tunnuste duratiivne/momentaanne ja agentiivne/mitteagentiivne alusel liigituvad dünaamilised situatsioonid: a) tegevusteks (agentiivsed duratiivsed situatsioonid): *Nad ehtasid endale maja*, b) protsessideks (mitteagentiivsed duratiivsed situatsioonid): *Väljas sajab lund*, c) tegudeks (agentiivsed mitteduratiivsed situatsioonid): *Saabusid külalised*, d) juhtumiteks (mitteagentiivsed mitteduratiivsed situatsioonid): *Külmalaine taandus*. Staatiliste predikaatidega laused tähistavad staatilisi situatsioone ehk seisundeid; seisundiverbe on eesti keeles suhteliselt vähe, enamik verbe on dünaamilise tähendusega (EKG 1993: 22–24).

Tegevuse, protsessi ja seisundi määratlemise probleeme on käsitlenud näiteks Wallace L. Chafe (1975: 113 jj), kes lähtub sellest, et kogu inimese mõistemaailm jaguneb kaheks põhipiirkonnaks. Esimene – verbi piirkond – hõlmab seisundeid (olukorrad, omadused) ja sündmusi. Teine – substantiivi piirkond – hõlmab esemeid, objekte. Chafe'i arvates on verb keskne ja substantiiv perifeerne. Verbi olemus määratleb, millised substantiivid verbi saadavad, mis suhetes on substantiivid verbiga ja kuidas neid substantiive määratleda. Näiteks kui lauses *The man laughed* määratletakse verbi kui tegevust, siis selline verb nõuab, et temaga kaasneks substantiiv, et substantiiv suhtuks verbi kui agent ja et substantiivi määratletaks kui elusolendit, aga võib-olla ka kui isikut. Lause *The chair laughed* puhul tuleks *chair*'i interpreteerida kui anomaalset hingestatut, sest nii nõuab verb. *laugh*-sõna ei saa interpreteerida ebatavaliselt, justkui see oleks teist laadi tegevus, mida teostatakse mittehingestatunud objektidega.

Metafooride puhul on asi pisut teisiti, näiteks *Päike muheles taevas* käib just nimelt päikese kohta, *Seinapraod irvitavad väljakutsuvalt pragu-de kohta*, *Lõõtspill lagistas täiest kõrist pilli kohta*. Mitteinimliku kohta saab väga edukalt öelda inimlikku, samuti vastupidi: *Poisinolk haukus vana inimese kallal*; *Annaliisa on praegu just täies õies*; *Mis sa siin kodus hapned*; *Ei kasva mul ka kuskil sammalt selga*. Vanasõnade vormi ja tähen-

duse vahel kehtivad seaduspärasused on A. Krikmann sõnastanud järgmiselt (vt Krikmann 2001: 31).

1. Mittelauselistes metafoorides võib predikatsioon olla mõlemasuunaline – niihästi inimeselt mitteinimesele kui ka vastupidi.
2. Nominatsioon on ainult ühesuunaline. Vanasõna võib mõelda inimest ja nimetada teda figuratiivselt loomaks, taimeks, asjaks või piirjuhul ka inimeseks endaks. Kuid kui vanasõnaga tahetakse osutada tõelisele asjale, loodusnähtusele, taimele, loomale vm mitteinimlikule, siis on seda objekti võimalik nimetada ainult selle "õige", bukvaalse nimega, kuigi preditseerida võib sellele mida iganes.

Tegevusverbid väljendavad midagi, mida keegi teeb, ja vastavad küsimusele *What did N do?* (*What did Harriet do?* – *She sang*, aga mitte – *She died*). Tegevust väljendavates lausetes iseloomustab verbiga kaasnev substantiiv midagi, mis sooritab mingit tegevust – see on verbi agendiks: *Michael ran*, *The man laughed*, *Harriet sang*, *The tiger pounced*. Protsessi väljendava verbiga lausetes on W. Chafe'i järgi substantiiv muutnud oma seisundit, tegemist on seega seisundimuutusega. Verbiga kaasnev substantiiv on verbi patsiendiks: *The wood dried*, *The rope tightened*, *The dish broke*, *The elephant died*. Lihtlause, mis väljendab protsessi, vastab tihti küsimusele *What happened to N?* (*What happened to Harriet?* – *She died*). Tegevust väljendava lausega ei saaks sellele küsimusele normaalselt vastata – vastus *She sang* ei sobi siia kuidagi. EKG järgi (1993: 22 jj) seisneb selliste verbide tähendus vaid üleminekus ühest seisundist teise, ilma et üleminekut iseloomustaks mingi kestus. Eesti keeles väljendavad seisundimuutust näiteks verbid *lõppema*, *algama*, *avanema*, *uinuma*, *süttima*, *valmima*. Kuid ilmneb, et verb võib samaaegselt tähistada nii protsessi kui ka tegevust: *Michael dried the wood*, *The men tightened the rope*; *Harriet broke the dish*, *The tiger killed the elephant*. Protsessina põhjustab verb substantiivi ehk oma patsiendi muutumise. Tegevusena väljendab verb midagi, mida tema agent teeb. Kuid agent teeb seda millegi suhtes, mis osutub protsessi patsiendiks: *What did Harriet do?* – *She broke the dish*; *What happened to the dish?* – *Harriet broke it* (Mida *Harriet* tegi? – *Ta lõhkus nõud ära*; Mis juhtus *nõudega*? – *Harriet lõhkus nad ära*).

Seisundit väljendavate verbide eristamiseks pakub W. Chafe lihtsat reeglit: sellised verbid vastavad küsimusele *What happened?*, *What's happening?* (*The wood **is dry**, The rope **is tight**, The dish **is broken**, The elephant **is dead***). EKG järgi (1993: 22 jj) seisund pigem "on olemas" kui "toimub", on homogeenne, pidev ja muutumatu: *Ilmad püüvad soojad; Ma tunnen selle inimese suhtes vastikust*. Eesti keeles talitleb tüüpilise seisundipredikaadina verb *olema* koos öeldistäite või seisundiadverbiaaliga: *on sinine, on püsti, on vastutajaks*; ka liitöeldisena on verbi *olema* tarindid staatilist laadi: *on uinumas, on tulemata, on teada* – verb *olema* ise väljendab neis ühendeis staatilisust üldse. Tüüpilised seisundiverbid, s.o normaaljuhul seisundipredikaadina talitlevad verbid, on paiknemisverbid (*asuma, elama, paiknema, leiduma, olema*), suhteverbid (*olema, kuuluma, koosnema, sisalduma, maksma, sõltuma, võrduma, omama, puuduma, vajama, piisama, jätkuma, sarnanema, näima*), tajuverbid (*tunduma, uskuma, mäletama, teadma, meeldima*).

Vaatleme nüüd predikaadi määratlemist traditsioonilistes võrdlustes. Suurem osa võrdlustest sisaldab semantilist predikaati, mis on sõnadega eksplitseeritud või juurdemõeldav. Nii nagu tavalises eesti keele lauses, võib ka võrdluses olla öeldiseks finiidne verbivorm (*vihma tuleb nagu Noa ajal, vabiseb nagu püülikott, haugub nagu koer*) või finiidse verbivormi ühend mingi muu sõnavormiga (*kargab ninna kui kass, käib sabas kui künnivares*). Kui predikaadi moodustavad öeldisverb ja öeldistäide, siis tavaliselt on eksplitseeritud ainult viimane, näiteks võrdlustes [*on*] *meelepärast* kui *mesi pulmalisele*, [*on*] *poiss* kui *purikas, sarved* [*on*] *vasta* kui *sikul* on predikaadiks verb *olema* + öeldistäide, öeldisverb on küll leksikaalselt väljendamat, kuid vaikimisi siiski olemas.

Kui võrdlus sisaldab lisaks võrdlusvahendile ka võrdlusobjekti ja/või võrdlusalust või lisatakse need kontekstis, siis semantilise predikaadi tuvastamine erilisi raskusi ei tekita (kuigi näiteks verb *olema* on üsna sisutühi): *hambad [on] kui kapalauad, See [on] kut hädaleib, nagu hull tõmbab ühest kohast teise*. Predikaadi fikseerimisest olulisemgi probleem paistab seisnevat selle lähemas määratlemises. Vaatame näiteks võrdlust *pudeneb nagu aganaid* (võrdlusalus + võrdlussidesõna + võrdlusvahend) lausetes *Lapsi pudenes nagu aganaid* ja *Mõtteid pudenes nagu aganaid*. Kui sellised kasutusviisid on "õiged", siis esimeses lauses on verbi

tähendus 'liikuma' vms, teises lauses 'tekkima' vms ja võrdlusobjekti poole (tegelik või eeldatav) agenttiivsus esitatakse justkui spontaanse, mitteagenttiivse protsessina. Võrdlusvahendi semantiliseks funktsiooniks on väljendada neutraalset osalist. Vaatame veel verbi *pudenema* tähendusi samalaadsetes kontekstides, kusjuures oluline on arvestada ka *agana* kõrvaltähendustega 'kerge', 'tühi'.

- a) *Lapsi pudenest bussist nagu aganaid* – verbi tähendus 'üksteise järel välja tulema', väljendi tähendus positiivne 'lapsi on mõnusalt palju'.
- b) *Lapsi pudenest emaülas nagu aganaid* – verbi tähendus 'kontrollimatult sündima', väljendi tähendus negatiivne, s.o hukkamõistev 'lapsi on liiga palju'.
- c) *Mõtteid pudenest nagu aganaid* – verbi tähendus 'tekkima'; metafoorne operatsioon on kõrvuti metonüümilisega; operatsioonid, mis puudutavad asju ja nende omadusi, tegevusi, toimeid, on asja enda asemel; mentaalset kujutatakse topelfüüsilisena (kõnet nimetatakse mõteteks ja mõtteid võrreldakse aganatega); väljendi tähendus võib olla positiivne 'elav mõtetegevus' või negatiivne 'mõtted polnud suuremad asjad'.
- d) *Sõnu pudenest nagu aganaid* – verbi tähendus 'kontrollimatult purskuma'; metafoorne operatsioon on kõrvuti metonüümilisega; eeldatavalt kontrollitavat mentaalset tegevust kujutatakse füüsilisena; mitmed nn kergekaalulised sõnad viitavad väljendi negatiivsele tähendusele 'liiga palju rääkima'.

Võrdlustele iseloomulikult ongi sama võrdlusvahendiga tüüpiliselt koos esinevad võrdlusobjekt(id) ja/või võrdlusalus(ed) tihtipeale semantiliselt üsna erinevad, vrd: *joob nagu lehm*, *laisk kui lehm*, *laseb kui lehm*, *lohakas kui lehm*, *magab kui lehm*, *mäletseb kui lehm*. Kõik need tähenduselemendid võivad implitsiitselt peituda ka kontekstis või situatsioonis ja jäädagi konkreetsetel sõnadega väljendamata (vt Sarv 1960: 15).

2.1.2. Võrdluste süntaktilis-semantilised komponendid

Eespool oli juttu sellest, et valdav osa eesti traditsioonilistest võrdlustest esindab ekvatiivset võrdlust (*vabiseb nagu püülikott*, *põsed kui leiva-*

kannikad). Komparatiivsete võrdlustega (*keha pikem kui kuub, rohkem tappa saanud kui leiba*) on minu andmetel tegemist vaid 25 võrdlusetüübi puhul.

Kirjeldades komparatiivse võrdluse süntaktilist süvastruktuuri, määratleb M. Erelt (1986: 80 jj) komparaatorit lähtekohana, mis viitab komparatiivtarindite lähedusele lokatiivtarinditega, seda toetavad ka seisgad keeleajaloost. Kõige ilmsemalt on võrdlemine seotud ruumiliste ettekujutustega nn ruumimõõdu-adjektiivide korral: *Maa on suurem kui Kuu*. Ka siis, kui adjektiiv ei viita otseselt ühelegi ruumidimensioonile, tõlgendatakse erinevust objektide omaduste intensiivsuseastmetes mingil kombel ruumiliselt, näiteks lause *Urve on ilusam kui Virve asemel* võib kasutada ka lauset *Urve ilu on suurem kui Virve ilu*, vrd *Tal on keha pikem kui kuub, Tema keha pikkus on suurem kui kuue pikkus*; semantilisest lähedusest täiendavad mitmed vastavate lausetüüpide vahelised vormiparalleelid, vrd *Poisi pikkus ületab tüdruku pikkuse, Jooksja ületab finišijoone*. Arvatakse, et soome-ugri aluskeeles on käibel olnud võrdlusviis komparaator ablatiivis + adjektiiv positiivis, kus võrdlusmomenti kannab üksnes kääne. Ablatiiv väljendas lähtekohta ning komparatiivlause algne tõlgendus võis olla midagi taolist: 'keegi või miski on kellestki või millestki alates või arvates, kedagi või midagi lähtepunktiks võttes mingisugune'. Seega on komparatiivi oluliseks tunnuseks just lähtumine mingist kohast. Komparatiivlause pindstruktuuris on vastav ko-haargument kas elatiivis või nominatiivis: *keha on kuuest pikem, keha on pikem kui kuub*, olles viimasel juhul seotud predikaadiga komparatsioo-nikonjunktsiooni *kui* abil.

Ruumiliste vahekordade väljendust on võimalik näha ka ekvatiivis. Kuna ekvatiivsus seisneb lähenemises millelegi, võib komparaatorit vaadelda sihtkohana. M. Erelt (1986: 100) viitab ka R. Campbelli ja R. Walesi väitele, et ekvatiivi lokatiivset tarindielementi iseloomustab tunnuste hulk */+directional, -spatiotemporal, +to/*.

Võrdlust kui süntaktilis-semantilisest kategooriat iseloomustavad süvastruktuuri tasandil spetsiifilised lausemallid: 1. semantilised, täpsemalt semantilis-süntaktilised mallid, 2. lauseliikmelised – puhtsüntaktilised mallid ning 3. morfoloogilised, täpsemalt morfoloogilis-süntaktilised mallid. Semantilised mallid fikseerivad lause struktuuri predikaadi ning

argumentide semantiliste funktsioonide termineis, lauseliikmelised mallid lauseliikmete termineis; morfoloogilised mallid opereerivad sõnaklasside ning morfoloogiliste kategooriatega (Erelt 1986: 8 jj). Sünteetilisest komparatiivi sisaldav lause võib olla üles ehitatud näiteks järgmiste mallide alusel.

1. PRED: seisund a¹: neutraal a²: lähtekoht
2. a¹: subj PRED a²: adv
3. a¹: N+nom PRED: *olema* A_{komp} a²: kui K_{komp} + nom
keha on pikem kui kuub

Ka ekvatiivne predikaat on kahekohaline: üks argument täidab neutraali ehk patsiendi funktsiooni, teine argument sihtkoha funktsiooni; ekvatiivi sisaldava lause mallid võivad olla järgmised.

1. PRED: seisund a¹: neutraal a²: sihtkoht
2. a¹: subj PRED a²: adv
3. a¹: N+nom PRED: [*olema*] a²: kui K_{ekv}
poiss kui purikas

Kirjeldatud meetod võimaldab iseloomustada võrdlusobjekti ja -alust mitmest aspektist, samuti esile tuua väljendi kui terviku tunnusjooni. Samas ei anna see võrdlusvahendi kohta rohkem infot, kui et tegemist on lähte- või sihtkohaga.

M. Šapiro (1958) rõhutab, et võrdluse elementide omavahelised süntaktilised seosed võivad olla väga erinevad, ja peab oluliseks võrdluse iseloomu (analoogne või impressiivne), süntaktilisi vahendeid seoste väljendamisel, elementide morfoloogilist vormistust ning võrdluse ja lausepiiride vastastikuseid suhteid. Lähtuvalt võrdluste grammatilisest struktuurist, eristab M. Šapiro võrdlustrindiga (kasutatakse võrdlus-konjunktsiooni *как*) ja ilma võrdlustrindita võrdlusi (võrdlusvahendiks on nimisõna instrumentaalis). Võrdlustrindiga võrdluste rühmitamisel võtab Šapiro aluseks võrdlusobjekti süntaktilise funktsiooni ja eristab seitset eri liiki võrdlusi.

1. **Subjektsed võrdlused** – võrdlusobjekti põhisõna käitub alusena, võrdlusaluse põhisõna öeldisena ja võrdlusvahend koos võrdlus-konjunktsiooniga moodustab võrdlustrindi: *Коричневые волосы на тыльной стороне ладоней (Бунучка) лежали густо*

(võrdlusalus), *как лошадиная шерсть* (võrdlusvahend). Eesti keeles kehastab selliseid suhteid näiteks traditsioonilist võrdlust sisaldav lause *Tema keel* (võrdlusobjekt) *käib* (võrdlusalus) *nagu ussi keel* (võrdlusvahend).

2. **Objektsed võrdlused** – võrdlusobjekt käitub sihitisena; võrdlusvahendiks on nimisõna samas käändes, mis võrdlusobjektiki; võrdlusalus käitub öeldisena: ... *от каждого котелка* (võrdlusobjekt), *как от червивой собаки* (võrdlusvahend), *за версту воняет патриотизм* (võrdlusalus). Eesti keeles kajastab samu suhteid näiteks lause *Ta sööb* (võrdlusalus) *iga päev nii palju leiba* (võrdlusobjekt) *kui põhku* (võrdlusvahend) – sellised võrdlused on üsna haruldased.
3. **Adverbiaalsed võrdlused** – võrdlusobjekt on lauseliikmena määrus, samasugune on ka võrdlusvahendi vormistus; võrdlusalus käitub öeldisena: *Но там (на безлюдных улицах) пусто, как на кладбище*. Näitena eesti keelest sobiks siia lause *Meie naabrid on* (võrdlusalus) *kogu aeg mure sees* (võrdlusobjekt) *nagu vee sees* (võrdlusvahend) – taolisi väljendeid leidub väga vähesel määral.
4. **Subjektsed-objektsed võrdlused** on kombineeritud võrdlused – ühe võrdlusobjekti semantiliseks funktsiooniks lauses on alus ja teise funktsiooniks sihitis; võrdluses on ka kaks võrdlusvahendit, millest üks käitub samuti alusena ja teine sihitisena; võrdlusalus on lauseliikmena öeldis: *Вернулось давнишнее, тоска, сосу ее, как ребенок соску*. Siin on üks võrdlusobjekt (*я*) alus, teine sihitis (*ее*) ning vastavalt üks võrdlusvahend samuti alus (*ребенок*) ja teine sihitis (*соску*). Eesti traditsiooniliste võrdluste hulgas kombineeritud võrdlusi praktiliselt ei esine, ainsaks näiteks on ehk väljend *Mia juõ viina rohkem kui suurõmaa hobo vett juob*. M. Šapiro käsitlusest lähtuvalt oleks siin üks võrdlusobjekt alus (*mia*), teine (*viina*) sihitis; üks võrdlusvahend alus (*suurõmaa hobo*), teine sihitis (*vett*). Tegemist on väljendiga, mille võrdlusobjekti ja -vahendi pool ei ole enam nii elliptilised kui võrdlustes tavaks ja seetõttu võib rohkem leksikaalset ainet osadeks jaotada mitut moodi:
 - a) ta (VO) on nagu hobune (VV) selle poolest, et joob palju (VA);
 - b) viin (VO) on nagu vesi (VV) selle poolest, et seda juuakse palju (VA);

c) tal kulub viina (VO), nagu hobusel kulub vett (VV), s.t palju (VA).

5. **Subjektsed-adverbiaalsed võrdlused** – nn teise võrdlusobjekti ja -vahendi süntaktiliseks funktsiooniks lauses on määrus: *Аксинья напирала на Пантелея Прокофьевича грудью (билась она под узкой кофточкой как под стрепет в осилке)*; eesti keeles näiteks *Tal* (võrdlusobjekt) *olid tänaval* (võrdlusvahend) *hõlmad laiali* (võrdlusalus) *kui värvul* (võrdlusobjekt) *suvel viheldes* (võrdlusvahend). Mina analüüsisin seda lauset pisut teisiti: *Tal* (võrdlusobjekt) *olid tänaval* (võrdlusobjekti laiend) *hõlmad laiali* (võrdlusalus) *kui värvul* (võrdlusvahend) *suvel viheldes* (võrdlusvahendi laiend), s.t määruse funktsiooni täidavad võrdlusvahend ja võrdlusvahendi laiend.

6. **Predikatiivsed võrdlused** – võrdlemine hõlmab ka öeldist, üht tegevust võrreldakse teisega. Võrdlusobjekt ja -vahend võivad lause liikmena käituda nii aluse kui ka sihitisena: *На левом фланге у немцев дробно стукатель пулемет. Казалось будто по первому ломкому льду скачет, вызванивая камень, пущенной сильной рукой*. Eesti võrdluses kergitab püksi, nagu mustlane niidab heina sisaldab võrdlusobjekt kergitab püksi sihitist, võrdlusvahend mustlane niidab heina – alust ja sihitist.

7. **Võrdlused, kus võrdlusobjektiks on täiendatav sõna ja võrdlusvahendiks on täiend** – võrdlusobjektiks võib olla nimisõna mis tahes käändes; võrdlusaluse funktsiooni täidab ühildatud täiend, milleks on omadussõna või partitsiip; võrdlusvahend kuulub võrdlustarindi koosseisu: *Изжелта-белые зрудастые* (võrdlusalus), *как струги* (võrdlusvahend), *тихо проплывали над Новочеркасском облака* (võrdlusobjekt). Eesti materjali hulgas võiks midagi sarnast kajastada väljend *tuli* (võrdlusobjekt) *on* (võrdlusalus) *justkui haige* (võrdlusvahend) *pliidi all* (võrdlusvahendi laiend).

A. Krikmann kasutab selliste diagonaalse suhestusega üksuste kohta, kus üht referenti ei samastata teisega otse ja nimetamisi, vaid talle omistatakse valesid, karaktersest teise referendiga assotsieeruvaid atribuute ja predikaate, terminid diagonaal- ehk predikatiivmetafoor ja toob selle kohta järgmised näited: *Mari armastus küdes tuha all edasi*, *Vargamäele ajas Andres oma juured* (vt <http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM>). Siin on metafoori jaoks obligatoorne nn asendaja sõnaliselt

väljendamata ja eeldatavad tuli, puu, taim on esindatud ainult tulele, puule, taimele vastavate predikaatidega. Kas asendajateks on siin predikaadid? R. Jakobsoni (1956) süntaktilise ja semantilise sarnasuse nõue öeldava ja mõeldava vahel eeldaks süntaktilises plaanis justkui nimelt seda; semantilises plaanis eeldataks taas inimest vm nominaalsel kujul, kuid seda ei ole. Sellest tupikust aitab välja kognitivistide viis vaadata metafoori kui kahe semantilise regiooni suhet, täpsemalt kahe eri regioonidest pärineva skeemi suhet. A. Krikmann toob G. Lakoffi ja M. Johnsoni raamatust "Metaphors We Live By" (1980) mõned näited *X is Y* tüüpi avaldistest: *TIME IS MONEY*, *LOVE IS A JOURNEY*, *UNDERSTANDING IS SEEING*, *TIME IS A MOVING OBJECT*, *HAPPY IS UP*, *SAD IS DOWN* jne, kus

- a) X- ja Y-pool märgivad kaht erinevat kogemus- või mõisteala;
- b) X ja Y võivad metakeeles olla normaalsed substantiivid, aga ka substantiveeritud tegevused, protsessid, sündmused või omadused, isegi tavalised adjektiivid või adverbid;
- c) X- ja Y-pool on mõnikord süntaktiliselt identsed ja sümmeetrilised, mõnikord on Y-pooleks pikem perifrastiline arendus;
- d) Y-pooleks võib olla ka tegijat märkiv verbituletiis vm substantiiv, näiteks nagu metafoori *LIFE IS A JOURNEY* komponendid *THE PERSON LEADING A LIFE IS A TRAVELER* ja *COUNSELORS ARE GUIDES*.

Eespool toodud näitelaused esindavad tõenäoliselt järgmisi kontseptuaalseid metafoore: *EMOTSIOON ON TULI*, *INIMENE ON PUU* või *TAIM*, *TOIT* või *KÕHUTÄIS ON INIMENE*, *NÄLG* või *NÄLJATUNNE ON INIMENE*, *ETTEVAATUS ON INIMENE* või *TEADMINE*; võrdluse *tuli on justkui haige pliidi all* puhul on ilmselt tegemist metafooridega *TULI ON INIMENE*, *KEHV* või *AEGLANE VMS ON HAIGE*. A. Krikmanni hinnangul on diagonaalne metafooritüüp justkui kõige täpsemalt antimetonüümia selles mõttes, et nagu metonüümia puhul toimub ka siin tegelikult süntaktiline pettus, kuid vastassuunaline. Kui metonüümia puhul suudetakse panna kaks eri süntaktilise rolliga entiteeti teineteist asendama, siis siin kõrvutatakse küll kaht eri semantilisi mõistealasid esindavat entiteeti, kuid see n-ö maskeeritakse nii, et mõeldava ja öeldava maailma subjektid segatakse öeldava (kuid mitte mõeldava) maailma predikaatidega (või süntaktiliselt keerukamate variantidena) justkui

ühiteainsasse diagonaalsesse maailma. (<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM>)

Traditsiooniliste võrdluste puhul ei ole lähtumine eelkõige võrdlusobjektist õigustatud juba ainuüksi seetõttu, et väga sageli jääb see komponent eksplitseerimata – seda olulisem on võrdlusvahendi analüüsimine. M. Šapiro eeskujul tuleks näiteks võrdluste *süda suurem kui ise* (mõtestusega 'tema süda on veel suurem kui ta ise ongi' vms), *poiss kui purikas* ('tema on poiss, kes on mingis mõttes, nagu on purikas sellesamas mõttes' vms), *hirnub nagu hobune* ('keegi naerab inetult, kõva häälega vm moodi, nagu hobune hirnub inetult, häälekalt' vms) nn täislausetes näha kahte predikaati, mille juurde kuuluvad vastavad argumentid. Kui aga pidada silmas vahetuid moodustajaid, sisaldavad näiteks toodud võrdlused semantilist predikaati, mis väljendab seisundit või tegevust, ja argumente, millest üks väljendab agenti või neutraalset osalist ja teine – sihtkohta, ehk täpsemalt samuti agenti või neutraalset osalist.

2.2. Eesti võrdluste süntaktilis-semantilise liigitamise võimalusi*

Võrdluste süntaktilise struktuuri määratlemise eeltööna eristasin väljendimassist need võrdlusetüübid, mille prototüüpseim sõnastusvorm ei sisalda semantilist predikaati – predikaadi puudumise tõttu jäi kindlaks tegemata nii situatsiooni osalisi märkivate moodustajate semantiline funktsioon kui ka võrdluste süntaktiline struktuur tervikuna; selliseid väljendeid on 1218. Kõigil ülejäänud juhtudel määrasin võrdluse semantilis-süntaktilise ja morfoloogilis-süntaktilise malli ning jagasin materjali tegevust, protsessi või seisundit/omadust kajastavateks väljenditeks. Nii dünaamilist kui ka staatilist situatsiooni kirjeldavate võrdluste puhul tähistab võrdlusvahend tervikuna (võrdlussidesõna + substantiiv ~ verb ~ adjektiiv ~ adverb) reeglina sihtkohta (s.o ekvatiivne võrdlus), lauses on selleks viisimäärus; üksikute seisundi- ja tegevusvõrdluste puhul võib võrdlusvahend märkida ka lähtekohta (s.o komparatiivne võrdlus).

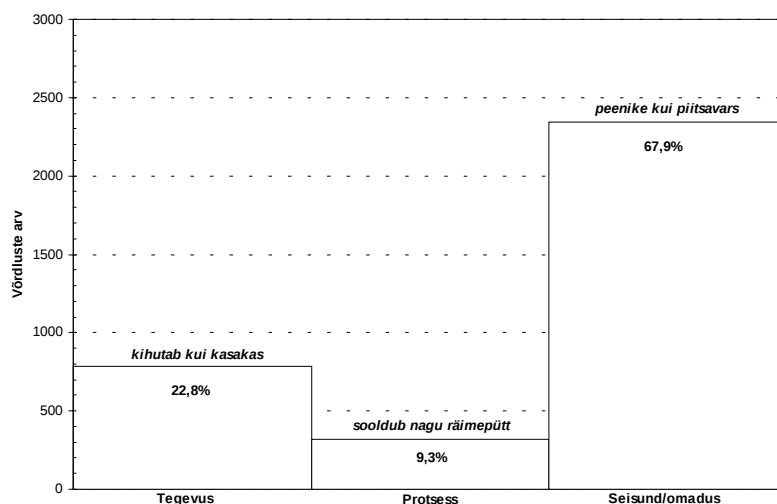
* Samal teemal: K. Õim, Võrdluste vormist ja sisust. *Keel ja Kirjandus* 2000, nr 8, lk 560–563.

Kui võrdluse mis tahes sisuline komponent koosnes rohkem kui ühest sõnast (võrdlusvahendi puhul oli konjunktsiooni sisaldumise tõttu alampiiriks mõistagi kaks sõna), siis eristasin põhja atribuudist ja lähtusin analüüsil komponendi põhjast. Semantilises mallis tegin vahet neutraalsetel osalistel, s.t objektidel, mis on mingis mittepsüühilises või mittefüsioloogilises seisundis või protsessis (neutraal₁), ja objektidel, millele tegevus on suunatud (neutraal₂) (vt Erelt 1986: 8). Samuti täpsustasin lähtevõi sihtkohana käituva võrdlusvahendi semantilist ja süntaktilist funktsiooni. Nagu eespool öeldud, koosnevad komparatiiv- ja ekvatiivtarindid kahekohalisest predikaadist ja vähemalt kahest aktandist.

Millised situatsioonitüübid on eesti võrdluste hulgas kõige rohkem levinud ja milline on erinevat tüüpi predikaatide ja argumentide esinemissagedus? Selgub, et suurem osa, umbes kaks kolmandikku eesti traditsioonilistest võrdlustest (mida on kokku umbes 4600) väljendab staatilist situatsiooni – teatatavat omadust või seisundit: *jalad [on] nagu maa küljes **kinni*** (vt joonis 8). Võrdlusvahendisse kuuluv aktant tähistab selisel juhul kõige sagedamini neutraalset osalist, mis on mingis mittepsüühilises või mittefüsioloogilises seisundis (*lahja kui **labakinnas***); tunduvalt harvem võib see väljendada valdajat (*laiad püksid kui **rikka pere väimehel***) või kohta (*pime nagu **neegri kõhus***). Hoopis vähe on võrdlusi, kus võrdlusvahendi-aktandi funktsiooniks on märkida situatsiooni osalist, millele tegevus on suunatud: *valva nagu **kassi***, või aega: *soe kui **jäänipäeval***.

Dünaamilise iseloomuga võrdluste hulgas moodustavad omakorda kaks kolmandikku väljendid, millega väljendatakse tegevust: *lõikab rukkeid nagu kana teeks pesa*. Võrdlusvahendisse kuuluva ja väljendi tähenduse seisukohalt primaarse aktandi semantiliseks funktsiooniks on kõige sagedamini agent: *käib nagu **munas kana***. Suhteliselt tihti tähistab see situatsiooni osaline ka objekti, millele tegevus on suunatud: *teeb nagu **kirjut lehma***. Väga harva märgib võrdlusvahend-aktant kohta: *kalab kui **kaevu***, mittepsüühilises või füsioloogilises seisundis või protsessis olijat (*mõkitab kui **kits***) või vahendit (*läheb nagu **lepase reega***).

Kui võrdluse koosseisu kuuluvat predikaati saab määratleda protsessi väljendavana (*sooldub nagu **räimepütt***), siis kõige sagedamini tähistab võrdlusvahend või selle põhisõna mittepsüühilises või -füsio-

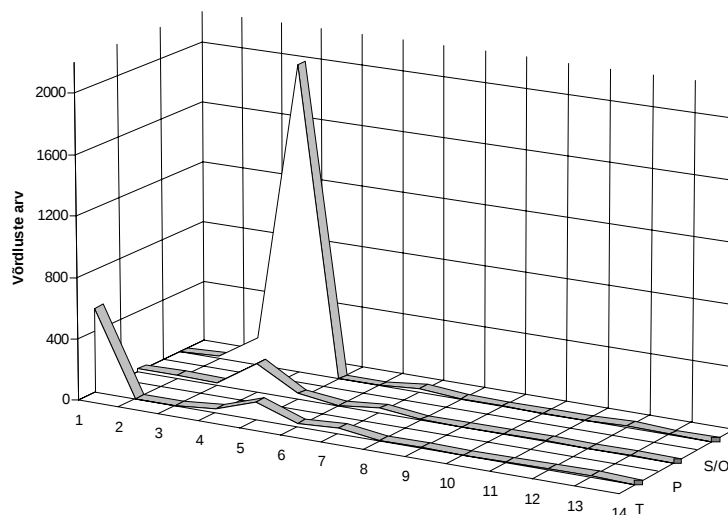

Joonis 8. Ülevaade eesti võrdluste dünaamilisusest/staatilisusest

loogilises seisundis või protsessis olijat (*sünnib nagu käsi kindasse*), harvem objekti, millele tegevus on suunatud (*hoitakse kui pesalindu*), kohta (*kaob nagu maa alla*), kogejat (*kurvastab nagu lind*) või valdajat (*nina tilgub nagu setul*). Üliharva märgib võrdlusvahend-aktant aega: *vihma tuleb nagu Noa ajal* (vt joonis 9).

Kõigi kolme rühma puhul on võimalik, et võrdluse koosseisu kuulub rohkem kui üks predikaat (*jookseb, nagu oleks sulahõbe sukke sees, tolmab, nagu kütist tehakse, [on] puhas, nagu [oleks] habemenoaga puh-taks aetud*) ja et väljendist puudub võrdlussidesõna (*joob lehma eest, ajab tõrva moodi peale, kirikuhärra viisi täis õginud*). Kui predikaat väljendab tegevust või seisundit/omadust, võib võrdlusvahend tervikuna märkida ka lähtekohta: *rumalam kui rumal*. Seisundivõrdlustes märgib võrdlusvahend-aktant siis kõige sagedamini mittepsüühilises või -füsioloogilises seisundis või protsessis olijat: *suurem tükk liha kui leiba, koerem kui koer*; tegevusvõrdluste puhul märgib nimetatud aktant agent: *mia juõ viina rohkem kui suurõmaa hobo vett juob*.

Lähtuvalt võrdluste koosseisu kuuluva predikaadi ja võrdlusvahendina talitleva aktandi semantilisest funktsioonist võib eesti võrdluste

Joonis 9. Võrdluste koosseisus erinevaid semantilisi funktsioone täitvate aktantide esinemissagedus

1 – agent; 2 – kogeja; 3 – valdaja; 4 – mittepsüühilises või mittefüsioloogilises seisundis olev objekt; 5 – objekt, millele tegevus on suunatud; 6 – vahend; 7 – koht; 8 – aeg; 9 – tegevus; 10 – protsess; 11 – seisund/omadus; 12 – kõrvallause; 13 – sihtkoht; 14 – lähtekoht; T – tegevus, P – protsess, S/O – seisund/omadus

hulgas eristada järgmisi situatsioonitüüpe (numbriline näitaja kajastab vastava situatsioonitüübi esinemissagedust).

A. PRED: TEGEVUS – 708 võrdlusetüüpi

- I PRED: TEGEVUS A: AGENT – 522
seab ja sordib, nagu juut loeb oma kasukopikit
- II PRED: TEGEVUS A: VALDAJA – 4
massest kätte kui varese poigil
- III PRED: TEGEVUS A: NEUTRAAL₁ – 25
piriseb kui parm
- IV PRED: TEGEVUS A: NEUTRAAL₂ – 107
lööb lõhki nagu pajupilli
- V PRED: TEGEVUS A: VAHEND – 20
läheb nagu viie paari härgiga

VI PRED: TEGEVUS A: KOHT – 30

*kallab kui kaevu***B. PRED: PROTSESS – 300 võrdlusetüüpi**

I PRED: PROTSESS A: KOGEJA – 22

kardab kui vanapagan välku

II PRED: PROTSESS A: VALDAJA – 17

*vankrid karjuvad nagu Pulk Antsul*III PRED: PROTSESS A: NEUTRAAL₁ – 196*armastab nagu koer luuavart*IV PRED: PROTSESS A: NEUTRAAL₂ – 35*hoitakse kui pesalindu*

V PRED: PROTSESS A: KOHT – 29

tuleb nagu kirvevarrest

VI PRED: PROTSESS A: AEG – 1

*vihma tuleb nagu Noa ajal***C. PRED: SEISUND/OMADUS – 2389 võrdlusetüüpi**

I PRED: SEISUND A: AGENT – 70

seisab nagu või ahjurinnal

II PRED: SEISUND/OMADUS A: VALDAJA – 175

*suu mustab nagu tsiganil*III PRED: SEISUND/OMADUS A: NEUTRAAL₁ – 2097*vakka nagu Kaltsu Madise muukoinas*IV PRED: SEISUND/OMADUS A: NEUTRAAL₂ – 11*villand kui verist liha*

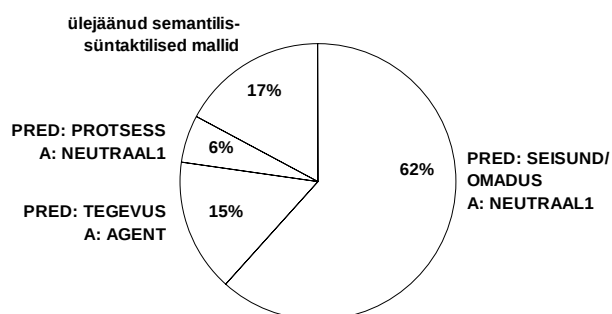
V PRED: SEISUND/OMADUS A: KOHT – 31

külm kui kivilaudil

VI PRED: SEISUND/OMADUS A: AEG – 5

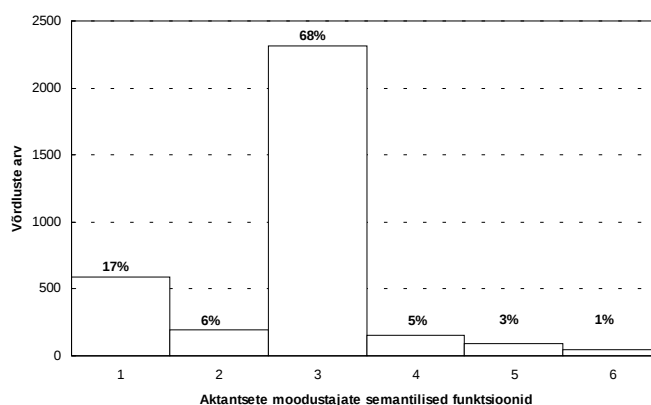
kõht täis kui jõululaupäeva õhtul

Nagu näha, on eri situatsioonitüüpide esindatus võrdluste hulgas äärmiselt ebaühtlane. Kõige produktiivsem on mall PRED: SEISUND/OMADUS A: NEUTRAAL₁, mida esineb vaatlusaluse materjali hulgas rohkem kui 60% juhtudest. Järgnevad mallid PRED: TEGEVUS A: AGENT, PRED: PROTSESS A: NEUTRAAL₁ vastavalt 15 ja 6 protsendiga.

Joonis 10. Semantilis-süntaktiliste mallide produktiivsus eesti võrdlustes

Kui jälgida võrdlusvahendisse kuuluva aktandi semantilist funktsiooni üldisemas plaanis, selgub, et kõige sagedamini võrreldakse kedagi/midagi neutraalse osalisega, kes/mis on mittepsüühilises või -füsioloogilises seisundis või protsessis; tunduvalt harvem võrreldakse kedagi/midagi agendiga. Järgnevad väljendid, kus võrdlusvahend või selle põhisõna märgib valdajat, objekti, millele tegevus on suunatud, või kohta; ülejääänud semantilisi funktsioone täidab kõnealune situatsiooni osaline vaid üksikutes võrdlustes.

Joonis 11. Erinevate aktantide esinemissagedus võrdlusvahendi koosseisus
 1 – agent; 2 – valdaja; 3 – neutraalne osaline, mis on mittepsüühilises või füsioloogilises seisundis või protsessis; 4 – objekt, millele tegevus on suunatud; 5 – koht; 6 – vahendit, kogejat ja aega tähistavate aktantide esinemissagedus

III. VÕRDLUSTE LEKSIKAALSED KOM- PONENDID JA KOMMUNIKATIIV- MODAALNE TÄHENDUS

Kõigepealt vaatame, milliste iseseisva leksikaalse tähendusega sõnade kombineerumise tulemusena tekib üks funktsionaalne tervik, suurema või väiksema metafoorsusastmega võrdlus.

1. Eesti võrdluste osade mõisteline jagunemine*

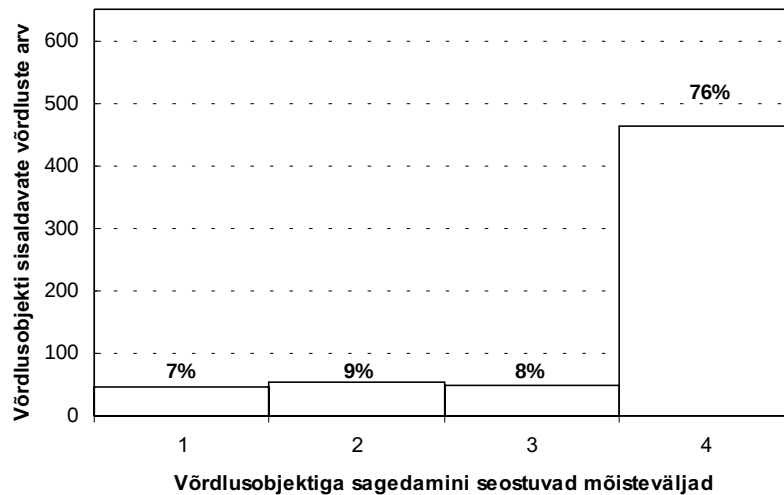
Üldiselt puudutavad võrdlustes kõrvutatavad situatsioonid reeglina inimeste tavapärast elu ja neid ümbritsevat lähimaailma. Eesti mõistatuste kohta on teada, et valdav enamik neist käib tähtsate igapäevaste asjade ja tegevuste kohta; oma mõistukõnes ajenduvad nad inimese poolt tehtud ja/või inimese jaoks esmatähtsatest asjadest ja töödest (Krikmann 1997a: 301, 302). Ka "Vanasõnaraamatus" (1984: 14 ja 571) toodud eesti vanasõnade produktiivsemad teemarühmad esindavad inimeste tavalist, igapäevast eluolu; vanasõnad on konkreetse, argise elupraktikaga seotud nii oma geneesi, käibimisviisi kui ka funktsioonide poolest.

Järgnevalt vaatlen lähemalt seda, mismoodi jagunevad võrdluste komponendid eri mõisteväljade vahel ehk täpsemalt: kui sageli keskenduvad võrdlusobjekt ja -vahend inimesele, tema füüsilistele ja vaimsetele omadustele jms-le ning kui sageli loodusele (taimed, loomad jne) või asjadele, esemetele. Allpool kasutatav temaatiline jaotussüsteem tugineb "Vanasõnaraamatu" omale.

1.1. Võrdlusobjekt

Võrdlusobjekti sisaldavate väljendite hulgas on üks konkurentsitu dominant – üle 75% on juhte, kus võrdlusobjekt seostub inimesega.

* Samal teemal: K. Õim, Võrdluste vormist ja sisust. *Keel ja Kirjandus* 2000, nr 9, lk 646-647; K. Õim, Inimene eesti võrdlustes. *Mäetagused* 1997, nr 12, lk 87-95; <http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr12/katt.htm>.

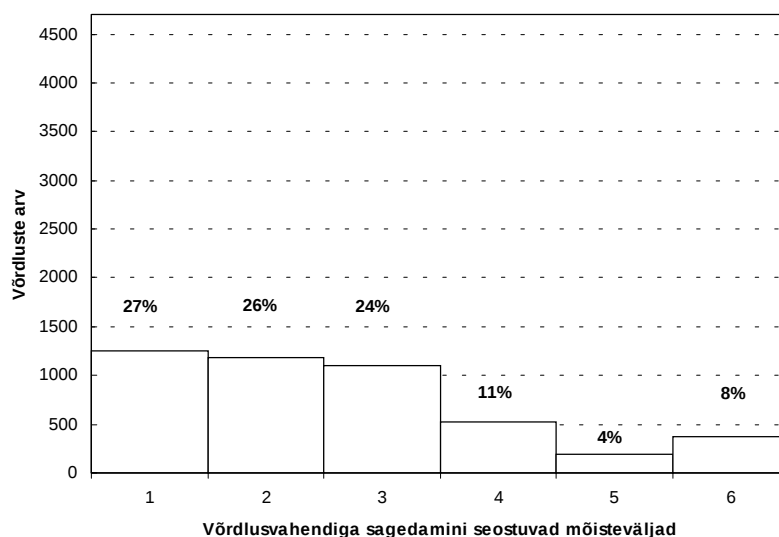
Joonis 12.

1 – loodus, 2 – elatusalad, 3 – majapidamine, 4 – inimene

Kõige sagedamini on tähelepanu all inimese kehaosad – silmad, pea, nina, käed jm (***silmad** kui aknad ~ küpsed kartulid ~ kulinad ~ kuulid ~ küünlad ~ laternad ~ nõöbid ~ poognad ~ poolid ~ rosinad ~ siniputked ~ taldrikud ~ tulekivi ~ vaese mehe võikarbid ~ vargapoisi laternad*). Somaatikast tunduvalt harvemini iseloomustatakse inimest tervikuna (*tunneb **teda** kui surnud hambavalu*) või nimetatakse teda vastavalt sugulussuhetele (***hea laps** kui lambasilm*) või sootunnusele (***mees** kui mihklipäeva kakk*). Samuti on vähe selliseid väljendeid, mille võrdlusobjektiks on loodusobjektid või -nähtused (***kõva maa** kui tarepõrand, **vihma** sajab kui var-dast*), elatusalad, enamasti heinategu või saadused (***ilus haljas hein** kui sool*), objektid majapidamisest, eriti ehitised või nende osad (***maja** kui harjusk*). Äärmiselt harva kuulub võrdlusobjekt omandisuhete mõistealale: ***raha** kui raperukkid*.

1.2. Võrdlusvahend

Võrdlusvahendi puhul leiab umbes võrdse sagedusega rakendust kolm mõistevaldkonda: loodus, elatusalad, majapidamine.

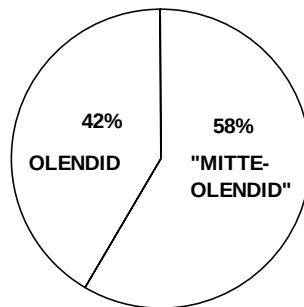
Joonis 13.

1 – loodus, 2 – elatusalad, 3 – majapidamine, 4 – inimene, 5 – sotsiaalsed institutsioonid, 6 – usundilised kategooriad

Elusloodusest on enim esindatud metsloomad ja linnud (*ahne ~ julge ~ kange ~ kargab kallale ~ kuri ~ näljas ~ pika koonuga ~ prii ~ rumal ~ sööb ~ tige ~ tõmbab ~ ulub ~ vahib nagu hunt*; *kõhn ~ märg ~ paljas ~ rumal ~ vaagub ~ vaene ~ vahib kui vares*) ning looduslikud taimed (*pea nagu pajupõõsas*) ja putukad (*nagu täi läheb pulma*). Inimese elatusaladest domineerib loomakasvatuse – võrdlusvahendiks on koduloom: *kangust täis ~ magab maas ~ mõirgab kui härg, sunni kui laiska hargga, nagu punane räbal härjale*. Sageli tuleb ette ka mitmesuguseid tegevusalasid, mida väljendatakse tegijanime kaudu: *loru nagu härjaajaja, riides nagu karutantsitaja*. Inimese igapäevasest majapidamisest võrreldakse kedagi või midagi tavaliste tarbeesemetega: *tee tuisanud kui jahusalv, nina püsti kui hargivars*. Nimetatult tunduvalt vähem on väljendeid, kus võrdlusvahend seostub inimesega, olgu selleks inimese kehaosad (*paljas kui põlveots*), inimene vastavalt sugulussuhetele (*nagu isa suust kukkunud*), sootunnusele (*nagu vana naine, kellel julgus puudub*) või etnilisele kuuluvusele (*kõneleb nagu setu tühja metsa peale, ajab peale ~ räägib ~ tingib ~ vaidleb ~ valetab ~ vannub nagu mustlane*). Samuti peetakse võrdlusva-

hendina suhteliselt harva silmas sotsiaalseid institutsioone ja nendega seonduvat (*puhas nagu kiriku uksetagune*) ning selliseid usundilisi kategooriaid nagu taevas ja põrgu (*vaevaline kui taevatee, elu hullem kui põrgus*).

Kui joonisel 13 esitatu hõlmab nii elusaid kui ka elutuid objekte, siis joonisel 14 on näha nende kategooriate vaheline suhe, s.t vastandatud on olendid (inimesed, kodu- ja metsloomad k.a linnud, putukad, kalad) ning n-ö kõik ülejäänud (esemed, ehitised, loodusobjektid, nähtused, kehaosad, emotsioonid jne).

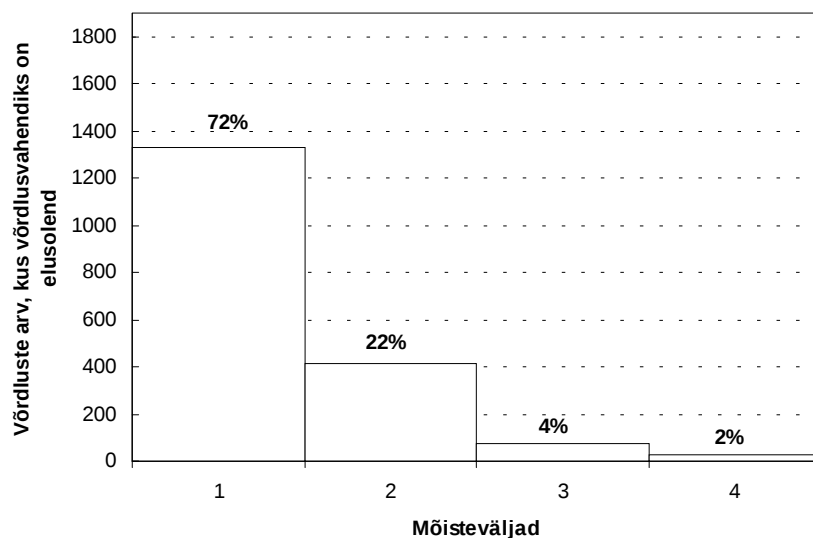

Joonis 14. Võrdlusvahendite jaotumus vastavalt tunnusele elus/elutu

Eelistatud paistavad olevat mitteolendlikud denotaadid, kuid nagu öeldud, on see suhteliselt tinglik määratlus, hõlmates objekte vägagi erinevatest valdkondadest. Seetõttu vaatlengi järgnevas lähemalt võrdlusi, mille puhul võrreldakse kedagi või midagi elusolendiga, muuhulgas jälgin inimest tähistavate sõnade esinemist võrdlusvahendina.

Kui võrdlusvahendiks on elusolend, siis pärineb see ülekaalukalt (enam kui 1300 võrdlusetüübi puhul) loomade hulgast.

Võrdlemist mets- ja koduloomadega esineb enam-vähem võrdse sagedusega: *kardab tööd kui hunt maru, kaval kui karjakoer rebase kõrval*. Üksikutel juhtudel (kokku 26 võrdlusetüüpi) on leksikaalsete vahenditega rõhutatud, et loom või lind vm on surnud, s.t semantiline tunnus

Joonis 15. Võrdlusvahendina esinevate elusolendite sagedusjaotus
1 – loom, 2 – inimene, 3 – ebareaalne olend, 4 – inimene või loom

elus enam ei kehti: *hambad irevil kui koolnud rebasel, silmad kinni kui surnud seal*. Paaris väljendis esineb tavapärase zoonüümi asemel tegijanimi: *silmad nagu õlesööjal* 'härg', *jalad kui metetoojal* 'mesilane'.

Rohkem kui 400 korral märgib võrdlusvahend inimest.

Peaaegu 80 väljendis on võrdlusvahendiks mütoloogiline olend, piiblitegelane vms: *nagu külking*, *nagu jeesuke ristis*, *istub nagu Petlema koldevaht*, *karvane kui Jeesav*. Siia rühma on arvatud ka võrdlemised Kalevipojaga: *tugev kui Kalevipoeg*, *kasinasti kui Kalevipoeg*.

28 võrdlusetüübi puhul pole üheselt selge, kas võrdlusvahend tähistab inimest või looma või üldse elusolendit: *nagu neelund*, *kui raanits*, *must kui rohmus*, *nagu söömer*, *kõhn nagu tiukri*, *laisk kui veenusk*, *pikk nagu vibalik*, *nagu vilask*, *nagu vooster*, *karjub kui äävalt*. Kui kujutleda, et kellegi neutraalse referendi (s.o võrdlusobjekt) kohta tahetakse taolist võrdlust kasutades midagi öelda, siis oleks võrdlusvahendiks justkui sama referendi pejoratiiv: *Naabri Jüri on nagu üks igavene vooster*, *Hommiuks oli jalg paistes nagu purakas* (vt lähemalt ka ptk IV: 3.).

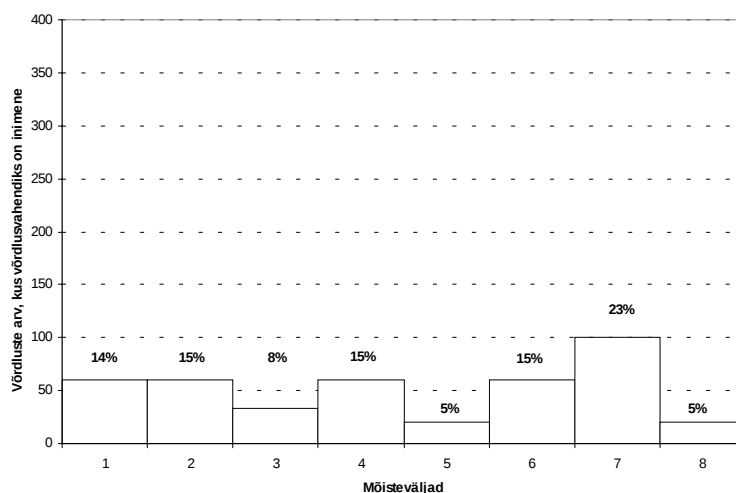
1.2.1. Inimene võrdlusvahendina

Nagu öeldud, on võrdlusetüüpe, kus võrdlusvahend märgib inimest, kokku üle 400. Inimest kui liiki nimetatakse vaid ühes võrdluses: *rahvast rohkem kui inimesi*, kuid siingi on tegu pigem sõnamängu kui sisulise võrdlemisega. Paaris väljendis on võrdlusvahendiks enesekohane asesõna: *tunneb teda kui iseennast*, *süda suurem kui ise*. Pisut rohkem kui 20 võrdlusetüübi puhul sisaldab võrdlusvahend isikunime: *käib korstnast välja nagu Naba Tõnn*, samas ei anna see teate vastuvõtjale tundmatu kõnealuse isiku kohta iseenesest mingisugust infot – sellised väljendid viitavad tavaliselt mingile tegelikkuses asetleidnud “tsitaatsündmusele”, mida kaugemal ja hiljem ei pruugita teada; kuna seos sündmusega tuhmub, jääb väljend arusaamatuks ja seda kasutatakse harva. Nii on lühiealised näiteks suurem osa pärisnimelistest vellerismidest, mis lähtuvad konkreetseist juhtumitest ja ei levi enamasti kaugemale, mille edu põhineb prototüüpide tuntusel jne (Järviö-Nieminen 1959: 72, 73; 97).

Valdava osa võrdluste puhul rõhutatakse võrdlusvahendis inimese tegevusala, sotsiaalset rolli vms, s.t tuuakse esile mõni rohkem või vähem oluline aspekt inimtegevusest või -ühiskonnast ja võrreldakse selle kaudu. Võrdlusvahendite mõistelist ebaühtlust illustreerib joonis 16.

Nii nagu teisteski lühivormides, samuti naljandites ja anekdootides, peetakse võrdlustes oluliseks inimese etnilist kuuluvust – etniline spetsifikatsioon nähtub umbes 100 võrdlusetüübis. Valdava osa vaadeldud materjali hulgas moodustavad kõrvutused teiste rahvaste, s.o mitte-eestlastega. Ootuspäraselt kuuluvad esikolmikusse rahvad, kes elavad eestlaste hulgas või kõrval: mustlased on esindatud 27 võrdlusetüübis, juudid 23 tüübis ja venelased 14 tüübis: *nagu mustlased jagavad Sirtsu soos kopsu, loodab nagu juut tühja tõe sisse, kui üle-järve venelane*. 15 väljendis on võrdlusvahendiks inimesed Eesti erinevatest piirkondadest, kusjuures mainitakse vaid saarte elanikke ja lõunaeestlasi, täpsemalt mulke ja setusid – seega perifeersete alade elanikke: *nagu kihnlane ei saa suitsu pärast naist jää vahelt välja aidata*.

Võrdselt aktuaalsed on järgmised spetsifikatsioonid (igauks neist on esindatud umbes 60 võrdlusetüübiga).

Joonis 16. Inimene võrdlusvahendina

1 – elukutse, ameti või elatusala esindaja; **2** – tegevuse sooritaja; **3** – omaduse kandja; **4** – sugulane või mees/naine; **5** – üritusel osaleja; **6** – omandi- või klassisuhete esindaja; **7** – etnilise rühma esindaja; **8** – inimene nimeliselt

- **Elukutse, amet, elatusala.** Kasutusel on üle 30 erineva nimetuse: laseb nagu *lukussepp*, isandakene kui *kõrtsimees*, kõva häälega kui *küla karjamees*.
- **Tegevus.** Esindatud on väga erineva kvaliteediga tegevused
 - a) võrdlusvahend viitab normaalsele ajutisele tegevusele: *kõht täis kui rehepeksjal*, käib nagu *hernekülija*;
 - b) võrdlusvahend viitab absurdsele tegevusele, mida võib füüsiliselt küll ette kujutada, kuid millele ei vasta midagi tegelikku: *kang hõlma all nagu kabelilõhkujal*, rinnad vallale nagu *kassiimetajal*, pisike kui *kilgikohija*, pisike kui *kirvekeetja*;
 - c) võrdlusvahend viitab absurdsele tegevusele, mida on raske ette kujutada. Samas on absurdsete võrdlusvahenditega võrdlused väga assotsiatiivsed, ka suurendab absurdielementide kasutamine naljaelamust: *kui higi tammitegija*, nagu *kiurumunetaja*. Võrdlust nagu *pilvelõhkujat* võidakse kasutada nii olendi kui ka eseme või asja kohta, vrd *Poiss on nii pikk nagu pilvelõhkujat*, *Heinakuhi tehti kõrge nagu pilvelõhkujat*.

Kui võrdlusvahend märgib elukutse/ameti esindajat või tegevuse sooritajat, siis esineb see väga tihti tegijanime vormis, millest suur osa paistabki olevat kasutusel ainult võrdlustes ja mitte kuskil mujal. EKG (1995: 480) järgi on sellised vahetult tekstis moodustatavad tuletised tihtipeale hinnangulised, iseloomustades inimese käitumisviisi ja karakterit. Analüüsitavate võrdluste hulgas on 52 tegijanime sisaldavat väljendit: nagu *elavaneelataja*, pahane nagu *emamatja*, väriseb nagu *hallisõitja*, käib nagu *hernekülija*, heidutse nagu *hulkujat kunagi*, loru nagu *härjaaja*, taob kui *härjatapja*, kang hõlma all nagu *kabelilõhkujal*, süda vesine kui *kalapüüdjäl*, riides nagu *karutantsitaja*, jämedad jalad nagu *karutantsitajal*, rinnad vallale nagu *kassiimetajal*, käed värisevad kui *kassitapjal*, silmad kui *kerisekasijal*, pisike kui *kilgikohija*, noomib nagu *kirikuõpetaja*, väsinud ilme nagu *kirikuõpetajal*, pisike kui *kirvekeetja*, nagu *kiurumunetaja*, must nagu *korstnapühkija*, muren kui *koolja*, kõnnib kui *kõhupõdeja*, nagu käisest *imeja*, tolmune nagu *kütisekütja*, nagu *loogaheitja*, läheb kui *maamõõtja*, nagu *maoajaja*, pakitseb kui *mokauutja*, suu muhkus nagu *munaotsijal*, nagu *niidsekiskuja*, mokad punnis kui *pasunapuhujal*, punane nagu *pullilõikaja*, kõht täis kui *rehepeksjal*, justkui *roomasikutaja*, süda täis kui *seatapjal*, märg nagu *seeneotsija*, jooksevad ümber nagu *soldanivõtjad*, silmad vesised kui *soolavakategijal*, nagu *sureja* otsib aset, nagu *surejale* rohi, kui higi *tammitegija*, õhetab nagu *sau-nast tulija*, tõttab kui sitalt *tulija*, sõrmed otsas kui *tõrrevitsutajal*, kui *täinilgjä*, söövad nagu *töötegijad*, nagu *uppuja* võtab õlekõrrest kinni, näost valge kui *vallakirjutaja*, nagu *varesevihitleja*, suu lahti kui *vihmaootajal* teist-kolmat päeva, nina jookseb kui *võidujooksja*, tõsine kui juudi *võlamaksja*.

- **Sugulussuhted ja sugupooled:** õpeta nagu oma *last*; nagu vana *naine*, kellel julgus puudub.
- **Omandi- ja klassisuhted, sotsiaalsed institutsioonid:** laiad püksid kui *rikka pere väimehel*, justkui *sandid* Sindi tee otsas, noomib nagu *kirikuõpetaja*. On võrdlusi, kus inimene, kellega võrreldakse, on surnud: oota kui *surnud sant* matjat.

Järgmise kahe mõistealaga seostub võrdlusvahend suhteliselt harva – mõlemad on esindatud umbes 20 võrdlusetüübis.

- **Haigused, surm, halvad harjumused:** mäletseb nagu *veetõbine*, nagu *pime* viskab kiviga, külmad käed kui *surmul*; sülgab nagu *piibumees*, krabab käega seina kui *joodik* kuradit.
- **Üritused:** hõiskab kui *pulmaline*, nagu *pulma peremees* paljajalu, ehib ennast nagu *kirikuline*.
- Veelgi harvem on võrdlusvahendis inimest tähistava sõna oluliseks tähenduskomponendiks ebamäärane (kuid enamasti negatiivne) **omadus või tunnus:** *must* nagu *murjan*. Sarnaselt väljenditega, kus võrdlusvahendis nimetatakse tegevuse sooritajat, kasutatakse näiteks sõnu *mursa*, *vedamik*, *jurakas* jms fraseoloogiliselt ka väljaspool võrdluskonstruksiooni.

1.2.2. Keda/mida ja mille alusel inimesega võrreldakse?

Võrdlusobjekt on inimteemalise võrdlusvahendiga võrdlustes manifesteeritud üsna tühisel määral – selliseid võrdlusetüüpe on 13. Näiteks väljendites *mees* kui *hanekarjus*, *lapsi* kui *mudilasi*, *mees* kui *papp*, *sinuga* kõnele kui *ubamulgiga*, käib *kosilasi* kui *veskilisi* võrreldakse omavahel kaht või enam inimest. Samasugust vastandamist esindab veel näiteks võrdlus *kõht* nagu *vend kõrval* ja ehk ka *nina* jookseb kui *võidu-jooksja*, kus võrdlusobjekti poolel nimetatakse midagi somaatilist, mis (eeldatavasti) on seotud inimesega.

Võrdlusalus on inimteemalise võrdlusvahendiga väljendite puhul manifesteeritud pisut rohkem kui 260 juhul, millest omakorda vähem kui pooltes võrdlustes seostub võrdlusaluseks olev omadus, tegevus vm eeskätt inimesega, vrd *ehib ennast* nagu *kirikuline*, *vagusad* kui *Saaremaa pulmalised*. Kõnealused võrdlused esinevad üleskirjutustes harva koos kontekstiga – ilmselt koosneb öeldav lause kõnes ainult väljendist ja sellele midagi juurde ei lisata, sest asi peaks niigi selge olema (mõtteliselt on lüngad ju täidetud). Kui miski situatsiooni täpsustab, siis on selleks kas isikuline asesõna või abiverb *olema* ainsuse 2. või 3. pöördes – needki vähesed eksplitseeritud elemendid viitavad sellele, et inimesega võrreldakse inimest.

Nii selgub, et kui võrdlusvahend märgib inimest, siis saab vaid $\frac{1}{3}$ võrdlusetüüpide puhul olla enam-vähem kindel, et kõrvutatavateks on inimesed. Kuid ka ülejäänud väljendite puhul on meie endi intuitsioo-

nist, assotsiatsioonidest jm lähtudes loogiline kujutleda tegelikult silmaspeetavaid võrdlusobjekte inimesekujulisena.

Lisaks kirjeldatud lekseemidele võib võrdluste koosseisu kuuluda ka väljendi kui terviku tähenduse seisukohalt sekundaarsema tähtsusega sõnavaraüksusi. Järgnevalt peatun lähemalt sõnadel, mille üheks funktsiooniks üldkeeleski on suurendada öeldava intensiivsust, emotsionaalsust, pejoratiivsust.

2. Intensiivistavad elemendid võrdluste koosseisus*

Eesti võrdlustesse ja teistesegi kõnekäändudesse lisatakse tihtipeale sõnu *igavene*, *ilmatu*, *maailma*, *suur*, *va*, *vana*, *üks* jts. Toon mõned näited: *nagu igavene külmaõõdetud*, *kõht ees kui suur igavene lähker*, *must nagu vana igavene mursa*, *manab kui igavene mustlane*, *kui igavene suur lõimepuu*, *nagu üks igavene mõnitus*, *nagu maailma liharõuk*, *kui maailma ahi*, *kui üks ilma ahi*, *kui suur hagijas*, *kui suur heinalabu*, *kui suur hirmutis*, *loivab kui va hüljes*, *silmad karvade sees kui va jääral*, *küürus kui va kaamel*, *valetab just nagu va kalender*, *nagu vana kolgispuu*, *kõhna nagu vana igavene kolgits*, *lõugas kui vana koltsep oma puulõugadega*, *kõver kui vana kook*, *nii kasinasti kui üks Kalevipoeg*, *paks kui üks pätsahi*.

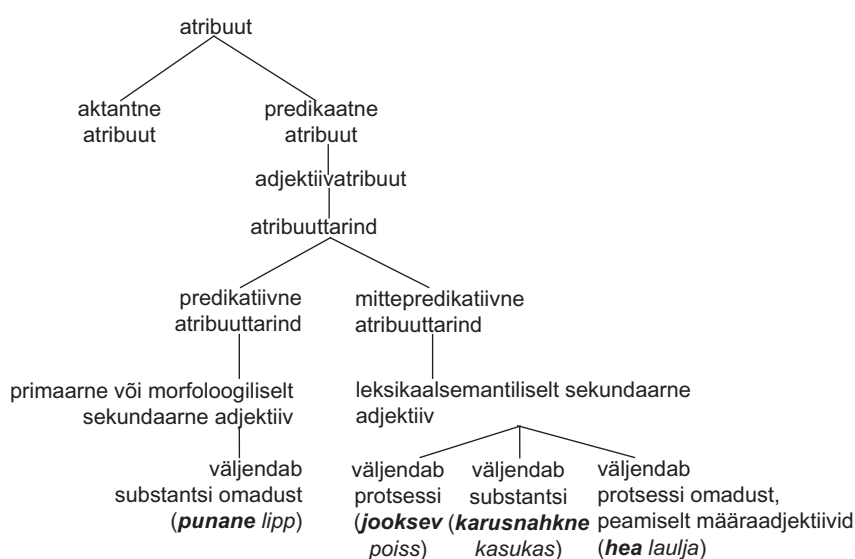
Nn sõimufolkloori hulka kuuluvate üksikisikule suunatud nimetamistega liitub kõige sagedamini pronoomen *sa* (või *sina*), aga ka pronumeraal *üks*, atribuut *igavene*, *kuradi* jmt (Baran 1999: 54). Nii tavatsetakse näiteks sõna *juudas* ees kasutada rõhu markeerimiseks sõnu *oh sa*, *ah sa*, *vana ~ va*, *igavene*: *Oh sa juudas*, *As sa juudas*, *Os sa vana juudas*, *Kos om vana juudas küllh* (I. Sarv 1999: 1007).

Järgnevalt vaatlen, milline on taoliste – võrdlustes võrdlusvahendi põhisõna täiendi funktsioonis esinevate – omadussõnade koht adjektiivatribuudi sisestruktuuris, kui palju taolisi omadussõnu eesti võrdlustes esineb, kas nende hulgas on favoriite ning milline on adjektiivide tähendus ja semantiline tüüp. Kuna erinevate adjektiivide puhul kerkib üles sarnaseid probleeme, siis käsitlen neid koos.

* Samal teemal: K. Õim, Rõhusõnadest eesti võrdlustes. *Nime murre. Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002*. Eesti Keele Instituudi toimetised 11. Toim M. Kallasmaa, M. Langemets. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002, lk 316–328.

2.1. Atribuut ja atribuuttarindi tüübid

Täiendiks ehk atribuudiks nimetatakse lause kõrvalliiget, mis väljendab substantiivse põhjaga tähistatud olendi, eseme või nähtuse tunnust (EKG 1993: 10, 114). Atribuudil on kaks süntaktilis-semantilist põhitiüpi: predikaatne ja aktantne atribuut.

Joonis 17. Atribuutide ja atribuuttarindite jaotumus

Predikaatne atribuut toimib semantilise predikaadina, määrab ära substantiivi tähendusklassi ning põhijuhul ühildub substantiiviga arvus ja käändes; tüüpiline predikaatne atribuut on adjektiivatribuut: *uus maja*. Aktantsed atribuudid on substantiivi- ja adverbifraasid ning infiniitsed verbifraasid, millele lauses vastab aktantne lauseliige: *lapse mängimine*. Atribuuttarindi põhitüübi moodustavad tarindid, kus adjektiiv on käsitatav eseme või isiku ehk üldisemalt substantsi omadust väljendava predikaadina: *uus maja*, tarindi põhisõna aga substantsi väljendava argumendina selle predikaadi juures: *uus maja*.

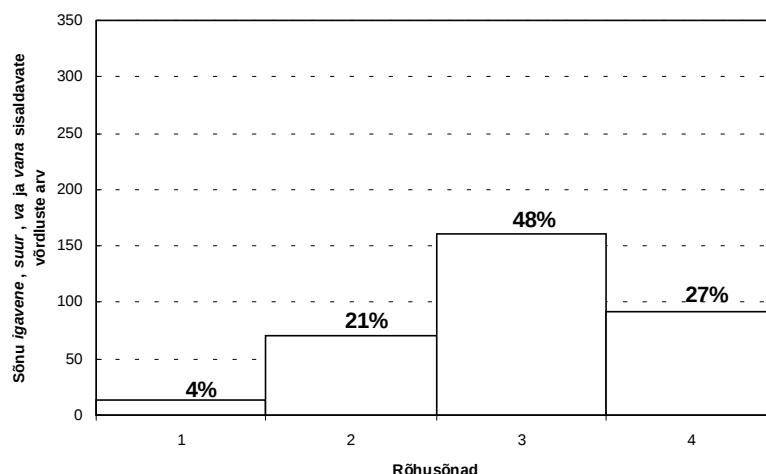
Eseme või isiku omadusi väljendavad adjektiivid on kas primaarsed (*tubli* jms) või morfoloogiliselt sekundaarsed adjektiivid (*kollakas* jms) – tegemist on predikatiivsete adjektiividega, mis on vabalt tarvitatavad ka predikatiivi positsioonis (*tubli poiss – poiss on tubli, kollakas kleit – kleit on kollakas*). Atribuuttarindi teised propositsioonilised tüübid on mittepredikatiivsed ja sisaldavad leksikaalsemantiselt sekundaarseid (s.t süntaktilise adjektivatsiooni tulemusel tekkinud) adjektiive. Niisugused tarindid jaotuvad vastavalt adjektiivi funktsioonile kolme põhitüüpi: 1) adjektiiv väljendab protsessi – süntaktiliselt adjektiveerunud on verb (*magav laps*); 2) adjektiiv väljendab eset või isikut (substantsi) – süntaktiliselt adjektiveerunud on substantiiv (*laupäevane saunaskäik*); 3) adjektiiv väljendab protsessi (või situatsiooni kui terviku) omadust – süntaktiliselt adjektiveerunud on adverb (*suur õmbleja*), kõige tüüpilisemad on määraadjektiivid (Erelt 1986: 45, 46).

Viimasesse rühma kuuluvadki meid huvitavad omadussõnad, mida kokkuvõtlikult iseloomustavad järgmised tunnused: a) mittepredikatiivsus, s.t tarindit ei saa tagasi viia predikatiivlausele: (*kui*) **suur** hirmutis – *hirmutis on **suur**; (*loivab kui*) **va** hüljes – *hüljes on **va**; b) leksikaalsemantiline sekundaarsus; c) protsessi või situatsiooni kui terviku omaduse väljendamine.

2.2. Eesti võrdlustesse kuuluvad leksikaalsemantiselt sekundaarsed adjektiivid

Nimetatud tingimustele vastavaid adjektiive esineb võrdluste võrdlusevahendis piiratud hulgal, need on väga erineva esinemissagedusega *igavene, suur, va* ja *vana* (vt joonis 18).

Võib tekkida küsimus, kas uuritavad adjektiivid kuuluvad võrdluste traditsioonilisse koosseisu või hoopis neid ümbritsevasse konteksti. Kas näiteks *kui imetegu* on püsiühend ja *kui suur imetegu* vaba sõnaühend, või kuuluvad mõlemad sõnaühendid traditsiooni? I. Sarv (1999: 1008, 1016) toob ühe markantsema näitena kõnekäändude kui püsiühendite ja tavalise kõne kui vabade sõnaühendite piirialast sõimu- ja vandesõna *juudas*, mis on traditsiooniline kirumisvormel erinevalt seda sisaldavatest sõnaühenditest. Samas on välja kujunenud terve rida emotsionaalset kõnet markeerivaid rõhusõnu ja isegi konstruktsioone, näiteks

Joonis 18. Rõhusõnade sagedusvahekord

1 – igavene, 2 – suur, 3 – va, 4 – vana

retoorilise küsimuse ja hüüatuse vorm fraasides *Kos om juudas!*, *Oh sa igavene juudas!* jms.

2.2.1. Sõna *va* tähendus ja semantiline tüüp

Võrdlustes on selgelt eelistatuim rõhusõna *va*. Sisuplaanis paistab *va* sagedamini laiendavat substantiivi, mis tähistab elusolendit, harvem märgib nimisõna midagi elutut: *justkui va hernehirmutis*, *lõhub tööd teha kui va vana hobune*, *nagu va konks-juut*, *justkui va saiaahi*, *justkui va kevadine veis*, *just nagu va hundi tervis*, *valetab just nagu va kalender*, *nagu üks va kaltsukubu*, *justkui va lammuna kaltsjanakas*, *nagu va kaltsakas*, *nagu va haudunud kana otsib pesa*, *nagu va haudunud kana loksib*, *käib peale kui va munas kana*, *justkui va kanavaras*, *uksed just nagu va karjavärv lahti*, *laisk nagu va karu*, *sööb üksi nagu va isane kass*, *magab kui va isane kass*.

Kahtlemata kuulub *va* arhailisemasse keelepruuki (mida vaadeldav materjal suures osas ka esindab), nii et tänapäeva eesti keeles on selle kasutamissagedus kindlasti väiksem.

“Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” käsikirjast võib märksõna *va* alt leida järgmist:

- hrl halvustavalt isiku või eseme kohta: *va tolván, va rongaisa, va ahne-päits, va piibunäss;*
- rõhutab tabu- ja eufemismisõnu: *va hallivatimees, va päts, va ott;*
- esineb tihti koos viina ja raha sünonüümidega, muhedate ümberütlemistega: *Kas sul seda va kibedat on?; Seda va (raha)puru, va nodi tuleb laialt;*
- annab austava, hellitava või haletseva varjundi: *Peab ikka seda va nuppu olema, siis jõuab edasi; Va viks naisterahvas.*

Sõna *va* puhul on tegemist emotsionaalsuse väljendamise vahendiga ja võib öelda, et seoses sõna kasutamisega teisejärgulises funktsioonis on kadunud tema leksikaalne iseseisvus. Valdavas osas võrdlustes on *va* kasutamise eesmärgiks rõhutada suhtumist – negatiivsus on teiste leksikaalsete vahenditega, k.a võrdlemisega antud niigi ja *va* tugevdab seda veel: *ajab sisse kui va hunt, hull nagu va hundikutsikas, laisk kui va härg, mõirgab nagu va härg, loivab kui va hüljes, silmad karvade sees kui va jääräl, nagu va haudunud kana loksib, justkui va kärvanud konn, nagu va laisk koer, justkui va peni, magab nagu va voostrikoer.*

Võrdluste *tolmab nindagu va jahukott ja justkui va korstnapühkija* puhul võiks arvata, et negatiivse alatooniga annab väljendile just *va*, kuigi näiteks võrdluse *just nagu va hundi tervis* tähendusena on üles kirjutatud hoopis 'hea tervis'.

Kõnealuste võrdluste puhul ei ole märgata tendentse, et *va* rõhutaks eelkõige tabusõnu või et ta kalduks esinema koos viina ja raha märkiva põhisõnaga. EKSSis mainitud positiivseid emotsioone väljendab *va* samuti harva.

Kuna käsitletav rõhusõna on etümoloogiliselt seotud sõnaga *vana*, siis tõenäoliselt võib viimase tähendusi 'päris, täiesti; tõeline' pidada ka *va*-le omaseiks. Seega võidakse *va*-ga lisaks kõnelejapoolsele suhtumisele väljendada ka teatud omaduse faktilist intensiivsust.

2.2.2. Sõna *vana* tähendus ja semantiline tüüp

Suhteliselt sageli kasutatakse võrdlustes ka sõna *vana*, kusjuures põhisõnana eelistatakse sel juhul loomanimetust: *latrab kui vana hakk, nõnda lai kui vana ümbrik alt, keksib nagu vana vares, maas nagu vana ruga, nagu vana sadu, rüüstad nagu vana hobune, teeb tööd nagu vana hobune, valetab*

kui vana hobune, laisk kui vana hobune, sööb nagu vana härg, vahib nagu vana imet, nagu vana karu imeb käppa, lõugab kui üks igavene vana karu, mürab kui vana karu, nagu vana lehm libedal jääl, kõhna nagu vana kolgits, kui vana lõhnatropp, kui vana määrkass, hall nagu vana mõigas, nagu vana mürisk.

EKSS käsikirjas on märksõna *vana* all ära toodud 10 võimalikku tähendust, mida kandes võib adjektiiv koos põhisõnaga moodustada predikatiiv- ja mittepredikatiivlauselisi atribuuttarindeid. Viimasel juhul näitab adjektiiv protsessi realiseerumise täielikkust ja tema tähendus võib olla järgmine:

- endine, kunagine, omaaegne, muutumatu; varasem, mitte praegune: *Kohtusime vana koolivennaga. Külastused jätkusid vanas vaimus;*
- varasem, kuid tänaseni kestnud, säilinud: *vana tutvus, armastus, ammustest aegadest teada; hea; kauaaegne: Üks vana sõber on parem kui kaks uut, (varasemate aegade) rangem, nõudlikum, parem: vana kooli eriteadlane, spetsialist;*
- suurte kogemustega, praktikaga; staažikas; veendunud: *vana põllumees, karjakasvataja;*
- (esineb püsivamates ühendites) a) tugevdavalt koos vanana kujutatavate halbade mütoloogiliste olendite nimetustega: *vana kurat; vana õudus, tühi;* b) kõnek hlv igavene (koos hurjutavate või sõimusõnadega): *Kes seda vana rebast ei tunne!, Oota sa, vana nõid!;* van va (põlastavalt): *Sel mehel ka veel seda va rahapuru on!;* c) vanades tähtkujude nimetustes: *Vana Sõel;* d) täiskasvanud hundi eufemistlikus nimetuses: *vana hall;* e) valge viina rahvaliku nimetusena: *Meeste valik jäi pidama vanal valgel;*
- kõnek ammutuntud, tunnustatud, traditsiooniline; ära leierdatud; rutiinne: *See on vana asi, nali, et...;*
- kõnek päris, täiesti; tõeline (kasut intensiivsust rõhutavana): *Vana valge, pime juba käes, väljas; Käes oli juba vana sügis.*

Väljendeid, kus atribuut *vana* täiendab võrdlusvahendis “vanana kujutatavat halba mütoloogilist olendit” märkivat põhisõna, on väike hulk: *nagu vana juudas, raha kui vanal juudal aganaid, ajab seda raha kokku nagu vana juudas aganaid, kui vana kurat, kui vana kurivaim.*

Tihti osutub *vana* tähenduse väljaselgitamine keeruliseks. On igati loogiline arvata, et näiteks väljendite *veab nagu vana eesel*, *väsinud kui vana hobune*, *rammetu kui vana hobune* kasutamisel võrreldakse kedagi ealiselt vana loomaga ja sellega väljendatakse pisut irooniliselt teatud omaduse intensiivsust. Samades väljendites võib *vana* tähendus olla ka 'igavene' või 'päris', 'tõeline' vms, sellisel juhul oleks *vana* samaväärne *va*-ga, mis väljendab negatiivset suhtumist juba täiesti selgelt: *väsinud nagu va hobune*, *rammetu nagu va hobune*. Tekib muidugi küsimus, millesse siin õieti negatiivselt suhtutakse. Ehk on selleks mitte niivõrd subjektid võrdlusobjekti ja vahendi poolelt, kui ebameeldiv olukord/seisund, milles viibitakse.

Sõltuvalt põhisõnast võib võimalus, et täiendit *vana* mõistetakse põhitähenduses 'eakas', kahaneda minimaalseks: *nagu vana emise ema*, *laisk nagu vana emis*, *kui üks vana õel emis*, *nagu vana emissiga*, *nagu vana elevant*, *nagu vana mursa musta suuga*, *suu rääbak must kui vana mursa perse*. Samuti selgub, et *vana* on justkui nüansseeriv element, mille olemasolu või puudumine ei pea tingimata esile kutsuma tajutavat muutust ütluse tähenduses. Seda kinnitavad keelejuhtide antud täiendiga ja täiendita võrdluste tähendused.

- **keksib nagu vana vares** 'nõõriga hüppates'; **hüppab kui harakas** 'kes kraaksus ja hüppas teise nina all', 'edeva inimese kohta', 'hoopleja', 'ebla-kalt käituma', 'inimese kõnnaku kohta'
- **maan nigu vana ruga** 'magava inimese ehk looma kohta', **nagu vana sadu** 'inimesele kes laisalt liigub', **jusku va sadu maas** 'väga vana inime-ne, kes nõrkuse pärast lamab'; **jusku heinasaad** 'väga paks, kohmakas ini-mene', 'väga rohke riietusega paksuks aetud'
- **sööb nagu vana härg** 'kes õige tublid sööma on ja ahnesti söögi juures kõhtu täidavad, ning kunagi söömist järel ei jäta, nii nagu ei näitaks tal kõht kunagi täis saavat. Iseäranis tähendatakse seda sõna sellepärast, et härg õige kange ja tubli sööma üteldakse olevat, sest nagu vahest jutusta-takse, et härja vastu ükski ei söövat'; **sööb nagu härg** 'sööb palju; ahne', **just nagu härg oma söömisega** 'kes palju söövad ja isu ikka otsa ei saa'
- **nagu vana lehm libedal jääl** 'bussi kõikumise kohta'; **nagu lehm libe-dal jääl** 'kui keegi koperdab, komistab ja libastub; ei saa oma ülesandega

kuidagi toime, ehkki küll püüab; kes kogu aeg kukub; tüdruk ei oska seltskonnas käituda'

Olenemata täiendi esinemisest või puudumisest on kõik näiteks toodud võrdlused negatiivse alatooniga.

Mõnikord võib halvustavat suhtumist väljendada võrdlusvahendi põhisõna (*nagu vana hernehirmutus, nagu vana hernepeletis, kui vana koll, kui vana kurivaim, kui vana määrkass*), kuid enamasti põhisõna (*vares, heinasaad, härg, lehm* jne) iseenesest midagi halba ei tähenda ja negatiivsus tekib alles kõrvutamisel.

On raske hinnata, kas põhisõnale eelneva atribuudi *vana* eesmärgiks on rõhutada negatiivset suhtumist millessegi ja suurendada öeldava mõju. See, mis toodud väljendipaarides pisut varieerub, on küll väljendi suhteliselt raskesti kirjeldatav emotsionaalne intensiivsus, kuid lisaks atribuudile väljendatakse seda veel rõhu, hääletooni ja miimikaga vm moodi.

2.2.3. Sõna *suur* tähendus ja semantiline tüüp

Omadussõna *suur* kasutatakse võrdlustes enam-vähem niisama tihti kui sõna *vana*. Atribuuttarindi põhisõna märgib tihedamini elutuid objekte: *nagu suur metselajas lõugab, nagu suur elajas joonud, käivad kui suured ikkes härjad, nagu suur härja kohe, kui suur tiibadega ingel, mäda täis nagu suur kops, nagu suur kesakartul, justkui suured õuekellad, nagu suur kindral, kui suur kirikurahvas tuli välja, lahja nagu üks suur kudu, kõht ees kui suur igavene lähker, must kui suur mustlane, hoia nagu suurt mädamuna, suur nagu suur mölla auk, mees justkui suur mürakas, viha nagu suur kiht*.

Sõna *suur* võib kanda mitmeid erinevaid tähendusi ja sellest sõltuvalt moodustada nii predikatiiv- kui ka mittepredikatiivlauselisi tarindeid. Kui *suur*-tarind ei ole tagasi viidav predikatiivlausele, siis EKSS käsikirja järgi võib omadussõna tähendada järgmist:

- kasut mitmesuguste ajamomentide või ajaliste intervallide kirjeldamisel: *Päike (juba) suures kõrges; suur vahetund;*
- kasut millegi intensiivsuse, tugevuse ja püsivuse või äärmuslikkuse rõhutamiseks: *naerab, nutab suure häälega; suur tuul, isu, eksitus, gripi-laine, vabadus;*

- millegi poolest väljapaistev: *suur teadlane, algatus, kõnemees, sõber, elu, korvpall, kunst; suured sõnad, päevad; suurest soost.*

Otseses tähenduses *suur* märgib teatud omaduse suuremat või väiksemat intensiivsust n-ö keskmisega võrreldes. Kahtlemata on võimalik, et ühes või teises võrdluses kannab adjektiiv oma primaarset tähendust: *kui suur heinalabu, nagu suur kesakartul, justkui suured õuekellad, nagu suur kõrtsimees – kõht ees*. Samas saab ja võib teatud omaduse intensiivsust rõhutada ka intonatsiooniga, kusjuures adjektiivi tähendusele lisandub negatiivne alatoon. Ja taas on raske öelda, millal prevaleerib esimene, millal teine tähenduselement.

2.2.4. Sõna *igavene* tähendus ja semantiline tüüp

Adjektiivi *igavene* kasutatakse eespool kirjeldatud adjektiividega võrreldes suhteliselt vähestes võrdlustes: *justkui igavene hernehirmutis, naine kui igavene hobune, kui igavene paisujurakas, kui igavene juut, nagu igavene külmavõetud, manab kui igavene mustlane, kui igavene naaskel*. Atribuuttarindi põhisõna puhul sisulisi eelistusi märgata ei ole.

EKSSis seletatakse sõna *igavene* järgmiselt:

- tüütavalt sageli esinev või pikemat aega kestev, pidev: *Oma igavese virisemisega on ta kõik ära tüüdanud;*
- (esineb emotsionaalses kõnes rõhutava, väidet tugevdava sõnana) tohutu, ääretu: *Sugulasi on mul igavene kari, Poiss on igavene volask; täielik, tõeline, sulaselge (ka hlv või sõimuväljendeis): Oh ma igavene (tobu) – jätsin võtmed koju.*

Kui adjektiivi tähendus on 'pidev' või 'tohutu', siis on omaduse intensiivsus keskmisest suurem – *igavene tüli ja riid* tähenduses 'suhteliselt tihti tülitsema'. Tähenduse 'tõeline' puhul näitab adjektiiv protsessi realiseerumise täielikkust – *igavene kolgas* tähenduses 'väga igav, inimestest tühi koht'. Tähendust 'pidev' kannab *igavene* ilmselt ainult võrdluses *kui igavene juut*, kus atribuuttarindi tähendus on 'kodutu rändur, kes kuskil rahu ei leia' (vt EKSS; A. Õim 2000). Ülejäänud võrdlustes kasutatakse seda adjektiivi ilmselt ainult öeldava rõhutamise eesmärgil ja ei peeta silmas ühe või teise omaduse pikaaegset esinemist.

2.3. Rõhusõnade topeldamisest

On võimalik ja tavalinegi, et ühes võrdluses on kõrvuti mitu rõhusõna, s.t et põhisõnale eelneb mitu täiendit: *kõhna nagu vana igavene kolgits, must nagu vana igavene mursa, kõht ees kui suur igavene lähker, kui igavene suur lõimepuu, nagu üks igavene mõnitus, lõugab kui üks igavene vana karu*. Siingi kerkib üles tähenduse probleem. Näiteks võrdluses *lõhub tööd teha kui va vana hobune* võivad nii *va* kui ka *vana* tähendada 'tõeline', kuid *vana* tähendus võib olla ka 'eakas'. Kas tähenduse 'tõeline' korral – üksteisele järgnevad kaks sarnase tähendusega, kuid erinevat rõhusõna – on tegemist n-ö lihtsalt ülerõhutamisega? Ja erinevate tähenduste puhul – *va* 'tõeline', *vana* 'eakas' – on atribuudid omavahel subordinatsiooniseoses, s.t iga eelnev atribuut iseloomustab sisuliselt kogu järgnevat tarindiosa (vt Erelt 1986: 65)? Samamoodi põimunud ja kohati ebaselged on ilmselt veel järgnevate võrdluste tähendusnüansid: *lõugab kui üks igavene vana karu, nagu üks vana kasukakäis, kõhna nagu vana igavene kolgits, nagu va vana lõuguti, must nagu vana igavene mursa*.

Nagu näha, on võrdluste koosseisu kuuluvate omadussõnade *igavene, suur, va* ja *vana* tähenduses mitmeid kokkupuutepunkte: nad kalduvad esinema emotsionaalses kõnes, samuti ühendab neid eesmärk rõhutada teatud omaduse intensiivsust. Nii *igavene* kui ka *suur* võivad märkida omaduse pidevust, samuti äärmuslikkust millegi ülemastmena; sõnad *igavene* ja *vana* võivad kanda tähendust 'tõeline' ja 'täielik'; sõnad *va* ja *vana* võivad hurjutava või sõimusõna täiendina tähendada sama mis *igavene* vms. Ilmselt võiks nimetatud rõhuadjektiive pidada sünonüümideks – sedavõrd lähedased on nende tähendused ning kasutamiskatsioonid teisteski kõnekäändudes.

2.4. Võrdluste lähedusest hüüatustele ja nimetamistele

Rõhusõnade esinemine võrdlustes ning vastavate väljendite intensiivsus/emotsionaalsus viitavad nende seostele teiste kõnekäänuliikidega – hüüatuste ja nimetamistega: *va kuradi kaarnas, va kõlkapüks, va larumakk, va lobi-mokk, va lopasuu, va nututrilla, va patuhunnik, igavene lõuapoolik, igavene künanärija, suur praatsamagu, suur naljahammas, vana igavene tapukikas, vana jutujaak*.

Stereotüüpne hüüatus osutab afektiivsusele ja tundelaadi kvaliteedile (heameele või pahameele väljendused); hüüatustele lähedased on veel manamised, soovimised, siunamised, kurtmised, kirumised jms. Neil kõigil on oma funktsioon, näiteks siunamised väljendavad imetust, hämmastust, negatiivset suhtumist: *Ennäe elajast!*, kirumised aga vihastamist või toimivad nad jutu vürtsitajatena: *Ah sina kurivaim!* Hüüatus võib kujuneda üksiksõnast või sõnaühendist eesmärgiga asendada vägisõna kergema vandesõnaga: *Ah sa vaenlane!* Asjasisu, millele hüüe hinnangu annab, ja hinnangu konkreetsem tundesisu kirjalikus tekstis täiel määral ei avaldu, neid peab selgitama hääletämber, näoilme jne. Sarnaselt hüüatustega kuuluvad keele kõige aktiivsema ja afektiivsema ainese hulka ka üksikisikule suunatud nimetamised, neis väljendatud tegevus on reeglina alandav või väljanaerdav: *tuuletallaja, mättaräpsija, kabelilõhkuja* (Baran 1999: 53 jj).

Vahetegemine võrdluste, hüüatuste, nimetamiste jms vahel on tihti keeruline, sest üks ja sama element võib konteksti lülituda kord metafoori-, kord võrdlusvormis (vt ka Krikmann 1997a: 48). Vrd arhiivis võrdlus(t)e ja nimetamis(t)ena fikseeritud väljendipaaride tähendusi ja lausenäiteid.

- *nagu enneaegne, kui va enneaegne* 'kohmetu, tuima lapse või ka täiskasvanu kohta', 'aeglane', 'saamatu', 'keegi ei tule toime oma töödega', 'rumaluse, vähese mõistuse kohta'; *va enneaegne, kuradi enneaegne* 'puudulik; tohmakas; saamatu, abitu'
- *nagu va läätsamagu*: Mõne inimese ja looma kohta öötasse, mago aga õiel ees na va läätsämago; *va läätsamagu* 'ahne loom': ta aas maailma sisse
- *kui metsaline*: Ta om niisama ku mõtsaline, ei saa medägi aru; Küll oli pull vihane, möügis, kaaps ja kõõrist kui mõtsaline; Laits ilma hirmute üles kasunu, sii kuts mõtsalin üles kasunu; Vannus nigu mõtsaline; *justkui va metsaline, va metslane* 'halva iseloomuga; õel, paha inimene'
- *kui praagamagu* 'suurekõhulise mehe kohta'; *va praagamagu, üks va praagamagu, vana praagamagu, suur praatsamagu* 'suur, jäme, paks inimene; suure kõhuga inimene'
- *kui tuhakott* 'kui mõni väga laisk on; laisk inimene'; *va tuhakott*: Oh sa va tuhakott ei tõuse ülesse

Näib, et ühesugust kujundit sisaldavatel erineva vormiga kõnekäändudel on enam-vähem sama tähendus. Tõenäoliselt on eesti fraseoloogias kinnistunud terve hulk kujundeid (vt ka Baran 1999: 34), millega juhitakse tähelepanu samale või lähedasele asjale, omadusele, nähtusele vm. Mitmetes folkloorižanrides kohatavad püsiühendid viitavad tavaliselt väljendite vanusele (I. Sarv 1999: 1016). Toon siinkohal veel mõned väljendid, kus *igavene*, *suur*, *va* ja *vana* täiendavad ühte ja sama põhisõna:

- *nagu vana igavene lõust*, *va lõust*
- *justkui va tuuletallaja*, *va tuuletallaja*, *vana tuuletallaja*
- *nagu vana tainapea*, *va tainapea*, *va tainapeaga vasika pea*, *igavene tainapea*, *suur tainapäa*

Pole kahtlust, et kõrvuti teatud omaduse, nähtuse vm kirjeldamisega väljendatakse võrdlustega sageli ka emotsionaalset suhtumist kellessegi või millessegi. 3. peatükis käsitlengi võrdlusi lähtuvalt aksioloogilisest aspektist, jälgides, kas võrdlustega väljendatakse pigem positiivset või negatiivset suhtumist ja mis seda markeerib.

3. Võrdluste kommunikatiivmodaalne tähendus*

Valdav osa võrdlustest esineb väitlause vormis, mille esmaseks suhtluseesmärgiks on väita midagi – esitada sündmuse kirjeldus sellisena, nagu kõneleja seda usub olevat (vt EKG 1993: 167). Samasugust kommunikatiivmodaalset tähendust kannavad (sekundaarselt) ka mõnedesse võrdlusetüüpidesse kuuluvad küsilaused (vrd *käed värisevad kui kassitapjal*, *Kas oled kassitapja*, *et käed värisevad?*, *Kas oled kassi tapnud?*; *kõrvad nagu kapsalehed*, *Kas sul kõrvad on kapsalehed?*; *oota kui hingeõnnistust*, *Mis hingeõnnistust sa säält ootad?*) ja käsklaused (vrd *otsib hobuse seljast*, *Tulõ otsmise aigu hobõsõ säälst maaha*, *Ära otsi hobuse seljast*, *Karga valge hobusse seljast maha*).

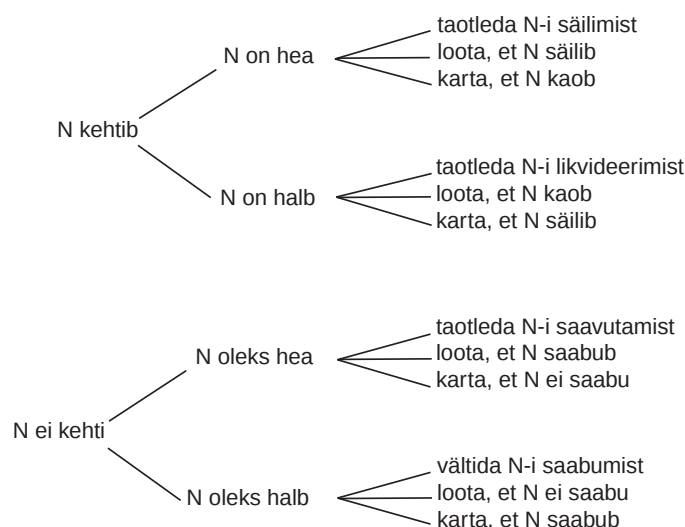
EKG (1993: 182 jj) järgi on kõigi lausete kogutähenduses olemas ka modaalosis, s.t hinnang situatsiooni tegelikkusele vastavuse, lubatavu-

* Samal teemal: K. Õim, Võrdluste vormist ja sisust. *Keel ja Kirjandus* 2000, nr 8, lk 563–566.

se, tõenäosuse ja väärtuse kohta – neid tähendusi ei ole toodud näides raske märgata. Lauses antud situatsiooni ja tegelikkuse suhte hinnang seisneb 1) sündmuse pidamises reaalseks või mitterealseks, 2) sündmuse hindamises ta teokssaamise võimalikkuse ja paratamatuse seisukohalt. Lubatushinnangu ehk deontilise modaalsuse põhiasemed on a) lubatud, b) kohustuslik, c) keelatud, d) mittekohustuslik. Hinnang situatsiooni tõenäosusele ehk episteemiline modaalsus avaldub tõenäosuse või usutavusastme määranguna. Väärtushinnang seisneb sündmuse positiivses või negatiivses väärtustamises. Modaliseeritud lausetes on hinnang väljendatud eksplitsiitselt – modaliseerijaiks on peamiselt leksikaalsed vahendid (partiklid ja tunnetusliku tähendusega predikaatsõnad), grammatilistest vahenditest kõneviisid.

3.1. Vanasõnade modaaltasandid ja kommunikatiivne struktuur

A. Krikmann (1997b: 233 jj) vaatab vanasõnade modaliteete järjendina: väide → hinnang → ettekirjutus. Kui eeldada, et keeleline tegevus nagu muugi on eesmärgipärane tegevus, millega püütakse ümbritsevat kontrollida, partneri tegevust suunata jne, siis tõenäoliselt on just impera-

Joonis 19.

tiivne funktsioon teiste hulgas see kõige “strateegilisem”. Joonisel 19 on kõnealuseid astmikke kirjeldatud nn optatiivsete strateegiate hargmiku kaudu.

Tekib küsimus, miks siis üldse ringleb traditsioonis see tohutu hulk indikatiivseid, väitlausevormilisi vanasõnu, kui väited käiksid asjade kohta, millel puudub igasugune pragmaatiline tähtsus, situatsioonide kohta, kus kaksipidi otsustamise võimalus puudub, või et väidete taga ei oleks aimata mingisugustki strateegiale suunatud allteksti: soovitus/hoiatust, käsku/keeldu, viidet tavale, mida on kombeks järgida vms. Üleminek konstateeringuult strateegiatele saab aga toimuda ainult hinnangu kaudu, aksioloogilise vaheastme kaudu, s.t midagi peab kvalifitseeritama heaks või halvaks – olgu see kõnealune tegevus (mõtteviis, seisund jne) ise või midagi sellega seotut, näiteks tegevuse eesmärk, vahend, koht, aeg, intensiivsus, tempo vms. Hinnang võib olla vanasõnasse kätketud mitmel erineval moel. A. Krikmann (1997b: 388 jj) esitab mõned produktiivsemad mallid *Kes ... , see ...* -vanasõnade näiteil.

- **“Preemiad” ja “karistused”**. Vanasõnade eesliikmes teeb *kes*-tegelaane tegusid, mida käsitatakse tahtlike või valitavatena; tagaliikmes järgneb miski, mis on hea või halb *kes*-tegelaase enda jaoks: *Kes tööd teeb, see nälga ei jää; Kes kopikat ei korja, see rublat ei saa; Kes midagi külvab, see seda lõikab; Kes niidab lamba pea, elab paar päeva, kes saba, see sada aastat*.
- **“Kvaasipreemiad” ja “kvaasikaristused”**. Omavahel on põimunud ontoloogiline ja hinnangulis-normatiivne tasand, s.t algne usundlik funktsioon on muutunud retooriliseks või pole seda olnudki ja uskumust või tavaõiguslikku sätet ainult imiteeritakse: *Kes kannatab, see kaua elab; Kes isa ehk ema lööb, sellel kasvab käsi hauast välja; Kes tangupudruga leiba sööb, see saadetakse Siberisse*.
- **“Signalisatsioonid”**. Vanasõnade eesliikmes esitatakse *kes*-tegelaase selgemaid, väliseid omadusi, tagaliikmes tehakse neist järeldusi *kes*-tegelaase teiste (tihti varjatute või eesliikmes öeldut kompenseerivate) omaduste kohta, üldistatakse eesliikmes antu ka muudele juhtudele, antakse prognoos *kes*-tegelaasega seotud situatsiooni edasise käigu kohta vmt: *Kes tark, see võtab õpetust; Kes palju räägib, see*

palju valetab; Kes lahke, sie laisk, kes tige, sie tegijä; Kes silmist, see meelest.

- **Puhthinnangulise see-komponendiga** laused. Ontoloogilise mõtsetuse asemel saab järeldus puhthinnangulise (troobitehniliselt sageli nn nominaalmetafoori või võrdluse) kvaliteedi, kusjuures see paigutatakse tihti just lause algusse: *See inimene on rikas, kes palju õppind; Vilets, kes vene vesile jättab; Kes koera saba kergitab, on koer ise; Kes koeruse pärast kerjab, see varastab jumalad; Kes kolm kerda oo kolind, sie on justku tulekahjust läbi käünd; Koer, keda kutsutakse, aus mees astub ise.*
- **Norme ja imperatiive** sisaldavad vormid. Vanasõnade tagaliige sisaldab otseseid normeringuid, käske või keelde; eesliige võib refererida juba tekkinud olukorda või optatiivset situatsiooni, mille saavutamiseks/säilitamiseks/vältimiseks imperatiiv on mõeldud: *Kes ei taha tööd teha, see ei pea ka sööma; Kes hunti kardab, see metsa ärgu mingi.*

Võiks arvata, et järjend: väide → hinnang (→ ettekirjutus) kehtib ka võrdluste puhul ehkki prognoosiv või seletav järeldus öeldu kohta jääb konteksti või juurdemõeldavaks, näiteks võrdluse *sööb nagu agerik* puhul võib see olla *N neelab toidu tervelt alla* või *N sööb kõik toidu ära* või *N pole ammu süüa saanud* või *N on väga näljane* või *kes N-i jõuab toita* või *N-l pole lauakombeid* või *N sööb väga ebaviisakalt* vms. Ka on võimalused väljendite n-ö tegelike suhtluseesmärkide kindlakstegemiseks konteksti teadmata niisama väiksed kui mis tahes teistegi kontekstide (grammatiliste) väitlausetega puhul.

3.2. Eesti võrdlustega väljendatav väärtushinnang

Väärtushinnangu väljendamine on omane umbes $\frac{2}{3}$ -le siin vaadeldavatest võrdlustest, ülejäänud väljendid ei paista tänapäeva keele seisukohalt seda kommunikatiivmodaalset funktsiooni täitvat, vrd *tige kui isahani, ilus kui tedremuna, kõva kui klaas, sirge kui püssiraud*. Samas võib esmapilgul neutraalsena tunduv kujund tegelikult kanda nii positiivset kui ka negatiivset hinnangut, sõltub ju võrdluste tähendus suuresti kasutussituatsioonist, vrd:

- *Juusse valge ku lina; Ta on nii vana ja valge, habe nagut liutud lina; Pale läks valgeks kut leegitud linune riie;*

- *Pea nii valge otsas nagu linapiiu; Mis ilu tal on, juuksed nigu linapihu ja nägu plass;*
- *Leevämõhe kaas om valgõ ku lumi, Pesu on valge kui lumi; Ta on näust nii valge kut lumi*

Ilmselt võib sama öelda veel võrdluste kohta, nagu *ilm vaikne nagu lina, terav kui oda, terav kui nõel, terav kui nuga, terav nagu nael, terav kui okas, terav kui sulg, terve kui kõbjas, kerge kui kasetoht, kerge kui humal, kerge kui leht, kerge kui lõoke, kerge kui kaeralible, kerge nagu udusulg, kerge nagu kaerakott, kerge nagu häniline, kerge kui õhk, kerge kui orav, kirju kui rähn, kirju nagu nougiharak, kuiv kui nahkkinnas, kuiv nagu pulber, vaga kui hingede-aeg, vagusi nagu kaerakülviaeg, ümmargune nagu pall, ümmargune nagu maakera, kui tikud toosis* (vt ka tabel 7 allpool).

Nii nagu vanasõnadki väljendavad võrdlused positiivset suhtumist näiteks sellesse, kes on töökas ja tubli, saab endaga hakkama, on tark, hea, sõnapidaja, truu jne; sotsiaalselt paheliseks või ohtlikuks peetakse seda, kes on näiteks ebausaldusväärne, valelik, varas, kuri, paha, nüri, loll, kitsi, teeb vähe, on laisk, tänamatu, osavõtmatu, suhtub erinevalt teistesse ja endasse jne (vt Krikmann 1997b: 391). Ootuspäraselt domineerib võrdlustes tähelepanu juhtimine millelegi halvale – sellised väljendid moodustavad nn hinnanguliste võrdluste hulgas ligi 90%; kõige sagedamini halvustatakse omadusi

- *kõhn: Mari nii kuivand, pale nii pisikseks ja kitsaks jäänd kut kitse sõrg;*
- *kõver: Juba seuke vanem inimene sellast kõveraks jäänu, siis jusku katlakuuk;*
- *märg ja vedel: Põld on paergus pehme noagu nott;*
- *aeglane ja laisk: Mõni loid nagu köis venib;*
- *halva lõhnaga: Haiseb nagu hapuks lähnud linaligu;*
- *alkoholilembene: Ta on alati nii maias viina ja õlle peale, jooseb nagu kits kuse järele;*
- *jutukas: Tal on nagu moonakanaise lõuad;*
- *kaval: Sa oled kui juudas oma juttuga;*
- *rumal: Mõni kui ei oska midagi teha, siis öeldakse nii: loll kui köstri vask;*
- *vaene ja ilma rahata: Plank nagu hiidlase püksinüüp;*

- segamini ja korratu: *Segamini nagu mustlaste vanker 'olid kellegil eluruumid segamini'*.

Selgelt heakskiitvat, tunnustavat vms suhtumist väljendatakse tihti seliste omaduste suhtes, nagu

- noor ja ilus: *Nuur lats, illus ku ladvauppin;*
- puhas: *Ma pesin lapse ära, ta on nüüd puhas kui luts;*
- pehme: *Udusulepadi oo pehme nagu lutsu maks;*
- terve: *Ma ölin terve nõnnagu kala veden;*
- tugev ja jõuline: *See mees on tugev justkui härg, kaelgi voltis justkui härjal;*
- tark ja terane: *See poiss on terane kui naaskel.*

Vanasõnades võib kujund mõtestuda ka ebamäärase hea või halvana: *Kes otsib, see leiab; Kes kardab, see kaotab*; eespool nimetatud “signaalsioonide” hulka kuulub muuhulgas filosoofilise sisuga aksioloogiliselt ebamääraseid vanasõnu, kus räägitakse elu ja surma vahekorra, inimpsüühika muutmatuist seaduspärasustest, saatusest ja ettemääratusest, elu paradoksides ja muust, mille kohta pole võimalik pakkuda mingit aktiivset strateegiat: *Kes silmist, see meelest; Kes ilma läind, see ilmas on* (Krikmann 1997b: 389, 391). Näiteks võrdluse *asjal on kaks otsa nagu heinaaegsel ilmal* bukvaaltähenduse ‘mingil probleemil on kaks tahku’ järgi võiks arvata, et tegemist ei ole mitte niivõrd hinnangu kui erapooletu konstateeringuga ‘pole parata, aga probleemilahendusi vm on mitu’. Samas on teada, et Eestis paistab juunikuus kord päike ja siis sajab jälle vihma, s.t ilm pole suurem asi ja selle tõttu on lehmaheinaga alati üks igavene tegu, selle tõttu jääb hein vaat et tegemata, ja see võib viidata hinnangule ‘ei justkui hea ega halb’ või ‘ühelt poolt hea, teisalt halb’ või ‘halb, s.t tüütu, närvesööv vms’.

Eespool nimetatud puhthinnangulise *see*-komponendiga vanasõnades kasutatakse *kes*-tegelase heaks või halvaks nimetamisel sagedamini hinnanguadjektiive ja substantiive *mees, tark, hea, rikas* ning *vaene, vilets, sitt, narr, loll, rumal* (Krikmann 1997b: 392). Ligikaudu 4600 võrdluse hulgas moodustavad väljendid, mis sisaldavad selgelt aksioloogilist modaalsust näitavat omadussõna, kõigest umbes 4%: *ilus* kui punase

lõnga pool, hea toit nagu jõulu esimese püha hommikul, kena kui kanamuna; tige nagu isahani, rumal nagu poole aruga hobune (vt ka joonis 20 allpool). Erinevaid hinnangut väljendavaid lekseeme on kokku üle 30; kuna suurem osa neist esineb ainult ühes-kahe võrdluses, siis esitan tabelis 6 vaid viis produktiivsemat hinnangusõna ja nende esinemissageduse.

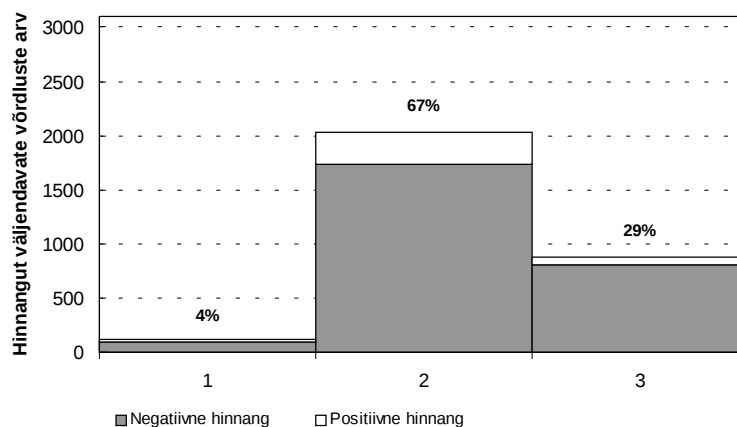
Tabel 6. Produktiivsemad hinnangusõnad võrdlustes

Hinnang	Hinnangusõna	Võrdlusetüüpide ligikaudne arv
Positiivne	<i>ilus</i>	22
	<i>terane</i>	9
Negatiivne	<i>laisk</i>	24
	<i>rumal</i>	22
	<i>kaval</i>	16

Negatiivse alatooniga võrdlustes on hinnangumarkeriteks muuhulgas ka *ilus*, *julge*, *tark*, mille bukvaaltähendusele vastupidise kasutuse korral mõtestub hinnang hoopis iroonianana (vt ka Krikmann 1997b: 392): *ilus* kui ingel ~ pilt peldiku seina peal ~ pühademuna ~ rosin solgiämbris ~ kolmekopikane tegu ~ ladvaubin alumisel oksal; *kena* kui kelgujalas ~ keripuujaalg ~ kitse häänd; *julge* kui jänes; *tark* kui sandi kark ~ taaripulk ~ tarepõrsas ~ luuavars nurgas ~ sitahark ~ köstri vasikas, tuleb kolm päeva enne vihma koju ja jätab siiski sabaotsa vihma kätte välja. Samamoodi võib sõna *uhke* kujutada endast iroonilist hüperbooli: *uhke* kui *konn* ~ *kukk* ~ *türgi sultan* ~ *kass lihakausi juures* ~ *mulk* ~ *noor ema oma esimese lapse üle* ~ *põder* ~ *nagu seatäi*; *helde* nagu *Helde-Mari poeg*, kuigi tähenduses 'ilus, tore' on see selgelt positiivse alatooniga.

Vanasõnades võidakse hinnang anda ka loomametafooride, võrdluste või pikemate metafooride kaudu: *Kes koera saba kergitab, on koer ise*; *Kes kolm kerda oo kolind, sie on justkui tulekahjust läbi käünd* (Krikmann 1997b: 391), s.t näiteks inimese ja koera, kolimise ja põlemise vastandamisega. K. Peebo (1989: 124) järgi väljendatakse regivärsivõrdlustes hinnangut kujutatava võrdlusvahendi ja võrdlusaluse abil: *Küla neitsid noorukesed*,

/ *ilusad* kui *õunaõied*, / *punased* kui *pohlamarjad*, / *sirged* kui *sinikavarred*. Siin vaadeldava materjali põhjal selgub, et hinnangusõna positsioon ei pruugi olla alati just võrdlusaluse-spetsiifiline – üksikutel juhtudel kuulub hinnangusõna võrdlusobjekti koosseisu: *hea* laps kui *lamba silm*, *ilus* laps nagu *seapoeg*, *ilus* haljas hein kui *sool*, *ilusad* pastlad kui *käokin-gad*, *rumal* inimene nagu *nulla*. Kui võrdlusalus on implitsiitne, siis peab kujundi vastuvõtja jaoks võrdlusvahendis sisalduma piisav info, et saada ettekujutust võrdlemisel aluseks olevast ja selle abil väljendatavast suhtumisest (Peebo 1989: 124). Võrdlusetüüpide jagunemist vastavalt hinnangu markeeritusele kirjeldab joonis 20.

Joonis 20. Positiivse ja negatiivse hinnangu markeerimine võrdlustes
 1 – hinnangut väljendab hinnangusõna, 2 – hinnang tuleneb võrdlusaluse ja -vahendi tähendusest, 3 – hinnang tuleneb võrdlusvahendi tähendusest

Kui hinnangut markeerib hinnangusõna, siis on positiivse ja negatiivse tähendusega võrdlusi nende hulgas vastavalt umbes 24% ja 76% ulatuses; kui hinnang sisaldub võrdlusaluse ja -vahendi tähenduses, on see vahekord 15% ja 85%; kui hinnangut kannab üksnes võrdlusvahend, siis on positiivse tähendusega vaid üks kümnendik vastavatest võrdlustest. Üksikutel juhtudel viitab hinnangule võrdlusaluseks oleva sõna stiilivarjund: *möirgab* kui *härg*, *kisendab* kui *lõukoer*, *kräunub* kui *kass*

ravvavalun, laaberdab nagu hani, lariseb kui lamba perse, lõhverdab nagu kuldistsija emis, samuti võib stiliseeritud olla võrdlusvahend või mõni selle komponent: *hammastega küljes kui peni sea perse küljes, hoiab nagu vasik perset vastu külma tuult, hoolib nii palju häbist kui koer sitast, hulgub taga kui situline siga, hädas nagu lits lapsega*. Kuna enamasti on võrdluste komponendid stiililiselt pigem neutraalsed, oleks väljendite mõistmiseks aksioloogilisest aspektist lähtuvalt oluline arvestada ka vastava kultuurikontekstiga (mis, tõsi küll, jääb pahatihti mõistetamatuks). K. Peebo ütleb tüübi *kasvin* kui *kanep aiassa, / sirgun* kui *sibul salussa, / pikka putke vilussa* näitel, et toodud kujundites sisalduvad sõnad ei pruugiks-ki ilma väljakujunenud traditsioonita (s.o maailmapildita) kanda endas mingit eriti positiivset hinnangut. Ometi on see selgesti tajutav, sest sõnade tähendustes sisaldub eestlase jaoks midagi niisugust, mis teeb suhtumise kergesti mõistetavaks isegi võrdlusaluse otsese nimetamiseta (Peebo 1989: 124).

Kui jälgida näiteks sõna *pehme* tähendusi võrdluste üleskirjutustes, selgub selle sõltumine võrdlusvahendist.

Tabel 7. Sõnaga *pehme* kaasnev hinnang

Võrdlus (kontekstis ja/või selle tähendus)	Võrdlus- vahend	Sõnaga <i>pehme</i> kaasnev hinnang
<i>Udusulepadi oo pehme nagu lutsu maks</i> <i>Liisa põle tööd teind, käed pehmed nagu lutsu maksad</i> 'pehmed, siledad käed' <i>Pisike laps oo üleni pehme nagu lutsu maks</i> <i>Nii pehme rätik nagu lutsu maks</i> <i>Kaarmad oo kua pehmed nagu lutsu maksad</i>	lutsu maks	positiivne
<i>pehme ku mass</i> – lina kohta	maks	positiivne
<i>Viht on pehme kui kitse kops</i> – hästi ärahaudatud viha kohta	kitse kops	positiivne
<i>Võtta kui käo massa</i> – liivase maa kohta (kaevates)	käo maks	positiivne
<i>Sai on nagu kassi kõht</i> 'pehme ja värske sai' <i>Ilus ilm, pehme nagu kassi kõht</i>	kassi kõht	positiivne
<i>pehmekene</i> kui <i>lamba massakõnõ</i>	lamba maks	?

<i>pehmekene kui lehma keel</i> – kehva peaharja kohta	lehma keel	negatiivne
<i>pehme nagu mihklioina vill</i>	oina vill	negatiivne
<i>See on nii ää müdanend, nii tūmaks, pehmeks läind, jüst nagu va kops</i> – külmavõetud kaalikate kohta	kops	negatiivne
<i>pehme ja lõga kui kile</i>	kile	negatiivne
<i>Küll sa oled aga pehme nagu luts</i> – inimese kohta	luts	negatiivne
<i>See inimene on nii pehme ja vedel kui lutsusült</i> – laisa kohta	lutsusült	negatiivne
<i>Selle selg tahaks niisama pehmeks teha kui kõht</i> – kangekaelse inimese kohta <i>Selg pehmem kui kõht</i> – peksasaanu kohta	inimese kõht	negatiivne

Kas esitatud võrdluste hinnangulisus on tänapäeva keelekasutaja jaoks hõlpsasti tuletatav väljendite komponentide tähendustest või tulenevad taolised konnotatsioonid pigem (kunagisest) kultuurilisest maailmapildist ja omandatakse koos võrdluste tähendus(t)ega, on raske öelda. Võib-olla oleks võrdluse hinnangulisuse üle otsustamisel otstarbekam lähtuda mitte niivõrd eksplitseeritud võrdlusaluse esmasest tähendusest kui võrdlusvahendist.

IV. VÕRDLUSTE TROOBITEKKE- MEHHANISMIDEST

Vaatame kõigepealt, millised on võrdluse suhted selliste universaalsete tähenduse ülekande viisidega nagu metafoor ja metonüümia.

Üheks põhiliseks kognitiivseks võimeks peetakse kujutlusvõimet ehk suutlikkust projitseerida mõisteid teistele mõistetele. See on ka põhjuseks, miks on sellised konventsionaalsed mentaalsed mehhanismid nagu metafoor ja metonüümia kognitivistide põhiliseks huviobjektiks. Oluline on vahet teha metafoorsetel ja metonüümilistel kontseptuaalsetel projektsioonidel ning metafoorsel ja metonüümilisel keelelisel vm väljendusel. Kontseptuaalne metafoor ja metonüümia võivad aktiveeruda morfeemis, sõnas, fraasis, osalauses, lauses, tekstis, žestides jm käitumistüüpides, põhjuslikes protsessides. Keelelist väljendit võidakse lõpptulemusena kasutada metafoorselt või metonüümiliselt, kuid vastav kontseptuaalne projektsioon võib siiski olla n-ö elus ja peegelduda teistes keelelistes väljendites (Barcelona 2000a: 2–5).

1. Võrdlus ja metafoor

George Lakoffi, Mark Johnsoni, Mark Turneri jt kognitiivsete lingvistide järgi kaardistatakse (*map*), projitseeritakse (*project*) metafoori puhul üks kogemuslik domeen osaliselt teistsugusele kogemuslikule domeenile, nii et teist domeeni mõistetakse esimese domeeni terminites. Metonüümia toimib seevastu üheainsa kogemusdomeeni piires. Domeeni, millest projektsioon lähtub, nimetatakse allikdomeeniks (*source domain*) ja domeeni, millele allikdomeen projitseeritakse, sihtdomeeniks (*target domain*). Mõlemad domeenid kuuluvad erinevatesse ülemdomeenidesse (*superordinate domain*). Konkreetsemalt on suhestatud kaks skeemi (*schema*) või mentaalset ruumi (*mental space*), üks pärit allik-, teine sihtdomeenist. Näiteks hästituntud metafoori LOVE IS A JOURNEY puhul on teekonna domeen, mis iseenesest on liikumise domeeni alldomeen, projit-

seeritud armastuse domeenile, mis iseenesest on emotsioonide domeeni alldomeen: *Look how far we've come, Our relationship is off the track, We're spinning our wheels* (Barcelona 2000a: 3).

Eri autorid kasutavad terminit *conceptual domain* (kontseptuaalne domeen, mõistedomeen) erinevas tähenduses. Domeene mõistetakse skeemide (konstituendid on süntagmaatilistes suhetes), taksonoomiliste kategooriate (konstituendid on paradigmaatilistes suhetes), üksteisest välis-tuvate mõistealade, üksteise sees paiknevate mõistepiirkondadena jne (vt nt Krikmann 2002: 576; Barcelona 2000a: 8–10).

Metafoorsete kaardistuste põhiliseks piirajaks võib pidada invariant-suse hüpoteesi – kaardistus ei tohi rikkuda sihtdomeeni põhilist struktuuri; see seletab, miks on suurem osa metafooridest osalised. Näiteks metafoor *TIME IS MONEY* võimaldab meil mõelda ja rääkida ajast kui väärtuslikust tarbeesemest, mida võib kulutada, mida on piiratud hulgal jne, kuid mitte kui tarbeesemest, mida saab tagasi anda (annan kellelegi oma raha ja on täiesti võimalik, et kui ma palun, siis saan tagasi täpselt selle-sama raha ja mitte ainult niisama palju, vaid ka samad mündid ja raha-tähed; kui kulutan kellegi peale oma aega, ei saa ta mulle tagasi anda täpselt samu minuteid, tunde või päevi, sama palju aega, kui ma tema peale kulutasin). Selline piirang tuleneb sihtdomeeni seesmisest struktuurist – aeg kulub ja seda ei saa tagasi anda või saada (Barcelona 2000a: 3, 4). (Võimalik, et eestlastele on vastuvõetavam hoopis metonüümiline tõlgendus 'aeg, s.t selle säästlik ja ratsionaalne kasutamine võimaldab teha ~ saada ~ ... raha', ja *raha* tähendaks siin lihtsalt 'raha' (<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM>).)

Metafoori mõistmise võrdlemise ja kategoriseerimise mudeli vaheli-ne põhiline erinevus puudutab sihi ja baasi (vastavalt *target* ja *base*) taksonoomilist suhet: esimesel juhul mõistetakse sihi ja baasi esitusi enam-vähem samal abstraktsioonitasandil, teisel juhul on sihi esitus allutatud baasi esitusele. S. Glucksbergi kategorisatsiooniteooria oluline kompo-nent on metafoori *vehicle*-termini kahese osutamise (*dual reference*) funktsioon. Sellest seisukohast kasutatakse näiteks metafoori *Time is a river* baasmõistet tuletamaks *ad hoc* metafoorne kategooria, mille prototüüpset liiget ta esitab (asjad, mis voolavad). Kui see metafoorne kategooria on abstraheritud, mõistetakse sihtmõistet selle kategooria liikmena. Tak-

sonoomilise suhte küsimusele risti vastupidine on küsimus sellest, millised omadused on projitseeritud baasilt sihile (Gentner, Bowdle 2001: 225, 226).

Dedre Gentner ja Brian F. Bowdle (2001: 223) ütlevad, et kõik metafoorid hõlmavad siht- ja baasdomeenide struktureaalset reastamist (*structural alignment*) – nad toovad esile isomorfsete kontseptuaalsete struktuuride vahelised vastavused. See, kas need reastamised on lähedasemad võrdlemistele või kategoriseerimistele ja kas neid mõistetakse otseselt või kaudselt, sõltub baastermini poolt esile kutsutud representatsiooni tüübist ning metafoori keelelisest vormist. Vastavalt Gentneri struktuuri kaardistamise teooriale (vt Gentner 1983, 1989) – kus metafoori käsitatakse analoogia alaliigina – hõlmab metafoori interpreteerimine kõigepealt reastamist ja seejärel projektsiooni. Reastamise protsessi eesmärgiks on luua maksimaalne struktureaalne sobivus kahe esituse vahel, mis järgivad üks-ühele kaardistust ja paralleelset seotust. Representatsiooni iga element seatakse vastavusse teise representatsiooni (enamasti) ühe elemendiga, reastatavate suhete, seoste argumendid on reastatud iseenesest. Kui siht- ja baasdomeenide vaheline struktureaalselt järjekindel sobivus on leitud, saab ühise süsteemiga seotud baasi predikaadid projitseerida kandidaatjäreldestena sihile. Neid mehhanisme kehastab *structure-mapping engine* (SME) – arvutuslik mudel, mis simuleerib analoogilist võrdlemist. Näiteks metafoori *Men are wolves* interpreteerimine võiks struktuuri kaardistuse mudeli kohaselt toimuda järgmiselt. Kõigepealt reastatakse sihi ja baasi poolt jagatud suhe 'jahti pidama'. Seejärel reastatakse paralleelse seotuse kaudu selle identse suhte mitteidentsed argumendid: hundid > mehed, loomad > naised. Lõpuks kantakse baasi jaoks unikaalsed, kuid reastatud struktuuriga seotud predikaadid (mis määratlevad, et kiskjalik käitumine on instinktiivne) üle sihile. Seega interpreteeritakse nimetatud metafoori umbes niimoodi: 'mehed püüavad instinktiivselt naisi'. See, kuidas mehed jahivad naisi, erineb sellest, kuidas hundid jahivad loomi: mehed ajavad naisi taga seksuaalsetel eesmärkidel, hundid püüavad teisi loomi selleks, et toitu saada. Situatsioon, kus vastandatavad predikaadid sisaldavad domeenispetsiifilisi erinevusi, on tüüpiline metafooridele (Gentner, Bowdle 2001: 226, 227).

Gentner ja Bowdle väidavad, et strukturealne reastamine metafoori mõistmisel võimaldab abstraktsete suhestusskeemide vastuvõttu, mis võivad omakorda olla leksikaliseeritud metafoori baasterminite kõrvaltähendustena. Kui metafooriga esimest korda kokku puututakse, osutavad nii siht- kui ka baasterminid erinevatelt ontoloogilistelt domeenidelt pärinevatele spetsiifilistele mõistetele. Järgneva kaardistuse tulemusena suureneb metafoori interpretatsiooni aluse moodustava suhestusstruktuuri silmapaistvus, mis võib omakorda tekitada abstraktse metafoorse kategooria. Sellest seisukohast luuakse metafoorsed kategooriad võrdlemise protsessi kõrvalproduktidena ja neid võidakse salvestada algupärastest sihi ja baasi mõistetest eraldi. Kui kuulaja ei puutu sama metafoorset kategooriat genereeriva metafooriga enam kunagi kokku, võib abstraktsioon lõpuks laguneda. Kuid kui teatud metafoori baasi on korduvalt reastatud koos erinevate sihtidega, muutub abstraktsioon konventsionaalselt seostatuks baasterminiga. Sellest seisukohast oleks baasterminil nii domeenispetsiifiline kui ka seotud domeeniülene tähendus. Lähtuvalt sellest, kas baastermin kutsus esile metafoorse kategooria ja kuidas see abstraktsioon on seotud sõnasõnalise baasi mõistega, eristavad Gentner ja Bowdle nelja eri tüüpi metafoore.

Uudsed metafoorid sisaldavad baastermineid, mis osutavad domeenispetsiifilistele mõistetele, kuid mis ei ole (veel) seotud domeeniülese kategooriaga. Näiteks sõnal *glacier* (*Science is a glacier*) on otsene tähendus 'jäähmass, mis levib mööda maapinda', kuid seotud metafoorset tähendust 'kõik, mis areneb aeglaselt, aga järjekindlalt' mitte. Kuna uutes kujundlikes sedastustes osutavad nii siht- kui ka baasterminid enam-vähem samal abstraktsioonitasandil asuvatele domeenispetsiifilistele mõistetele, interpreteeritakse neid võrdlemistena, kus sihi mõiste on struktureaalselt reastatud sõnasõnalise baasi mõistega.

Konventsionaalsed metafoorid sisaldavad baastermineid, mis osutavad nii sõnasõnalisele mõistetele kui ka sellega seonduvale metafoorsele kategooriale. Näiteks sõnal *blueprint* (*A gene is a blueprint*) on kaks tiheidalt seotud tähendust: 'a blue and white photographic print in showing an architect's plan' ja 'anything that provides a plan'. (Siinkohal on oluline, et metafoori konventsionaalsus (*conventionality*) ei ole sama, mis metafoori tuttavus (*familiarity*): konventsionaalsus hõlmab metafoori

baastermini korduvat kujundlikku kasutust, nii et see omandab domeeniülese tähenduse, tutvavus aga spetsiifiliste sihi-baasi paaride korduvat eksponeerimist, nagu näiteks *Time is money*.) Kuna konventsionaalsete baasterminite otsesed ja metafoorsed tähendused on ilmse sarnasuse tõttu semantiliselt seotud, võidakse selliseid metafoore interpreteerida nii võrdlemistena (reastades sihi ja sõnasõnalise baasi mõisteid) kui ka kategoriseeringutena (reastades sihi mõistet ja baasterminiga nimetatud metafoorset kategooriat). Kui tuletatud metafoorse kategooria ja algse baasi mõiste suhe ei ole enam äratuntav, on iga baastermini metafoorset tähendust kasutava väljendi puhul tegemist surnud metafooriga.

Surnud metafoorid₁ sarnanevad konventsionaalsete metafooridega, v.a see, et baasterminiga esile kutsutud representatsioonid ei ole enam semantiliselt seotud. Näiteks sõna *culture* osutab sedastuses *A university is a culture of knowledge* teatud pärandile või ühiskonnale – siin paistab tegemist olevat otsese tähendusega, kuid tegelikult osutub see *culture*-sõna teise tuntud tähenduse 'kasvu ettevalmistamine' (nagu veini- või bakterikultuur) metafoorseks laienduseks. Nimetatud kaks tähendust ei paista üksteisega enam seotud olevat – seda ilmselt seetõttu, et abstraktne metafoorne kategooria on korduva rakendamisega inimtegevuse domeenile omandanud uued domeenispetsiifilised tunnused. Surnud metafoorid₂ sisaldavad ainult tuletatud metafoorsele kategooriale osutavaid baastermineid (algupärast baasi mõistet enam ei eksisteeri), nagu näiteks sõna *blockbuster* (*The movie 'Titanic' was a blockbuster*), mis tähendab 'kõik, mis on väga tõhus või edukas'. Kuna enamik inimesi ei tea, et *blockbuster* on algselt tähendanud väga suurt pommi, mis võib purustada terve linnajao, interpreteeritakse seda sõna sisaldavaid väljendeid ainult nimetatud tuletatud tähendusest lähtuvalt. Seega toimub metafooride konventsionaalsemaks muutudes töötlemisviisis nihe võrdlemiselt kategoriseerimisele (Gentner, Bowdle 2001: 229 jj).

Et täpselt kindlaks teha, kuidas metafoori töödeldakse, tuleb sedastuse konventsionaalsuse kõrval pöörata tähelepanu ka selle keelelisele vormile. Gentner ja Bowdle (2001: 231) nimetavad kujundliku keele vormi ja funktsiooni vahelist seost grammatiliseks konkordantsiks (*grammatical concordance*). Kui oletada, et nii kujundlikus kui ka otsetähenduslikus

keeles järgneb vorm tavaliselt funktsioonile, võivad metafoorid (mis on grammatiliselt identsed otseste kategoriseerimise sedastustega) ja võrdlused (mis on grammatiliselt identsed otseste võrdlemise sedastustega) tekitada erinevaid mõistmisstrateegiaid. Nii peaksid metafoorid esile kutsuma sihi klassifitseerimise baasiga nimetatud kategooria liikmena ja võrdlused sihi võrdlemise baasiga (sisaldades seega palju tõenäolisemalt ühiste omaduste otsimist). Kuna uudsed baasterminid osutavad ainult domeenispetsiifilisele mõistele, saab uudseid kujundlikke sedastusi interpreteerida ainult võrdlemistena. Kui sellised sedastused on sõnastatud metafooridena, siis järelikult mõistmine esialgu ei õnnestu: metafoorivorm kutsub esile kategoriseerimise, kuid antud juhul baasiga seotud abstraktne metafoorne kategooria puudub. Niisiis peab kuulaja metafoori reinterpreteerima sihi ja baasi mõistete vahelise võrdlemisena. Kui sellised sedastused on sõnastatud võrdlustena, mõistetakse neid otseselt: võrdlusevorm kutsub esile võrdlemise, mis ongi uudsete kujundite töötlemiseks vajalik. Kuna konventsionaalsed baasterminid osutavad nii domeenispetsiifilisele mõistele kui ka domeeniülesele kategooriale, võidakse konventsionaalseid kujundlikke sedastusi interpreteerida nii võrdlemiste kui ka kategoriseerimistena. Kui sellised sedastused on sõnastatud metafooridena, mõistetakse neid järelikult otseselt: metafoorivorm kutsub esile kategoriseerimise ja baastermin annab metafoorse kategooria reastamaks seda sihiga. Kui sellised sedastused on sõnastatud võrdlustena, mõistetakse neid samuti otseselt: võrdlusevorm kutsub esile võrdlemise ja baastermin annab otsetähendusliku mõiste, reastamaks seda sihiga. Seega saab rääkida kujundlike sedastuste konventsionaalsuse ja grammatilise vormi vahelisest interaktsioonist. Nii uudseid metafoore kui ka võrdlusi interpreteeritakse võrdlemistena, kuid uudseid metafoore kaudselt ja võrdlusi otseselt. Ja vastupidi: konventsionaalseid metafoore interpreteeritakse kategoriseerimistena ja konventsionaalseid võrdlusi võrdlemistena, kuid mõlemaid otse. (Loomulikult mängib ühe või teise reastamise eelistamisel oma osa ka metafoori kontekst ja baastermini tähenduste suhteline silmapaistvus.) See, et surnud kujundlikud sedastused on tihtipeale sõnastatud nimelt metafooride ja mitte võrdlustena (mida peetakse sobimatuiks, nagu näiteks *A university is like a culture of knowledge*, *The movie 'Titanic' was like a blockbuster*), on

kooskõlas väitega, et surnud kujundlike sedastuste mõistmisel rakendatakse sihile ainult baasi terminiga nimetatud metafoorne kategooria (Gentner, Bowdle 2001: 231–234).

2. Eesti võrdluste struktuurimoodustusmallid*

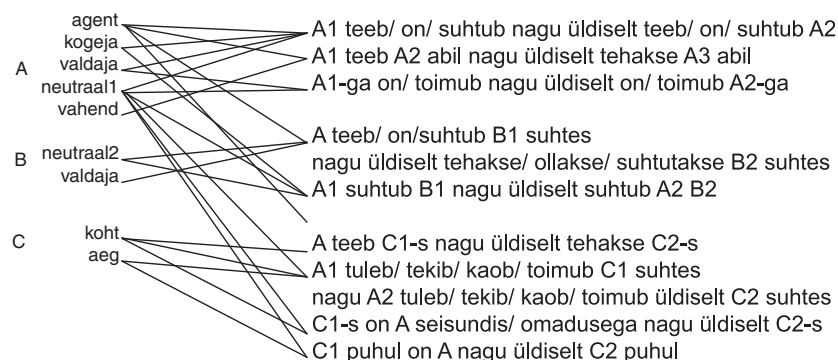
Kui jagada võrdlused võrdlussidesõnale eelnevaks ja sellele järgnevaks pooleks ja püüda kummalgi poolel taastada traditsiooni kuuluvate elementide toel n-ö maksimaalne täisskeem või -kuju, siis võrreldaks justkui kedagi/midagi ühes situatsioonis kellegi/millegagi teises situatsioonis: keegi (konkreetne isik) *mugib leiba nagu* üldiselt ~ tavaliselt ~ tüüpiliselt *mugib vabadik nurgas* leiba; keegi *tuleb* kusagilt *tagasi nagu* tavaliselt tullakse tagasi *kirikust*; keegi *pane* midagi kuhugi *nagu* keegi paneb *jalad saapasse*; midagi *tuleb* kusagilt *nagu* tuleb midagi *kirvevarrest*.

Niimoodi võrdlustele lähenedes selgub, kui suures ulatuses on nad tegelikult väljajäetelised ja kui väike osa vastanduvaid situatsioone kirjeldavate lausete koosseisudest nõuab tegelikku eksplikatsiooni. Traditsiooniliseks ei pruugi sugugi muutuda mitte ainult lause pealiige – alus, vaid ka kõrvalliikmed – sihitis ja määrus.

Võttes aluseks eespool kirjeldatud võrdluste moodustajad ning keskendudes predikaadile ja primaarsetele argumentidele, olen eristanud teatavaid võrdlustele iseloomulikke moodustusmalle. Järgnevalt esitatavad mudelid ei kajasta võrdluste verbaliseeritud koosseise, pigem haaravad nad kaasa mõeldavaid ja üldistatud argumente (peamiselt subjekte) ja predikaate väljendi võimalikust kontekstist. Peale vahetult kontekstist pärineva info hõlmavad need rekonstruktsioonid suurt hulka üldisemat laadi teadmisi eesmärgiga näidata, missugune võiks tõenäoliselt olla ühe või teise kõnekäänu mõtestus.

Kuna joonisel 21 esitatavad moodustuskeemid kujutavad endast mitmeastmeliste taandamise tulemusi, siis esitan järgnevalt nende aluseks olnud originaalmõtestused (loendis tähistab **keegi**, et element kuulub traditsiooni; **(keegi)** – element kuulub traditsiooni mõnikord; **keegi** – element ei kuulu traditsiooni, kuid teda kasutatakse võrdlust ümb-

* Samal teemal: K. Õim, Eesti võrdluste vormist ja sisust. *Keel ja Kirjandus* 2000, nr 9, lk 649–653.

Joonis 21. Eesti võrdluste moodustusskeemid

A (tegevussubjekt) – agent ~ kogeja ~ valdaja ~ neutraalne osaline (neutraal₁) ~ vahend; **B** (tegevusobjekt) – osaline, millele tegevus on suunatud (neutraal₂) ~ valdaja; **C** – koht ~ aeg

ritsevas lauses; (keegi) – element ei kuulu traditsiooni, kuid teda võidakse kasutada ümbruslauses; [keegi] – element ei kuulu traditsiooni ja teda ei kasutata ka kontekstis).

A. Võrdlused, milles predikaat väljendab tegevust – 708 võrdlusetüüpi

I A1 teeb, nagu üldiselt teeb A2

(keegi/miski) liigub/tegutseb/käitub (millegi suhtes ~ mingis kohas ~ ajal ~ seisundis ~ vahendiga) nagu [üldiselt liigub/tegutseb/käitub] (keegi/miski) (kellegi/millegi suhtes ~ teatud vahendiga ~ kohas ~ ajal ~ seisundi puhul ~ tegevuse puhul):

läheb kui maamõõtja, teeb tööd nagu tihane, põgeneb kui juut risti eest, niidab kui tsigand piitsaga, küpsetab nagu rebane sitikat tunamullusel tuleasemel, läheb nagu kala mõrda, kisab kui kass küünlakuul, nohiseb nagu oleksid silgud otsas, kergitab püksi nagu mustlane niidab heina

II A1 teeb A2 abil, nagu üldiselt tehakse A3 abil

(keegi/miski) liigub/tegutseb (millegi suhtes) (millegi abil), nagu [üldiselt liigutakse/tegutsetakse] millegi abil:

läheb läbi kui laevaga, lõikab nagu kreissaega, ajab raha kui roobiga kokku

III A teeb B1 suhtes, nagu üldiselt tehakse B2 suhtes

(keegi) **tegutseb (kellegi/millegi suhtes), nagu** [üldiselt tegutsetakse] **(kellegi/millegi suhtes) (teatud kohas ~ tegevuse puhul):**
teeb nagu kirjut lehma, kääntatakse kui kolgispuul kaela, peetakse koera viisi, käib mööda kui suurest kivist, sinuga kõnele kui ubamulgiga, sööb palju leiba kui põhku, õpeta nagu oma last aiateiba otsa sitale, tuli nagu tuld tooma

IV A teeb C1-s, nagu üldiselt tehakse C2-s

(keegi/miski) **liigub/tegutseb/käitub (kellegi/millegi suhtes) (mingis kohas), nagu** [üldiselt liigutakse/tegutsetakse/käitutakse] **teatud kohas**

Sellised situatsioonid on valdavalt intransitiivsed: *kõneleb nagu haua põhjast, sõtkub kui savi sees, tuleb tagasi kui kirikust, läheb kui kuuse alt koju*. Transitiivsed on vaid: *nosib nagu koti põhjast, võtab naise varata kui hange vahelt, kallab kui kaevu*

B. Võrdlused, milles predikaat väljendab protsessi – 300 võrdluse tüüpi

I A1-ga on/toimub, nagu üldiselt on/toimub A2-ga

(millegagi/kellegagi) toimub (mingis kohas ~ kellegi/millegi suhtes), nagu [üldiselt toimub] **(millegagi/kellegagi) (millegi/kellegi suhtes ~ teatud kohas ~ ajal ~ tegevuse puhul ~ protsessis ~ seisundis):**

sooldub nagu räimepütt; saab näha nagu vana hõbedat; läks nagu muhulase märele; nina tilgub nagu setul; armastas nagu siga musta pangi; veab nagu vanal hobusel vastu mäge; sulab kui mesi leiva peal; käib läbi kui vile sea peast; keel käib suust välja nagu hundinahk; kohiseb nagu karurasva kook sula ilmaga; tolmas, nagu kütist tehakse; raksub ja paugub; nagu Ratla mees hakkaks ilmale tulema; norutab nagu hobune latris; nina maas; kõik liha valutab; justkui oleks kontide pealt lahti

II A1 suhtub B1-sse, nagu üldiselt suhtub A2 B2-sse

(keegi) **suhtub (millessegi/kellessegi), nagu** [üldiselt suhtub] **keegi (millessegi/kellessegi):**

kurvastab nagu lind, loodab nagu juut tühja tõrre sisse, kardab kui ku-

*rat kukelaulu, kardab punast kui rebane, kardab kodu nagu hunt kivi-
aeda, käib kui kaljapudi laste käes*

III A suhtub B1-sse, nagu üldiselt suhtutakse B2-sse

(keegi) **suhtub** (kellessegi/millessegi), **nagu** [üldiselt suhtutakse]
kellessegi/millessegi (teatud kohas ~ -ajal):

*ootab nagu päevatõusu, usub nii vähe kui tuld takukoonlas, armastab
nagu võisilma laupäeva õhtul pudruvaagnas*

IV A1 tuleb/tekib/kaob/toimub C1 suhtes, nagu A2 tuleb/tekib/ kaob/toimub üldiselt C2 suhtes

(miski) **tuleb/tekib/kaob/toimub** (mingi koha suhtes), **nagu** [miski
tuleb/tekib/kaob/toimub üldiselt] **teatud koha suhtes**:

tuleb nagu kirvevarrest, sõnad jooksevad nagu hernekoti suust

V A1 tuleb C1 suhtes, nagu A2 tuleb üldiselt C2 suhtes

midagi tuleb (mingil ajal), **nagu** [midagi tuleb üldiselt] **teatud ajal**:
vihma tuleb nagu Noa ajal

C. Võrdlused, milles predikaat väljendab seisundit või omadust – 2389 võrdlusetüüpi

I A1 on/suhtub, nagu üldiselt on/suhtub A2

(keegi/miski) **on** seisundis/omadusega/suhtub (millegi suhtes;
millessegi; mingis kohas ~ ajal), **nagu** [üldiselt] (keegi/miski)
[on seisundis/omadusega/suhtub] (kellelgi; millegi/kellegi suh-
tes ~ millessegi/kellessegi; teatud kohas ~ ajal ~ tegevuse tule-
musel):

*lahja kui soolatud oravas, vastumeelt nagu härjal, hullem kui põrguta-
gune lage, või kui meevaha, lapsi kui järijalgu, armastab viina nagu koer
konti, asjal on kaks otsa nagu heinaaegsel ilmal, tuba kuivalt inimesi
täis nagu ahi kuivalt hagu täis, elab kui rahu rasva sees, selge kui sandi
peas täi, rõõmus kui sant saksa nimepäeval, kahvatu kui kana, kui ta
munelt tuleb, puhas, nagu habemenoaga puhtaks aetud, käsi kui koer
pist hännä piuu*

II A1 on/suhtub B1 suhtes/B1-sse, nagu üldiselt ollakse/suhtutakse B2 suhtes/B2-sse

(keegi/miski) **on seisundis/omadusega/suhtub** (kellegi/millegi suhtes ~ kellesegi/millesegi), **nagu** [üldiselt keegi/miski on seisundis/omadusega/suhtub] **kellegi/millegi suhtes ~ kellesegi/millesegi**:

valva nagu kassi; hoia justkui mädamuna – kui kukub, hakkab haisema; pole kasu nagu vana üibenu nahast; hoia nagu kurjast kukest eemale; vihane nagu emasiüdame peale

III C1-s on A seisundis/omadusega, nagu üldiselt C2-s miski on [mingis kohas] **seisundis/omadusega, nagu teatud kohas** [on miski üldiselt seisundis/omadusega]:

elu hullem kui põrgus, külm kui kivilaudil, saunas sooja vene moodi

IV C1 puhul on A, nagu üldiselt C2 puhul

(mingil ajal) **on miski omadusega, nagu teatud ajal** [on miski üldiselt omadusega]:

hea toit nagu jõulu esimese püha hommikul

Järgnevalt pööran tähelepanu sellele, milliste semantiliste teisenduste kaudu võiksid mõistetaavad olla eesti võrdlustes sisalduvad võrdlusvahendid ja sellest tulenevalt ka väljendid tervikuna, lähemalt käsitlen eelkõige metonüümiliste ülekannete rolli võrdluste mõistmisel.

3. Eesti võrdluste metafoorsusest/metonüümilisusest*

Võrdlusi käsitledes olen korduvalt kokku puutunud juhtudega, kus võrdlusobjekt ja -vahend ei opereeri mitte kahe erineva, vaid ühe ja sama kontseptuaalse domeeni piires.

Metafoori ja metonüümia määratlemisel ongi oluline silmas pidada, et metafoor hõlmab kahte kontseptuaalset domeeni, metonüümia ühte; metafooris on allik- ja sihtdomeeni vaheline suhe *is-tüüpi*, metonüümia puhul on tegemist *stands for* -vahekorraga (vt nt Ruiz de Mendoza Ibáñez 2000: 113). F. J. Ruiz de Mendoza (2000: 109 jj) peab siinkohal oluliseks domeeni-alldomeeni vahekorda, kusjuures alldomeen (*subdomain*) võib olla kas primaarne või sekundaarne. Metonüümilise kaardistuse tüü-

* Samal teemal: K. Õim, Võrdluste metafoorsusest/metonüümilisusest. *Keel ja Kirjandus* 2002, nr 7, lk 475–488.

bist lähtudes teeb ta vahet metonüümial, kus allikdomeen on sihtdomeeni alldomeen, ja metonüümial, kus sihtdomeen on allikdomeeni alldomeen. Ruiz de Mendoza arvates ei pea metonüümia tingimata sisaldama *stands for* -vahekorda. Kuna metonüümia rajaneb ühel mõistedomeenil, siis on raske kaardistada allik- ja sihtala vahelist struktuurilist suhet sihtdomeenile, kui samal ajal on üks domeen teise osa. Traditsiooniliselt peetakse metonüümia puhul oluliseks selliseid domeenidevahelisi suhteid, nagu osa terviku asemel, tervik osa asemel ja osa osa asemel. Ruiz de Mendoza käsitluses on nendeks vahekordadeks osa terviku asemel ja tervik osa asemel.

Võiks arvata, et võrdluse komponentide domeeniline kuuluvus on selgeim substantiivide puhul, kuid ei allik- ega sihtdomeen pruugi olla keeleliselt esindatud ainult nimisõnadega (vt eespool toodud näited metafoori ARMASTUS ON TEEKOND aktualisatsioonidest). Võrdlustes võivad võrdlusobjektiks ja -vahendiks olla nii n-ö normaalsed substantiivid kui ka substantiveeritud tegevused, protsessid, sündmused, omadused, tavalised adjektiivid ja adverbid. Samas on võrdlusi, kus võrdlusvahendisse kuulub ainult verb, adjektiiv või adverb (*nagu nõelub, nagu nuusata, läheb nagu lennates, nagu surnud, nagu külmavõetud; tuli on justkui haige pliidi all; läheb kui õlitatult*), äärmiselt vähe. Ka jätab eristus "substantiivse võrdlusvahendiga võrdlused ja kõik muu" meid kindlasti hätta substantivatsioonide puhul, *läheb kui maamõõtja* – siin on küll inimene suhestatud inimesega, kuid seda metafoorselt. (Teatav metafoorne/metonüümiline hübriidsus, kahepaiksus on põhimõtteliselt omane kõigile mittemetafoorsetele võrdlustele). Nagu ütleb A. Krikmann "on küsimus tegelikult selles, kumb kumma troobi kogustruktuuris domineerib, ehk kas metafoorne operatsioon on olemas või ei, sest kui ta on olemas, siis muudab ta nähtavasti kogu troobi põhiloomult metafoorseks" (<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM>).

Järgnev käsitlus hõlmab võrdlusvahendi põhisõnana esinevaid substantiive ja adjektiive ning adverbi (*läheb kui õlitatult*).

3.1. Võrdlusvahendiks substantiiv nominatiivis

Väljendid, kus võrdlusvahendi põhisõnana on eksplitseeritud substantiiv, moodustavad umbes 4600 võrdlusetüübi hulgas valdava enamuse.

Tabel 8. Võrdlusvahendi põhisõna morfoloogia

Kääne	Substantiiv	Adjektiiv
Nominatiiv	<i>laisk nagu verukas</i> <i>laisk nagu vedamik</i> <i>nagu varesevihitleja</i>	<i>tuli on nagu haige pliidi all</i>
Genitiiv	<i>lõikab kui töömehe tüki</i>	
Partitiiv	<i>hoiab kui oma last</i> <i>magab nagu surmaund</i> <i>tee nagu heina</i>	
Kohakäänded	<i>nagu muis meelis</i> <i>käed nagu tainas</i>	
Translatiiv	<i>hoiab nagu hundimurruks</i>	
Komitatiiv	<i>nagu pigiga kinni</i>	

Kui võrdlusvahendiks on substantiiv nominatiivis, siis esialgu paistab, et sellistes võrdlustes kehtib allik- ja sihtala vahel nii semantiline kui süntaktiline sarnasus (R. Jakobsoni (1956) järgi vastab metafoorsele assotsiatsioonile sarnasus nii semantilises kui ka süntaktilises plaanis, metonüümilisele assotsiatsioonile – külgnevus semantilises ja sarnasus süntaktilises plaanis), ning et väljendite “taga” olevad (väga üldised ja tegelikult väheütleavad) kontseptuaalsed metafoorid on hõlpsasti tuvastatavad. *pea kui vakk* – MÕISTUS ON KONTEINER, või veel üldisemalt – INIMENE ON KONTEINER; *hirnub nagu hobune* – INIMENE ON LOOM; *justkui elavhõbe* – INIMENE ON AINE. On tavaline, et lisaks substantiivile kuulub võrdlusvahendisse atribuut (*kui põhjata kaev* – INIMENE ON KONTEINER, *maja justkui harjusk* – HOONE ON KONTEINER), predikaat (*justkui emis, sõõb ise oma põrsad ära* – INIMENE ON LOOM), määrus (*näitab nagu hunt üle öla poole suuga hambaid* – INIMENE ON LOOM), absoluuttarind (*nagu va väsinud härg suu ila täis* – INIMENE ON LOOM) vm. Ka substantiivi spetsifitseerimine ei takista metafoori nägemist.

Võrdluse elementide mõistelist jagunemist käsitledes selgub aga, et võrdlusvahendi funktsioonis võib mõnikord esineda nimisõna, millel puudub substantiividele üldiselt omane referentsiaalne definiitsus: *laisk nagu vedamik*, *nagu mütsak*, *nagu niitsak*, *jäme nagu jõmakas*, *jäme nagu*

verukas, *must kui tuust*, *must nagu murjan*. Sellised sõnad sisaldavad substantiivse info asemel pigem mingit ebamäärast adjektiivset või verbilist laadi teavet. Kõige üldisemalt on paljud neist mingi(te) tunnus(t)e kandjad (vt nt Vare 1981: 48, 119, 163), neid võib kasutada nii elusolendeid kui ka elutuid objekte silmas pidades ja kõige selle juures on nad emotsionaalselt erakordselt mõjusad. Taoliste deskriptiivse sisaldavate hüperboolsete ütluste vähene üleskirjutatus sunnib küsima, kas see ikka on fraseoloogiline ja mitte lihtsalt (murde)keeleline materjal. Võib-olla on sagedasti ja enesestmõistetavalt kasutusel olnud keelendid paistnud sedavõrd triviaalsetena, et pole peetud vajalikuks neid fikseerida – üleskirjutuste väike hulk ei pruugi peegeldada väljendite tegelikku tarvist (vt ka EV 1980: 59). Muidugi ei saa välistada, et ühel või teisel juhul pole tegemist n-ö ühekordse moodustisega. Toon mõned kontekstinäited üleskirjutustest.

jurakas – Jäme kõis kui jurakas; Käsi kui suur pomm otsas, nii paistetanud, kui igavene paisujurakas; Traksi kõrtsis oli paks jäme kõrtsmik, kõht oli nagu suur jurakas ees teisel, käis patsat-patsat; Nagu üks puujurakas oli

lõnges – Käib nagu lõnges, pikk kui lõngõs; nagu va lõnges

Sõnaraamatuseletuste aluseks võivad mõnikord olla ka fraseoloogilise aine põhjal tehtud üldistused. Selle valdavalt negatiivses tähenduses kasutatava leksika hulgas on nii lihtsõnu (*nähr, naru, näss, näsu, pamp*) kui ka tuletisi (*kaltsakas, mütsak, niitsak, rohmus*) ja lihtsõnu (*naksitrall, tuhkapuss*).

3.1.1. Tähendusmuutustest tuletiste ja laensõnade näitel

Helmi Neetar, kes on käsitlenud deverbaalset nominaaltuletust eesti murretes, ütleb, et rohketest (pejoratiivsetest) *k-*, *kas-*, *mik-*, *nd-*, *r-*, *sk-*, *ts-* jt tuletistest, mis märgivad isikut, olendit, aga ka tegevusvahendit, tegevuse tulemust jm, käibib kirjakeeles väike osa (vt Neetar 1990). Tuletiste sage negatiivne tähendus võib lähtuda alussõna semantikast, milleks on kas noomen: *märg kui kaltsakas* – *kolts* : *koltsu* 'kalts' (*u > Ø*) + *akas*, *nagu neelund* – *neel* : *neelu* + *ndi*, verb: *laisk nagu vedamik* – *vedama* < *vetä-* : *vea-* + *mik*, *laisk kui veenusk* – *venima* + *usk* või hoopis seotud tüvi (v.a *r-* derivaadid). Seotud tüve puhul on enamasti tegemist deskriptiivse/ono-

matopoeetilise sõnavaraga: *nagu mütsak, nagu müraakas* (vt ka Vare 1981: 51). Tihtipeale jääb tuletusalus üldse välja selgitamata. Ka on võimalik, et näiteks liite *-k* abil tuletab murdekeele kõneleja ise vajaduse korral deverbaale, mistõttu leidub eriti uuemas murdekeeles küllalt palju juhuslikke tuletisi. Mõnikord on derivaat omandanud põhitähendusest lähtuva ülekantud tähenduse või tähendusvarjundi. *r*-tuletiste juures nendib H. Neetar (1990: 142) veel, et olendile/isikule iseloomulik tegevus on võinud muutuda tema teatavaks tunnuseks/omaduseks.

Siin võib oletada arengut, kus subjekti iseloomulikust tegevusest on saanud tema tunnus (s.t iseloomulik tegevus on muutunud tunnuslikuks), ning et selle arengu mõju laieneb ka ebaselge etümoloogia või (seotud) onomatopoeetilise tüvega sõnadele ja täidab olulist rolli nende tähendus(t)e kujunemisel. Näiteks sõna *verukas* kohta võib Mari Musta monograafiast "Vene laensõnad eesti murretes" (2000) teada saada, et tegemist on vene laenuga: < *ââđ, âêâ* 'nöör, kabel (-bla); ohelik; köidik', mis on eesti murretes (v.a idapiiri äärsetes murrakutes) häälikuliselt eestipärastunud ja läbi teinud ulatuslikke semantilisi muutusi. Enamasti on sõna läinud (*k*)*as*-tuletiste hulka, Lõuna-Eestis võtnud omaks vene-laenulise tuletusliite *-šk*: *verušk, vorošk*. *Verukas* võib tähendada järgmist.

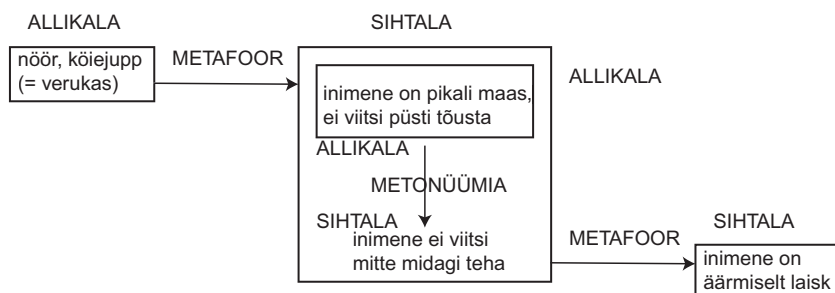
1. jäme, vähese keeruga köis v nöör; köiejupp; köidik, ohelik, pune; inetu takune pael, jäme, ebaühtlane lõng; jämeda niidiga tehtud õmblus; õle- v heinakeerus (näiteks kuhjamalkadeks); takukeerus v samblarull seinapragude v paadilaudade vahede tihendamiseks [selle tähenduse referendid jäävad üsna kitsastesse, füüsilise maailma piiridesse, olles seotud millegi tekstiililaadse või sellele lähedasega];
2. mingi pika ümmarguse eseme v olendi kohta; midagi suurt ja kogu- kat [see tähendus on teatud mõttes 1. tähenduse üldistus, olles samuti seotud füüsilise maailmaga];
3. malakas, nui;
4. peenis;
5. uss; rott [tegemist on 2. tähenduse täpsustumisega füüsilise maailma spetsiifilisemate esindajate (esemed, somaatika, loomad) suunas];
6. laiskvorst, venivillem; valelik, üleannetu inimene, võrukael, viguri-meis [toimunud on ülekanne inimlikku (mentaalsesse, sotsiaalses-

se) valdkonda, mille lähtealuseks võiks olla metafoor LAISKUS ON MAAS-LAMAMINE ~ MAGAMINE];

7. temp, vigur, koerus [olgu juhitud tähelepanu, et 6. ja 7. tähenduse suhe on metonüümiline – laiskuse juurest on tähendus edasi liikunud ka muude negatiivsete omaduste juurde ja/või on agent asendunud talle omase spetsiifilise teoga];
8. häda, kimbatu [tähendus on muutunud veelgi abstraktsemaks, jättes endiselt inimlikku sfääri];
9. virre, humalateta õlu.

Vene keeles neutraalse tähendusega sõna (Dal 1978) on eesti keeles omandanud tugeva pejoratiivse või humoristliku varjundi. Põhja-Eesti murdeis on sõna laialdaselt kasutusel ka ülekantud tähendustes, mis mõnigi kord on põhitähendusest eemaldunud üsna kaugele. Deskriptiivse ilme omandanud laensõna on levinud kiiresti üle maa olles Wiedemanni sõnaraamatus alles väga puudulikult esindatud (Must 2000: 468, 469). Kui Koeru tekstides *Jäme takune lõng nagu verukas* ja *Jäme takune riie nagu verukas* tähendab *verukas* 'nöör; keerus', siis peaks siin olema tegemist metafooriga LÕNG ~ RIIE ON NÖÖR, või üldisemalt ASI ON ASI. Samas on teada, et n-ö eduka metafoori tekkimiseks peaksid metafooritehte allik- ja sihtala paiknema üksteisest semantiliselt piisavalt kaugel. Ambla tekstis *suur nagu verukas* ja Koeru tekstis *On teine laisk nagu verukas* võib *verukas* tähendada malakat ning metafooriks on OLEND ON ASI. Kuusalu teates on lisaks lausele *Mis sa magad seal nagu verukas?* antud *veruka* tähendus 'laisk inimene' (sellele viitab ka lause leksikaalne koosseis). Küsimus on selles, kas *veruka* puhul struktureeritakse inimese mentaalseid omadusi (nii laisk, et ei viitsi üldse mitte midagi teha) füüsiliste (ei viitsi ennast püsti ajada) kaudu ja tegemist on metafooriga või asendab inimese füüsis mentaalset ja toimub metonüümiatehe.

Võimalik, et võrdlus *nagu verukas* demonstreerib metafoori ja metonüümia koostoimet. F. J. Ruiz de Mendoza (2000: 121–123) nimetab kaht põhilist interaktsioonivõimalust: a) metonüümiline kaardistus tekitab metafooriallika, b) metafoorse kaardistuse väljastus muutub metonüümiaallikaks. Joonis 22 kirjeldab lihtsustatult protsessi, mismoodi võib väljendi *nagu verukas* puhul olla metafoori allikala seotud metonüümiatehtega.

Joonis 22. Allikala-sihtalas (*source-in-target*) metonüümia metafoorse siht- ja allikala sees

Kõigepealt toimub mõisteline projektsioon esemete ja inimeste maailma vahel (siinse ülekandega väga sarnane projektsioon toimub ka näiteks väljendites *venib nagu ohelik*, *mees nagu kelgunõör*). Et nii inimese omadus (~ tegevus) *on pikali maas* kui ka *ei viitsi mitte midagi teha* kuuluvad mõlemad inimsfääri, jääb kaardistus ühe ja sama domeeni piiresse ja tegemist oleks justkui metonüümiaga FÜÜSILINE MENTAALSE ASEMELE (samahästi võib füüsilise ja mentaalse vahetada pidada eridomeeniliseks (vt <http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM>). Allikala-sihtalas metonüümia põhiliseks funktsiooniks on arendada metafoori allikala välja nii ulatuslikuks interpreteerimiseks kui võimalik. See, kas metonüümia toimib metafoorse kaardistuse allik- või sihtalal, pole antud juhul oluline (Ruiz de Mendoza Ibáñez 2000: 122). Edasi projitseeritakse metonüümia sihtdomeeni, mis nüüd on metafoori allikdomeeniks, metafoori sihtdomeenile. Kas metafooriks on siin INIMENE ON VÄGA LAISK INIMENE, kuigi kirjeldatud metafoorse kaardistuse jooksul domeenivahetust tegelikult ei toimu? Muidugi võiks arutleda ka nii, et lause *Mis sa magad seal nagu verukas!* ei erine suurt lausest *Mis sa haugud seal nagu koer!* See tähendab, et *verukaga* märgitakse äärmuslikku laiskust ja *koeraga* äärmuslikku häbematus, kuigi *veruka* kohta saab öelda vaid ebamääraselt *olend* ja peale laiskuse teda eriti nagu miski ei iseloomustagi, *koer* on aga üheselt koduloom, kes antud kontekstis on küll häbematu, kuid lisaks sellele on tal veel rida muid omadusi.

Huvi võiks pakkuda ka võrdluste üleskirjutused, mis sisaldavad sõna *mursa* (< *мырза* 'murjan, porikäi'). M. Musta (2000: 208, 209) järgi tähendab

dab see: 1) 'räpane, must inimene (eriti laps)', 2) 'must koer', 3) 'pahane, tusane inimene'. Vaadeldava materjali hulgas *mursa* tähenduses 'pahane inimene' ei esine.

Tabel 9. Sõna *mursa* esinemine võrdlustes

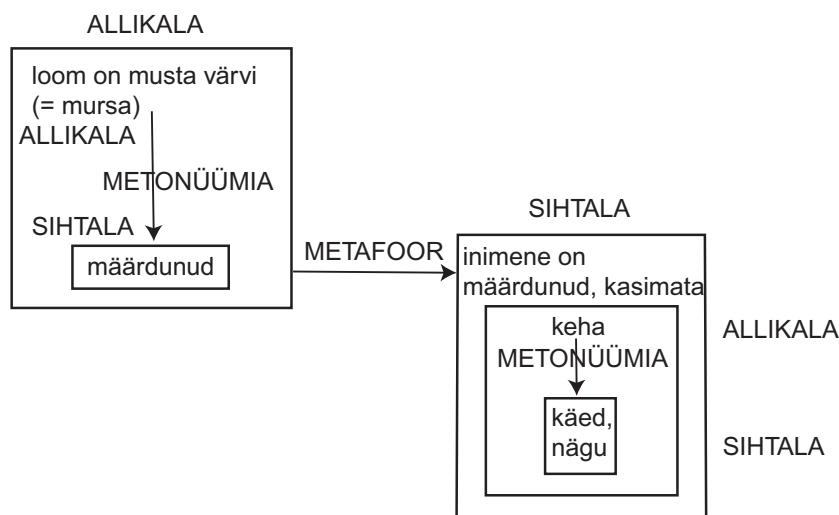
<i>mursa</i> tähendus	Võrdlused (kontekstis)
'must ~ kasimata', 'musta suuga laps, inimene'	<i>Sa oled must nagu vana igavene mursa, nina tatine</i> <i>Kulla latsõkõnõ, sa olõt no nagu mursa musta suuga</i> <i>Sul on suu must kui mursa perse</i> <i>Mis sa na mursat süüimä kutsut, las mõsk hindä inne puhtass</i> <i>Oi, sul om ta suuräbäk viil ilman must kui vana mursa perse</i>
'musta näoga olend'	<i>Sa oled nagu vana mursa musta suuga</i> <i>Must kui morsõ</i>
'räpane'	<i>Laits mängib liiva seen, nüüd om must kui mursa</i>
'must koer'	<i>Kulla poig, sul ta nägu um must kui mursal, hari no tedä pisukinõgi</i> <i>Küll sul om suu must, õkva nigu mursa perse</i> <i>Kae, suu om sul nagu mursa mulk</i>

Kui lähtuda sellest, et *mursa* algne tähendus on 'must koer', siis on areng musta värvi koer > määrduvad suuga ~ näoga laps ~ inimene seotud nii metonüümiliste kui ka metafoorsete ülekannetega: *must* > määrduvad – sihtala-allikalas (*target-in-source*) metonüümia OSA TERVIKU ASEMELE; *koer* > *laps, inimene* – metafoor INIMENE ON LOOM; (*koera*) *keha tervikuna* > (*inimese*) *suu, nägu* – sihtala-allikalas metonüümia OSA TERVIKU ASEMELE.

Väljendi *must nagu mursa* mõistmine võib toimuda nagu näidatud joonisel 23.

3.1.2. Süntaktiline pettus

A. Krikmanni järgi võib metonüümiale üldomane substantiivsus olla mõnikord saavutatud omamoodi süntaktilise pettuse teel. Metonüümia toimeala võimaldavad laiendada näiteks nimisõnadena käibivad adjek-

Joonis 23. Sihtala-allikalas metonüümia metafoorse allik- ja sihtala sees

tiivid, verbide käändelised vormid, adjektiivset või verbaalset algupära *us*-sõnad (nagu *vaikus*, *lõikus*, *laterdis*, *käpard*, *venimus*, *peletis*) jm. Nii saab “asjade” klassi kuuluvate objektidena esitada selliseid sisustruktuure, nagu rõõm ja kurbus, hirm ja julgus, viha, kadedus, mõte, tüli jpm. (<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM>). Näiteks sõna *vedamik* (*laisk nagu vedamik*) etümoloogia põhjal saab öelda, et substantiveeritud on isikule/olendile iseloomulik tegevus *vedama*. Sõnale *veenusk* (*laisk kui veenusk*) vastab tõenäoliselt verb *venima* – Silvi Vare (1981: 147) on selles suhtes kahtleval seisukohal, H. Neetari (1990: 162) ja Reet Kasiku (1996: 115) järgi on siin toimunud (afektiivne) vokaalipikenemine esisilbis. Paari *söömer* < *sööma* puhul loetakse määravaks liialdamist vastava tegevusega – tuletis lähtub ühest alusverbi tähendusest (erandlikult ei ole verbi enda tähendus negatiivne). Sellised tuletised on hõlpsasti kasutatavad atribuudina (Vare 1981: 138). Nimetada tuleb veel sagedasi *ja*-deverbaale (*tõsine kui juudi võlamaksja*) jms ning üksikuid *u*-tuletisi (*väriseb nagu halvatu*, *seisab kui palgatu*).

Süntaktilise pettuse võimalusele viitabki see, et eriti murdekeeles on substantiivi ja adjektiivi vaheline piir küllalt ebamäärane – mitmeid olen-di/isikunimetusi saab kasutada mõlema sõnaliigi süntaktilises funktsioo-

nis ja sõnaliigi määramine on seetõttu tihti problemaatiline (*nagu rüüstik siga*). H. Neetari (1990: 32, 50) andmeil esineb *rüüstik* küll peamiselt omadus- ja mitte nimisõnana. Näiteks kuuluvad *kas*-derivaadid Valmen Hallapi (1984: 35 jj) järgi neutraalnoomenite klassi, seega pärisubstantiivide ja pärisadjektiivide vahele (Neetar 1990: 10, 52). Sõna *kaltsakas* (*märg nagu kaltsakas*) käibib keeles korraga nii omadus- kui nimisõnana ja on viimasena vaadeldav pigem substantiveerunud adjektiivi kui tuletisena (Vare 1981: 48). Sõna *metsaline* (*nagu metsaline*) puhul on tõenäoliselt tegemist adjektiivi substantivatsiooniga (Vare 1981: 91). Adjektiivisel tuletusalusel rajaneb ka *kõrend* (Vare 1981: 119) 'ritv, pikk rõhtpuu' (*pikk kui kõrend*), vrd *kõre* murdelisi tähendusi: 'pikk, alt oksteta'; 'habras', 'hõre', 'pikkade jalgadega', 'kõrge ja (alt) lage', 'pehme ja hõre', 'pikk, sirge ja alt oksteta', 'kõrge, sirge ja sale' (EKMS). Substantiivi adjektiivsus on selgem/ilmsem võrdlustes *nagu hull*, justkui *kurt*, *nagu pime*, *seisab kui tumm*, *vehib nagu tumm* leilis, *nagu pime* viskab kiviga (vrd G. Lakoffi (1987: 77 jj) metonüümilised mudelid). A. Krikmann ütleb mõnede operatsioonide kohta, mis puudutavad asju ja nende omadusi, tegevusi ning toimeid, et need on muutunud eesti keeles sedavõrd automaatseiks, et raske on neis üldse mingit metonüümiat näha: *laisk*, *loll* jne tähenduses 'laisk inimene', 'loll inimene' jne; *must* tähenduses 'neeger'; *punane* tähenduses 'veri'; *märg* tähenduses 'õlu', 'jook'; *kuiv* tähenduses 'kuiv ilm'; *paks* tähenduses 'ülemus'; *eilne* tähenduses 'lihtsameelne'; *pikk* tähenduses 'pikk inimene'. Võib olla on metonüümiatehe OMADUS ASJA ENDA ASEMEL ilmsem juhtudel, kus omaduse väljendusvorm on juba ise kergelt mõistatuslik, s.t pole selge, millist referenti selle omadusega esindatakse, nagu näiteks vanasõnades *Keeletu* peab vedama, mis *meeletu* peale paneb (EV 3543) või *Kes keeletuma* häda teab (EV 3544), kus *keeletu* tähendab 'loom'. (<http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM>)

Kui võrdlustes on võrdlusvahendi poolel tegemist substantivatsiooniga, siis tundub, et enamasti on sellistes väljendites tegemist ühe ja sellesama domeeniga ning seega metafooritehet ei toimu, samas pole sugugi üheselt selge, kas OMADUSE KANDJA ON OMADUSE ENDA ASEMEL või on OMADUS OLENDI ASEMEL vm. *ja*- ja *u*-tuletiste puhul piirdub metonüümia võrdlusvahendiga, s.t subjekt/objekt on selle elemendi koosseisus määratletud teatud iseloomuliku tegevuse kaudu, kuid võrdlus tervikuna

on metafoorne. Analoogselt metafoorsed-metonüümilised oleksid siis kõik sellised võrdlused, kus võrdlusvahendis nimetatakse inimest vastavalt tema rahvusele, päritolule, soole, tegevusalale: *vedel kui lätlane, rõõmus kui hiidlane naela vorsti juures, nagu vana mees, kaupleb kui harjukene* või nimeliselt: *justkui Kärša Krõõt oma tegevusega*, ja pole eriti tähtis, mis morfoloogilises vormis ja süntaktilises funktsioonis vastav element parajasti on. Taolised substantiivid on võetud mingi mõisteala keskelt või äärelt ja nad esindavad mingit omadust, midagi äärmuslikku vms. G. Lakoff (1987: 77 jj) kasutab terminit *metonüümiline mudel* ja räägib selle alaliikidest: sotsiaalsed stereotüübid, tüüpilised näited, ideaalid, paragonid, algatajad, allmudelid, tähelepanuväärsed näited (G. Lakoffi metonüümiliste mudelite teooria kitsaskohtadest vt <http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM>). Võrdlus *petab justkui va Laur* on pärisnime sisaldavana levinud tõenäoliselt suhteliselt piiratud alal, võrdlusvahendis nimetatud isiku kohta on seetõttu raske midagi arvata, erinevalt näiteks väljendist *loivab kui va hüljes* – tavalist, tüüpilist, prototüüpset hüljest suudab igaüks ette kujutada. Eksplitseeritud on võrdlusalus, s.o petmine/valetamine, mis peab iseloomustama ka võrdlusvahendit – vastav subjekt teeb nii, s.t petab sedavõrd tihiti ~ ülbelt vm moodi, et see on muutunud tema tunnuseks, iseloomustajaks – *Laur* oleks näide tüüpilisest äärmuslikust valetajast, s.o suure valetaja võrdkuju.

3.2. Võrdlusvahendiks mittenominatiivne substantiiv

Suhteliselt harva on võrdlusvahendi põhisõnaks substantiiv omastavas ~ osastavas ~ kohakäänetes ~ komitatiivis ~ translatiivis või koosneb see kaassõnaühendist: *Neid tuleb küll kui potitükke, Matsi Mart vahetas neid kotussid kui kindaid, oodatakse kui pappe, Sul on säärane hais man nagu Jõörde Kustal*. Mõistagi võib ka siinkäsitletavaid võrdlusi tõlgendada nii ja teisiti – võrdluste elliptilisuse tõttu sõltub metafoori ja/või metonüümia tuvastamine suuresti hüpoteetilise teema määratlemisest. Juhte, kus võrdlusobjekt on eksplitseeritud, leidub aga meie empiirikas tervikuna üsna vähe, nii et võrdlustepoolte vahelist süntaktilist sarnasust/mittesarnasust saab enamikul juhtudel vaid oletada. Seda erinevalt semantilisest sarnasusest, mille tajumisel on abiks kontekst.

3.2.1. Omastavaline ja osastavaline võrdlusvahend

Kui võrdlusvahendiks on substantiiv partitiivis ja lauseliikmeliselt on tegemist osaalusega, siis on võrdlusobjekti ja -vahendi vaheline semantiline ning süntaktiline vastavus ilmne. See on selgelt näha võrdlustes, kus lisaks võrdlusvahendile on eksplitseeritud ka võrdlusobjekt: *lapsi kui järijalgu*, võimalikke tähendusi on kaks 1) 'lapsi on hästi palju', 2) 'laps ~ lapsed on väga väikest kasvu' – kus oleks tegemist juba litootesega. Kui võrdlus sisaldab võrdlusalust ja -vahendit (*läheb kui kirikurahvast*) või ainult viimast (*nagu kirjusid koeri*), siis on semantiline ja süntaktiline sarnasus aimatav.

Kui võrdlusvahendiks on substantiiv genitiivis või partitiivis ja lauseliikmena on see sihitis, võivad võrdluste pooled sarnaneda üksteisega nii semantiliselt kui ka süntaktiliselt. Võrdlusobjekt on sõnaliselt väljendatud väga vähestel juhtudel (*sööb teist inimest nagu leiba*) ja puudub täiesti harvade genitiivsete võrdlusvahendite puhul (*küürrib puhtaks kui söögilaua*). Enamasti on eksplitseeritud võrdlusalus – selleks on reeglina transitiivverb, mis eeldab (eelkõige) süntaktilist vastavust võrdlusobjekti ja -vahendi vahel. Verbi vorm on suhteliselt piiratud, piirdudes indikatiivi ainsuse 3. pöörde ning impersonaali olevikuga, vastavalt *ajab nagu valget härja taga* ja *söödetakse nagu konna kaljaastjasse*. Üksikjuhtudel on võimalik ka indikatiivi ainsuse 1. ja mitmuse 3. pööre, samuti partitsiip: *armastan sind nagu oma hambavalu*, *ehitavad* kui Riia linna, *rohkem tappa saanud* kui leiba. Siin on oluline, et võrdlusaluseks on nimelt tegusõna ning põhimõtteliselt ei oma vist kuigi suurt tähtsust, mil line on selle vorm, vrd *kaevab* kui rõigast, *kaevavad* kui rõigast. Samas ei eksplitseeri suhteliselt väheütlelev verb kuigivõrd võrdluse tähendust. Iseloomulikult puudub kõnealuste väljendite võrdlusvahendis agent. Võib jääda mulje, justkui oleks võrdlusobjekti ja -vahendi poolel tegemist erinevate domeenidega, kuhu kuuluvates situatsioonides tegutseb üks ja sama agent: mõtestuse 'keegi teeb midagi nii, nagu üldiselt tehakse midagi' asemel oleks 'keegi teeb midagi nii, nagu ta tavaliselt teeb midagi'. Kuid näiteks vanasõnade tarvitamisel toimub rutiinne tehe 'siin, nagu ka üldiselt, peab paika see, et ...'. Vaatame sellest seisukohast järgmist võrdlust.

hoiab kui silmi pähe – miski sarnaneb inimese silmadega (niisama hädavajalik, õrn jne), s.t 'keegi käitub kellegi/millegi suhtes sama tähelepanelikult, hoolitsevalt, ettevaatusega, nagu tavaliselt hoiavad inimesed oma silmi' ~ '... nagu ta hoolitseb oma silmade eest'. Siin on domeenimuutus ilmne. Kuid *tunneb teda nagu iseennast* – keegi on sarnane inimese endaga (selle poolest, et niisama tuttav, harjumuspärane, ettearvatav jne), s.t 'keegi tunneb kedagi läbi ja lõhki, sedavõrd hästi, et see on sarnane inimeste üldise endatunnetamisega' ~ '... on sarnane tema endatunnetamisega'. Lauses *Ma tunnen teda nagu iseennast* domeenivahe-
tust ei toimu.

Tulles veel kord tagasi juba käsitletud tegusõnade juurde jälgimaks, kas nad on võrdlusobjekti ja -vahendi poolega kohaldatavad n-ö otse või teisenduste kaudu, selgub, et siin on mitu võimalust. Predikaati võib nii võrdlusobjektis kui -vahendis kujutatu suhtes mõista semantiliste teisendusteta. Sa *otsid* nagu mullust lund 'lootusetu otsimine' – kuna võrdlusvahendis kujutatakse võimatut, tekiks siia tingiv kõneviis: *Sa käid ringi, nagu otsiks mullust lund*. Lauses *Teda peab hoidma* nagu kuivanud anumad 'õrna inimese kohta' on oluline verbi mitmetähenduslikkus: 'kellegi eest hoolitsema' ja 'midagi säilitama, alal hoidma; midagi säästma' (EKSS), mis viitab väljendi metafoorsusele. Predikaat võib pärineda võrdlusobjektipoolsest domeenist ja seda tuleb mõista bukvaalselt, seos võrdlusvahendiga on metafoorne: *Tal om suure käe, kui teretäp, siis nagu lapju viskab peiu; mõõdab* kui hinge 'väga täpipealt'. Aga predikaat võib kuuluda ka võrdlusvahendipoolsesse maailma ja on võrdlusobjektis mõistetav metafooritehte abil. *Ma lõõn* su *lõhki* kui *konna* – tegemist on tugeva hüperbooliga; *söödetakse* justkui *konna kaljaastjasse* 'kelle eest rohkem hoolitsetakse, kui ta väärt on'.

Järgnevas kahes näites sõltub predikaadi tähendus suuresti võrdlusobjektist. Sa *näed* oma unistuste täitumist sama vähe nagu oma kõrvu – väljend oleks metafoorne või (olenevalt sellest, millest unistati) metafoorne/metonüümiline. *Tuud raha näet* sa niisama veidü kui ummi kõrvu – siin mõistetakse predikaati metonüümiliselt, sest *nägema* tähendab (ja asendab) 'kätte, valdusse saamist'. Kujund *näeb* oma kõrvu kujutab endast absurdi, mille puhul on võimalik võrdlus- ja võrratusstruktuuride vaheldumine (*vrđ enne läheb vares valgeks; siis, kui kepp lehte läheb; katsu sealt*

villa saada), ja on sellisena mitte metafoor või metonüümia, vaid pigem midagi oksüümoroni laadset.

Võrdlused *õpeta nagu oma last, heidutse nagu hulkujat kunagi, hoiab kui oma last aga ka palju nagu sibulavenesid, käib kosilasi kui sepilisi* jms on selles mõttes metonüümilised, et võrdlusvahendis on OMADUSE KANDJA OMADUSE ENDA ASEMEL. Siin on KINDEL SUUR ARV EBAMÄÄRASE HULGA ASEMEL: *nagu viis meest, kisavad nagu sada venelast*. Sarnaselt väljenditega, kus võrdlusvahendis on tegemist substantivatsiooniga, jääb metonüümia ühe elemendi piiresse ega muuda tervet väljendit metafoorseks.

3.2.2. Erandeid

Erandlikud on intransitiivse verbiga võrdlused, näiteks väljend *vannub nagu tuld ja tõrva suust välja*, mille taga ei ole raske näha metafoori SÕNAD ON TULI (JA TÕRV). Kas metafoori sihtala, s.o rääkimine, jutt, sõnad jms on siin võrdlusobjektiks? Näiteks on *sõnade* leksikaalne esitamine selles võrdluses süntaktiliselt täiesti sobimatu: *vannub sõnu*. Nii sobiks võrdlusobjektiks hoopis paremini mis tahes suvaline agent: *Ta vannub nagu tuld ja tõrva suust välja*. Väljendis *magab kui surmaund* (sageliesineva metafooriga UNI ON SURM) võib *surmaund* mõista kahte moodi: 1) surm, mida modifitseeritakse unena, 2) uni, mis on nii raske, sügav, et meenutab surma. Kuna eesti keeles on täiesti võimalik ja normaalne nii konstruktsioon *tegi oma tegemist* kui ka *magas oma magamist* ja *suri oma suremist*, samuti *tegi oma tööd* – *magas rasket und*, *suri loomulikku surma*, siis kas võrdlusobjektiks oleks *uni* või *surm* ja mitte juhuslik keegi? Kui metafoori sihtala ja võrdlusobjekti määratlused sõltuvad ainult võrdlustes eksplitseeritud ja võrdlusalusena esinevast verbist, siis kas sama võrdlusetüübi piires on võimalikud erinevad lahendused? Vrd sõnastusvorme tüübist *lädistab kui läti keelt: lädistab kui läti keelt* (võrdlusobjektiks juhuslik agent), *räägib lidinal nagu läti keelt* (võrdlusobjektiks jutt, sõnad), *kõneles kui lätlane* (võrdlusobjektiks juhuslik agent).

Mõnevõrra teiselaadse metafoorsusega on tegemist järgmistes verbi sisaldavates võrdlustes: *tei nigu haina 'oli kiire'; pess nigu konne 'halvasti niitjale', 'kes ei oska niita'; Kubjas jõrises küll, kui sõnnikut sai laotatud, siis pomises ka: "Mis te teete, teete nagu va kirjut lehma"; Ko kedä veiga oodõtas,*

sis üldäs, õt kui pappi 'kui kõik väga ootasid ja valmistasid, et kõik oleks korras'; mängib kui pilli 'töö edeneb'; paneb kui pipart 'kergesti, libedalt – töö, raske koormaveo kohta', 'jookseb väga kiiresti', Jala omma terhve, lase nigu pipperd 'käin virgasti'. Verbi asukoht võib olla ka teistsugune, nii et on raske öelda, kas see moodustab võrdlusaluse või kuulub pigem võrdlusvahendisse. Näiteks *justkui ussi materdama* 'vilets niitja, kes risti oma ette, s.o vikatiga ainult ette lööb; õige niitmine käib küljelt alates kaares' – siingi on võrdlusobjekt eksplitseerimata, kuid selle vormi teoreetiliselt kirjeldada oleks keeruline ning mõttetu, sest väljendi tähendusi jälgides on selge, et võrdlusobjekt ei piirduks ainult osastava käändega, samuti on raske leida võrdlusvahendi semantilist adekvaati. Kas võrdlusobjektiks oleks jälle juhuslik agent ja väljend *oodatakse kui pappe* mõtestuks nii: 'siin ja praegu on keegi kõik nii korda teinud, nagu tavaliselt tehakse siis, kui oodatakse pappe ~ kui papid on tulemas', kusjuures võrdlusaluse tähendus oleks mitte ainult 'ootama', vaid 'väga suuri ettevalmistusi tehes ootama' vms?

Verb võib kuuluda rohkem allikdomeeni ja oleks väljendis mõistetatav teatud semantiliste teisenduste kaudu, s.t metafoorselt: *peksab nagu konne*: 'peksma' > 'niitma'; *mängib kui pilli*: 'mängima' > 'tegutsema' jms; *pane*b ~ *lase*b *kui pipart*: 'panema, laskma' > 'tegutsema' jms ~ 'liikuma', 'jooksema', võimalik on ka sobitumine mõlema domeeniga: *oodatakse kui pappe* – ootama; *tee*b *nagu heina*, *tee*b *nagu kirjut lehma* – neutraalne ja väga üldise tähendusega *tegema*. Teisiti lähenedes tuleks verbi jm elementide ühendit vaadata kui tervikut: *justkui ussi materdama*, s.t oskamatu niitmine, vikatiga tagumine (s.o situatsioon kui teatud tunnuste tervik) meenutab ussimaterdamist (s.o situatsiooni kui tervikut). Lausetega *Teevad nagu kratti* ja *Sa nagu kratti teed kaua aega* tahetakse ilmselt öelda, et töötegmine (võrdlusobjekt) sarnaneb pikalevenivuse poolest (võrdlusalus) kratitegemisega (võrdlusvahend), mitte et töö tulemus (võrdlusobjekt) meenutab kratti (võrdlusvahend). Väljendi *tee nagu heina* mõte võib olla selles, et (elu)tempo on nii kiire, et see meenutab kiirustamist heinaajal, vrd ka vanasõnadega *Ei heinaaéal ole aega leiba teha* (EV 1182) ja *Hainaagu pandas uni nagla otsa* (EV 1183). Eespool toodud *piprapanemise* näite kohta võib tõenäoliselt kasutada terminit *alliteratiivne hägu* (vt M. Sarv 1999: 143, 144).

3.2.3. Kohakäändeline, komitatiivne, translatiivne ja kaassõnaühendiline võrdlusvahend

Võrdlusvahendi põhisõna võib täita ka valdaja-, kaasnemis-, sõltuvus-, aja-, koha- või seisundimääruse süntaktilist funktsiooni.

Kõigepealt vaatlen lühidalt juhte, kus võrdlusvahendit võib mõista metafoorselt, kuid see ei pruugi nii olla. Näiteks lausest *Rahvast oli kuos ku laadal* võib aru saada mitut moodi: 1) situatsioon₁ ja situatsioon₂ sarnanevad rahva hulga poolest, 2) rahvas₁ ja rahvas₂ sarnanevad oma hulga poolest kahes situatsioonis, 3) hulk₁ ja hulk₂, mis iseloomustavad rahvast kahes situatsioonis, sarnanevad üksteisega, 4) suurus₁ ja suurus₂, mis on omane hulkadele, mis iseloomustavad rahvast kahes situatsioonis, sarnanevad üksteisega. Igal juhul on kindel, et siin sarnastatakse situatsioon₁ ja situatsioon₂ mingite omaduste alusel – tegemist on metafooriga. *Laat* kui prototüüp või paragon esindab siin rahva tunnusjoont 'väga palju', mida otse välja öeldud ei ole – tegemist on metonüümiaga. *Rahva* asemel on tõenäolisemalt võrdlusaluseks *palju* või *väga*. Samamoodi metafoorsed-metonüümilised oleksid ka *Oli seal kõiksugu rahvast nagu joodo peal talupoegi ja härrasi; via jüskü kaevust 'kui kalu vähe on'; viska kui kaevu 'õngemees, kui ei saa kala'*. Väljendites *suu mustab nagu tsiganil ja sinuga kõnele kui ubamulgiga* on võrdlusvahendis OMADUSE KANDJA, S.O RAHVUSSTEREOTÜÜP OMADUSE ASEMEL, väljendis *kõnele kui vallaga aga* PIIRKOND/ÜKSUS OMADUSE ASEMEL. Enamasti on suhteliselt raske määratleda, kuhu või millele allikdomeen projitseeritakse: *Küll toit mekkis, kõht on nii täis nagu isa pulmas 'kui külaline söömise lõpetas ja tahtis söömaandjat rõõmustada'; ...aiteh, nüüd on kõht täis nagu isa-ema pulmas 'kui söödi kõht täis'; Täna küll kõht täis kui isa-ema pulma ajal 'hea isuga söömise kohta'*. Põhimõtteliselt võib siin näha situatsioonide kõrvutamist, kuid eespool analüüsitud lausega *Rahvast olli kuos ku laadal* võrreldes on tajutav teatav erinevus. Väljendi tähenduse ja konteksti seisukohalt ei paista potentsiaalne võrdlusobjekt/situatsioon üldse oluline olevat. Toon mõned näited:

Aitäh, ei enam lähe, kõht täis kui isa-ema pulmas 'öeldi peale sööki'; kõht täis ku isa-ema pulmas 'öeldakse tugeva kõhutäie kohta'; kõht täis justkut isa-ema pulmas! 'sai kõva kõhutäie'; kõht täis kui isa, ema pulma a'al 'kui kõht liiga täis söödud'; kõht täis kui isa-ema pulma aeg 'söögilauas, kui veel sööma palu-

ti'; nagu isa-ema pulmas 'kui keegi oma kõhu on tublisti täis söönud, ehk on tublisti tantsinud, ehk on palju viina joonud, ehk on palju lõbu tundnud'; kere täis kui isa-ema pulmas! 'kiitus kõhutäie eest'; Aitäh! pereemmel – rihmavahe oo nenda täis kut isa-ema pulmas 'köht on täis'; köht on täis kui oma ema pulmas 'kui köht on sööki täis'; Küll toit mekkis, köht on nii täis nagu isa pulmas 'kui külaline söömise lõpetas ja tahtis söömaandjat rõõmustada'; kött täis ku uma imä ristketsi aigo 'pidulauast tulles'.

Üksikjuhtudel on eksplitseeritud võrdlusobjekt, täpsemalt osad sellest: **Igä päiv** vöövahe täis, *nindagu isa-ema pulmass* 'iga päev toitu küllalt'; **Täna** küll köht täis ku isa-ema pulma ajal 'hea isuga söömise kohta, see pidi kõige suurem kõhutäis olema'; Kui süüdi köht täis, siis ikke tehti nalja, et aiteh, **nüüd** on köht täis nagu isa-ema pulmas.

Siin ei võrrelda mingit konkreetset olukorda, kus või millal köht on täis, ja pulma, kus teatavasti antakse palju ja head süüa, vaid tahetakse öelda, et kõhutäis sarnaneb pulmas antavaga (kuna see on väga maitsev, seda on (liiga) palju jne), s.t 'söödud on samasugust head ja paremat, nagu tavaliselt süüakse pulmas'. Seda ka siis, kui osaliselt on sõnadega väljendatud võrdlusobjekt. Võrdlusvahendis toimuks metonüümiline tähendusülekanne TOIMUMISKOHT SÜNDMUSE ASEMELE ja kogu võrdlust tuleks mõista metonüümiliselt: PULM ~ PIDU KÕHUTÄIE ASEMELE. Võrdlusvahendis sisalduvasse genitiivtribuuti võib suhtuda kaheti: a) sellest tuleb n-ö mööda vaadata, b) see muudab väljendi naljaks, sest tavaliselt inimene oma vanemate pulmas söönud ei ole. On selge, et selle elemendi kasutamise eesmärgiks on suurendada öeldava intensiivsust. Samas funktsioonis on omadussõnaline täiend näiteks väljendites *nii hea toit kui jõulu esimese püha hommikul, köht täis nagu jõululaupäeva õhtul, köht täis nagu Nõva mehel jõululaupäeva õhtu orava päid-jalgu, kõtuke on täis ku märdiõhtul*.

Kui vaadelda lauset *Ta viskab neid sõnu kui lakast alla* 'hästi sõnakas', pole kahtlust, et sihtdomeeniks on rääkimine vms ning allikdomeeniks heinategu kõige selle juurde kuuluvaga. Võiks arvata, et siin võrreldakse inimest, kes ütleb midagi ootamatult ja järsult, ning heinaküüni, mille luugist sajab suure hooga heinu alla. Tõenäoliselt on lakast kui heinte hoidmise kohast olulisem see, mida hoitakse, ainult, et heinte asemel on siin *lakk* – metonüümiline sihtdomeen (lakk) on mõistetav allikdomeeni

(heinad) kaudu. Kirjeldatava lause metafoorsus seetõttu ei muutu, küll aga saab selgemaks, et tegelikult ei võrrelda mitte inimest ja heinahoiu-kohta, vaid sõnu ja heina. Kui pidada *sõnu* inimese jutu või rääkimise asendajaks, oleks metafoori sihtalaks jutt, rääkimine. Arusaamatusi tekitab hüperboolne väljend *uni kui kotiga seljas*: *Kon sa kuramuse poiss roidat kik üü aigu, ommuku, sis om uni ku kotige pään*; *Sullõ um ta uni nigu kotiga sälga pant* – õlgadele asetatud kott, s.t vahend asendab mingit rasket eset, koormat, mida veetakse seljas. Väljend on metafoorne, allik- ja sihtalaks uni ja raskus, raske ese, aga mitte uni ja kott.

Väljendite metafoorsuse/metonüümilisuse määramise tulemusena peaksid sama kujundi põhised, eriti aga ühte tüüpi kuuluvad ja samatähenduslikud väljendid mõtestuma ühtemoodi. Võrdluses *lund tuleb kui kotiga* tähendus tähenduses 'paks lumesadu' on metafoorsetes suhetes loodusobjektid ja esemed, lumi ja näiteks viljaterad, mis jooksevad kottist välja, mitte lumi ja kott. Võrdluses *lummõ puistas ku kotist*, 'lumesadu tuleb nagu kotisuust alla' on metafoori sihtdomeen looduslik, seda ei esinda mitte taevast (taevast tuleb lund – kottist tuleb näiteks viljateri), vaid lumi. Allikdomeeni eksplitseerivad esemed – terad, kuid mitte kott.

Nimetatuist mõnevõrra sagedasemad on väljendid, mille võrdlusobjekt tõlgendub võrdlusvahendis esitatava situatsiooni osana, näiteks *Sul kää nigu pudrust*, s.t 'käed on nii pehmed, kohmakad, nagu nad oleksid pudrust'; *jalad nagu maa küljes kinni*, s.t 'jalad on nii rasked liigutada, nagu nad oleksid maa küljes kinni', või ka: *kaob kui koera saba alla*; *visas kui kitsõ hanna alla*; *käu kui hingi pääl 'virk käija'*, 'väga tasa'; *käed nagu klaasist 'mugava inimese kohta, kes ei taha kätega tööd teha'*; *eläb nagu lämme leeme iist 'elab üsna viletsalt, lohakalt, hooletult'*; *nagu pigiga kinni*, vrd *Mõni asi hakkab käte külge juskui pigised kohe*; *Vehmadsega om see savimaa nigu pigi*, *kaksas saapa ka jalast maha*; *hoidis nagu hundimurruks*. Valdavalt ongi siin võrdlusvahendis KOHT OMADUSE ASEMEL, harvem ASI ~ VAHEND OMADUSE ASEMEL. Primaarne on kujund: *käed on pudrust*, *jalad on maa küljes kinni*, *kaob koera saba alla*, *viskab kitse hanna alla* jne, võrdlemine on teisejärguline. Võimalik on võrdlussidesõnata (*Sul oo kardulepudrust kää, ei viisi nõud näpu vahel kinni hoida, muutku lirts ja lorts, laset nõu maha*) ja ka liitsõnaline kasutus (*pudrunäpp*, *pudrukäpp* jms).

3.2.4. Adjektiivse ja adverbialse võrdlusvahendiga võrdlused

Võrdlusvahendi esinemine adjektiivi või adverbi kujul on väga harv. Adjektiivi puhul on see teatud määral seletatav sagedase substantiveerumisega. Nagu eespool märgitud, võib võrdluste koosseisu kuuluda substantiive, mis tänapäeva keele seisukohalt paistavad nimisõnadena, kuid on diakrooniliselt adjektiivid ja esinevad murretes mõlema sõnaliigi funktsioonis. Tavaline elusolendi omadust märkiv adjektiiv kuulub võrdlusse *tuli on justkui haige pliidi all*, kus metafooriallikas pärineb haiguste mõistevalalt. Omadust märgib võrdlusvahend ka väljendis *läks kui õlitatult* 'kiiresti, ladusalt'. Selles plaanis on nimetatud võrdlustele lähedased eespool kirjeldatud väljendid: *märg nagu kaltsakas, nagu metsaline, pikk kui kõrend, nagu hull, justkui kurt, nagu pime, seisab kui tumm, vehib nagu tumm leilis, nagu pime viskab kiviga, nagu katkuaegne, nagu enneaegne, kaval kui põõsaalune, nagu mungapõline, nagu eilne, tunne nagu patusel põrgus* jne.

Võrdluses *läks kui õlitatult* (HÖLBUSTAMINE ON MÄÄRIMINE) on omavahel segunenud situatsioonid, kus töö edeneb või süsteem töötab hästi ja õlitatuna on rattal vms hea minek, jookseb. Sõnastusvorm *läheb justkut rasvatud* tähenduses 'kõik edeneb hästi' viitab lähedusele verbaalse (eriti partitsiipse) võrdlusvahendiga väljenditele, vrd *kiivas ja risti nagu risti-päeval tehtud, nagu oleks moosivargil käinud*.

Kirjeldatud väljendid demonstreerivad ilmekalt üldist tendentsi, et eesti võrdlused on suures osas metafoorselt/metonüümiliselt hübriidsed, kusjuures esmapilgul paistavad erinevalt mõtestuvat isegi ühe ja sama võrdluse erinevad sõnastusvormid.

Järgnevalt käsitlem lähemalt võrdlusi, mille olulisemad sisuaspektid on seotud mõistega 'kiiresti' – selgitamaks, mil määral ja mismoodi nimetatud mõiste võrdluste tähendus(t)es kajastub, kas vastavatel väljenditel on ühiseid semantilisi tunnuseid, milliseid kujundeid sama või lähedase referentsiaalse sisu väljendamiseks kasutatakse ja vastupidi: milliseid erinevaid mõistelasid üks või teine kujund hõlmab.

4. Mõistega 'kiiresti' seotud eesti võrdluste sünonüümasuhetest

Mõiste 'kiiresti' figureerib suhteliselt paljude võrdluste tähendus(t)es, kuuludes kümne sagedamini esineva tähenduskomponendi hulka. Vas-

tavad väljendid keskenduvad mitmesugustele ajas kulgevatele protsessidele, samuti inimese loomumastele tunnustele: nende kasutamise eesmärgiks on iseloomustada subjekti või objekti asukoha muutumist või sündmuste toimumist lühikese aja jooksul ja intensiivselt, inimese kalduvust teha kõike kiiresti või tema rahutut meelelaadi vms ning anda sellele hinnang. Võrdlustele omaselt väljendatakse nendega (kiiruse) intensiivsusemaksimumi keskmise normi suhtes – omaduse määr samastatakse millegagi, mida käsitatakse maksimummäära tüüpilise kandjana (Metslang 1997: 148). Ootuspäraselt pööratakse kõige sagedamini tähelepanu inimesele – kes liigub kiiresti edasi või kaob ruttu silmist või tegutseb kiirustades ja hooletult või vihastab pikemalt mõtlemata vm.

Kõik piisavalt suurt tähenduslikku ühisosa omavad, ühesuguste tekstilise kasutamise võimalustega võrdlused olen koondanud sünonüümiridadesse (vt Apresjan 2000: X jj; A. Õim 1991: 4). Kahtlemata on siinkohal tegemist pigem osa- kui täissünonüümidega (vt A. Õim 2002: 309–311; vt ka Ahmanova 1969), kuigi harvad pole juhud, kus täissünonüümsed võrdlused langevad kokku nii semantiliselt (keeleüksuse leksikaalne tähendus), grammatiliselt (keeleüksuse sõnaliigiline kuuluvus) kui ka süntaktilisel tasandil (keeleüksuse süntaktiline roll lauses). Põhimõtteliselt võiks kõiki kõnealuseid võrdlusi pidada ülemmõiste 'kiiresti' alla koonduvate ja õige mitmete lisatunnuste alusel hargnevate alamõistete sünonüümiühendustes olevaiks üksusteks (vt A. Õim 2002: 294, 295), vrd *kiiresti*, *ruttu*, *rutusti*, *imeruttu*, ...: jooksmise, tormamise kohta (*tulisijalu*, *tulistjalu*, *tulistvalu* ...); millegi toimumise kohta (*ei jõua nohki ütelda*, *ei jõua kolmenigi lugeda*, *ei jõua silmaga pilgutada* ...); levimise kohta (*nagu kulutuli*, *kulutulena*); tegemise kohta (*nagu jooksva lindil*, *nagu konveieril*) (A. Õim 1991). Nii ei saa näiteks võrdlusi *jookseb kui hobune*, *jookseb nagu jänes*, *jookseb kui kits*, *jookseb nagu metskits*, *jookseb nagu põder*, *väle nagu hiir*, *liigub nagu kobe konn*, *läheb kui liblikas*, *lendab kui kuul*, *nagu nool*, *läheb kui ling*, *läheb nagu lingukivi*, *nagu lingua visatakse sisaldavasse sünonüümiritta kuuluvaiks pidada mis tahes muul viisil liikumist kirjeldavad võrdlusi, näiteks* *venib kui härg*, *venib nagu sandi kelguohelik*, *loivab kui hüljes 'aeglaselt liikuma'*; *astub nagu kass märga maad mööda* 'ettevaatlikult astuma' jms. Kui pidada ülemmõisteks *liikumist* (mis koondab alam-

mõisteid 'kiiresti liikuma', 'aeglaselt liikuma' jne), oleks see mõistagi võimalik. Seda, et võrdlusevormiliste väljenditega ülemmõistet ennast sageli ei tähistata, tuleks ilmselt pidada võrdluste eripäraks.

Nimetatud põhimõtetest lähtuv analüüs hõlmab 158 võrdlust, mida iseloomustab semantiline tunnus 'kiiresti' ja mis vastavalt sünonüümiasuhetele jagunevad viide rühma; 26 võrdluse tähendus hõlmab rohkem kui üht 'kiiresti'-mõiste sisuaspekti. Sünonüümiridadesse kuuluvad võrdlused jagunevad enamasti omakorda sünonüümsetesse allrühmadesse, mida kirjeldatakse väljendite aluseks olevate semantiliste ülekannete, nende tähendus(t)e ja konnotatsioonide ning vormi seisukohalt; kasutatud on järgmist tähistust.

1. **Sünonüümirida:** tähis (S), s.o sünonüümsete võrdluste loend. Semantiliselt lähedased võrdlused jagunevad semantilistesse allrühmadesse (a) ... (n) vastavalt selliste süntaktiliselt oluliste tähenduskategooriate kokkulangemisele, nagu
 - tegevuslaad, mis iseloomustab tegevuse tüüpilist kulgu ja struktureeritust ajas;
 - agentiivsus, s.o situatsiooni suhtes aktiivse, seda kontrolliva osalise olemasolu situatsioonis;
 - aspekt, s.o lauses väljenduv suhe situatsiooni kulgemise ja vaatluspunkti vahel (EKG 1993: 22–24).

Sünonüümirühma tsentri moodustavad nn dominantväljendid, millel on kõik vastavat rühma iseloomustavad tunnused ja mis enamasti on ka üldtuntud; perifeersete sünonüümide puhul on esindatud vaid mõni sünonüümirühmale üldomane tunnus (A. Õim 1991: 4–6).

2. **Seletus:** (SE), s.o võrdluste tähendusliku ühisosa seletus semantilises metakeeles; õieti on selline analüütiline seletus ainus tegelik sünonüümsuse mõõt. Võrdluste seletuste formuleerimisel kasutatavad semantilised primitiivid kujutavad endast sedavõrd lihtsaid lekseeme, mida ei ole võimalik kirjeldada vastava keele mingite teiste lekseemide abil, ilma et seletuses ei tekiks suletud ring (Apresjan 2000: IX, XXXIX). Loomuliku semantilise metakeelekeskse (*natural semantic metalanguage* – NSM) lähenemise aluseks on idee, et iga semantiliselt kompleksse sõna tähendus on seletatav täpse parafrasiga, mis koosneb lihtsamatest, paremini mõistetavatest sõnadest kui originaal.

Semantilistele primitiividele on omane määratlematus (nende tähendus ei ole parafraseeritav ühegi lihtsa sõnaga) ja universaalsus (neil on olemas leksikaalne ekvivalent (või leksikaalsed ekvivalendid) kõigis keeltes). Need kaks kriteeriumi tingivad selle, et keeleliste väljendite hulk, mida võiks pidada semantilisteks primitiivideks, on suhteliselt väike (umbes 60) – valdav enamus keelelistest väljenditest on semantiliselt kompleksed ja/või keelespetsiifilised (Goddard 2002: 5, 16). Vene keeles on semantiliste primitiividena kasutusel näiteks sõnad *пространство, время, причина, один, хороший, хотеть, считать, делать, говорить, знать, можно, не* jms (Apresjan 2000: XXXIX). Anna Wierzbicka ja tema kolleegide poolt välja töötatud NSMi elemendid on järgmised (vt <http://www.uned.edu.au/arts/LCL/disciplines/linguistics/nsmpage.htm>).

Tabel 10. Semantilised primitiivid A. Wierzbicka järgi (sulgudes on esitatud nn kandidaatprimitiivid)

Substantives:	I, YOU, SOMEONE, PEOPLE, SOMETHING/THING, BODY
Determiners:	THIS, THE SAME, OTHER
Quantifiers:	ONE, TWO, SOME, ALL, MANY/MUCH
Evaluators:	GOOD, BAD
Descriptors:	BIG, SMALL, (LONG)
Intensifier:	VERY
Mental predicates:	THINK, KNOW, WANT, FEEL, SEE, HEAR
Speech:	SAY, WORD, TRUE
Actions, events and movement:	DO, HAPPEN, MOVE
Existence and possession:	THERE IS, HAVE
Life and death:	LIVE, DIE
Time:	WHEN/TIME, NOW, BEFORE, AFTER, A LONG TIME, A SHORT TIME, FOR SOME TIME, MOMENT
Space:	WHERE/PLACE, HERE, ABOVE, BELOW; FAR, NEAR; SIDE, INSIDE; TOUCHING
"Logical" concepts:	NOT, MAYBE, CAN, BECAUSE, IF

Augmentor:	MORE
Taxonomy, partonomy:	KIND OF, PART OF
Similarity:	LIKE

3. **Mõistelised projektsioonid:** (P), s.o võrdluste ja nende komponentide mõistmisel toimuvate kontseptuaalsete projektsioonide kirjeldus sünonüümirühmade kaupa. Hõlbustamaks sünonüümide eristamist referentsiaalsete tunnuste järgi, olen võrdluste elemendid (võrdlusobjekt, -alus ja -vahend) taas võimalikult üldistavat meta-keelt kasutades (INIMENE : LIIGUB : LOOM) eraldi välja toonud. Kuna semantiliste ülekannete varieerumine on seotud eelkõige metafoori erinevate allikdomeenidega, siis käsitlen samalt mõistealalt pärinevat võrdlusvahendit sisaldavaid võrdlusi koos, pöörates enim tähelepanu sagedamini esinevatele projektsioonidele.
4. **Tähendus:** (T), s.o sünonüümirea liikmete tähendus(t)e detailsem kirjeldus, eesmärgiga tuua välja võrdluste sisulised erinevused. Eelkõige keskendun kahele olulisemale tunnusele – inimese situatsioonireaktsioon *versus* inimese loomumane käitumine.
5. **Märkused:** (M), s.o sünonüümireast välja jäänud võrdlused ja nende väljajäämise põhjused: ebaselge tähendus, üleskirjutuste väike hulk, ühe või teise tähenduse perifeersus vm.
6. **Vorm:** (V), s.o võrdluste süntaktilise struktuuri ning nende komponentide süntaktilise funktsiooni ja morfoloogilise vormi kirjeldus.

4.1. Võrdlused tähenduses 'kiiresti liikuma'

Võrdlustega kirjeldatakse subjekti või objekti asukoha muutumist, protsessi toimumist lühikese aja jooksul.

(S) *nagu nööri, justkui tikust tuli, nagu püssist; nagu ussist nõelatud*

(SE) 'keegi alustab kiiresti ja ootamatult liikumist'

(P) INIMENE : HAKKAB LIIKUMA : TULI, ASI, INIMENE

Sünonüümide mõistmisel domineerivad metafoorsed projektsioonid. Võrdluste *nagu püssist ja justkui tikust tuli* puhul võiks arvata, et metafoori allikdomeeniks on püssitorust lendav kuul või tiku süütamisel tek-

kiv leek: *Ants rabas ennast justkui püssist püsti; Nagu püssist olin jalul; Piad kohe minema nagu püssist; Jusku tikust tule tsiuhh! 'nii ku sina ütled, nii tema läheb, ajaviitmist pole'*. Lisaks sellele toimub väljendi *nagu püssist* võrdlusvahendi mõistmisel metonüümiatete KOHT OMADUSE ASEMEL.

nagu ussist nõelatud, *nagu nõorist* – kuigi nii metafoori allik- kui ka sihtdomeen on seotud inimesega, toimub siin domeenimuutus: vastamisi on seatud konkreetne situatsioon, kus inimene hakkab ülikiiresti liikuma, ja tüüpiline olukord, kus inimene saab haiget, s.t tal on valu. Nii on võrdlusvahendis metonüümiliselt OMADUSE PÕHJUS VÕI PÕHJUSTAJA OMADUSE ASEMEL, vrd *Kargas nindagu ussist neulattu, Just nagu uss oleks teda hammustanud, Äkki kargas püsti nigu nõelaga oles pistetu*.

Kontseptuaalsete projektsioonide iseloomust tulenevalt on koos võrdlustega *nagu ussist nõelatud, nagu nõorist* kasutatavad verbid *üles hüppama, püsti kargama, üles kargama* jm samahästi mõistetavad nii metafoori allik- kui ka sihtdomeeni seisukohalt.

Võrdluste *nagu püssist* ja *justkui tikust tuli* konteksti kuuluvad verbid *minema, püsti hüppama* jm on allikdomeeni seisukohalt mõistetavad tähendusülekande 'liikuma' > 'lendama' või 'süttima' kaudu.

(T) Sünonüümirea liikmetega kirjeldatakse dünaamilisi piiritletud situatsioone – kujuteldava vaatluspunkti koht on väljaspool situatsiooni, nii et sündmust käsitatakse jagamatu tervikuna (vt EKG 1993: 24). Võrdluste sünonüümiase suhe tekib kahe semantilise tunnuse alusel: kellegi **ülikiire** liikuma hakkamine mõjub kõneleja jaoks **ootamatult**; väljenditega kaasnev väärtushinnang paistab olevat negatiivne, vrd *nagu pang külma vett kaela, nagu välk selgest taevast, tuleb nagu püssipauk* tähenduses 'halb uudis ehmatas kõnelejat'.

Erinevalt teistest selle rea sünonüümidest võiks võrdluse *nagu ussist nõelatud* puhul arvata, et kiiresti liikumise põhjuseks on ehmumine, emotsionaalne afekt vms: *Nii kui ma selle sõna ütlesin, kargas üles kui ussist nõelatud, puhkis enne tükk aega ja kus siis hakkas sõnu lantima*.

Võrdlusega *nagu püssist* võidaksegi lisaks kirjeldada ka kergesti vihastavat inimest.

nagu nõorist märgib kõrvuti liikumise alustamisega ka ladusat, vae-vata liikumist: *Kui üks linnuke tuleb, mina jooksen niidiga* (üleskirjutus F. J.

Wiedemanni teosest "Aus den inneren und äusseren Leben der Ehsten" (1876)), vrd *nagu* nõõri mööda: *Õmblus aga piab joosma otse nagu nõõri mööda!* 'otse', *Tüü lätt kui langa piti* 'ladusalt'.

(V) Kõikide sünonüümide puhul kuulub võrdlusvahendisse substantiiv elatiivis. Komponendid *nõõrist* ja *ussist* väljendavad situatsiooni põhjust, tegemist on põhjusemäärusega, vrd *Äkki tormas minema nigu nõõriga* oles tõmmatu; *Ossa aeg! Kus kihvatas, nigu uss* oleks nõeland, vrd ka *Läks tulist edasi nagu linnust*, *Sai linnust* ära petetud. Komponendid *püssist* ja *tikust* täidavad kohamääruse funktsiooni. Öeldistäide (partitiisiip) ei pruugi võrdluste traditsioonilisse koosseisu kuuluda, vrd *Kargas kohe nagu visatud eemale*.

(S) (a) *tuleb nagu püssipauk, nagu püssist, tuleb äkki nagu piksenool, nagu välk selgest taevast; nagu kummitus, kui lummutis, nagu maa alt; tuleb nagu linnupael kaela*; (b) *tuleb nagu püssipauk, tuleb äkki nagu piksenool; nagu välk selgest taevast; nagu pang külma vett kaela*

(SE) 'keegi või miski tuleb, saabub kiiresti, ootamatult'

(P) (a) INIMENE : ILMUB VÄLJA, SAABUB : LOODUSNÄHTUS, ASI, HELI, EBALOOMULIK OLEND, INIMENE ILMUB VÄLJA

Enamiku sünonüümide puhul on kontseptuaalse projektsiooni käigus toimuv domeenimuutus ilmne – inimesele vastandub loodusnähtus/ese, mis leiab aset/liigub tunnuslikult kiiresti; heli või ebaloomulik olend. *tuleb äkki nagu piksenool* – siin toimub metafoorseid ülekandeid mitmel tasandil. Kõigepealt on metafooritehte kaudu mõistetav võrdlusvahendis sisalduv *noole*-kujund: äikese ajal korra sähvatavat valgust, valguskiirt samastatakse noolega (nool 'sirge, enamasti teravatipuline varb, mida lennutatakse vibust, ammust või puhkpüssist saagi, vaenlase või märklaua pihta' (EE 6)); üldisemalt moodustab metafoori sihtdomeeni äike, allikdomeeni aga esemed. Edasi käsitatakse sedasama sihtdomeeni võrdluse kui terviku seisukohalt metafoori allikdomeenina.

Nagu eelmise sünonüümirea juures mainitud, tähistab väljendi *nagu püssist* (*Tuleb järsku nagu püssi suust*) võrdlusvahendis koht omadust, sedasama metonüümiatehet esindab veel väljendi *nagu välk selgest taevast* võrdlusvahendis sisalduv kohamäärus.

Võrdluse *nagu maa alt* koostiselemendid on ilmselt ühe ja sama situatsiooni osad '[keegi ilmub nii ootamatult välja, nagu siis, kui] ta kerkib maa alt'; võrdlusvahendis on taas KOHT OMADUSTE ASEMEL, millele tõenäoliselt eelneb asendus KOHT TEGEVUSE VÕI SÜNDMUSE ASEMEL.

Võrdlustes ja nende kontekstides eksplitseeritud verbid *tulema*, *ilmuma*, *kerkima*, *minema* jm kuuluvad metafoori sihtdomeeni, inimese juurde, allikdomeeniga seostatakse neid ilmselt tähendusülekannete 'liikuma' > 'sähvima', 'lendama', 'kõlama' vms kaudu.

Verbid, mida kasutatakse inimese võrdlemisel üleloomulike olenditega, sobituvad sama hästi nii allik- kui ka sihtdomeeniga (seda muidugi juhul, kui pidada üleloomulike olendite liikumist, liigutamist võimalikuks): *Kust sina nii järsku välja ilmusid*, *jusku kummitus*; *Äkitse seisis ukse pääl jusku ilmutus*; *Lääb salaja nigu moonklik*.

(b) TEADE : SAABUB : LOODUSNÄHTUS, ASI, HELI

Selle sünonüümirühma liikmete puhul on allik- ja sihtalad küll eridomeenilised, kuid nende konkreetsemal määratlemisel tekib probleeme. Küsimus on kas või selles, kas pragmaatiliselt tuleks teemaks pida sündmust või uudist, s.o teadet sündmuse kohta. Kas võrdluse *tuleb äkki nagu piksenool* puhul on oluline nii objekti liikumiskiirus kui ka seejuures tekkiv heli, valgussähvatus või ainult üks neist tunnustest? Kas siin vastanduvad metafoorselt sündmus ja kiiresti liikuv asi või sündmus ja heli või uudis ja kiiresti liikuv asi või uudis ja heli? Siinsete väljendite tüüpilises kontekstis on juttu eelkõige uudise, teate saamisest. Seega toimub (kontekstuaalse) võrdlusobjekti mõistmisel metonüümiatehe, mille käigus asendab sündmusest teadasaamine sündmust ennast?

Võrreldes eelmise alajaotusega on nii võrdluses eksplitseeritud kui ka selle konteksti kuuluvate verbide *tulema*, *läbi käima* jne tähendus muutunud abstraktsemaks ja nende kohaldumiseks nii allik- kui ka sihtdomeeniga on vajalikud teatud teisendused, vastavalt 'liikuma' > 'lendama' või 'levima', 'liikuma' > 'edastuma'.

(T) Sarnaselt eelmisele sünonüümireale iseloomustatakse nende võrdlustega momentaanseid situatsioone, mille kestust käsitatakse inimese jaoks tabamatult lühikesena (vt EKG 1993: 24). Vastavalt kirjeldatavate

situatsioonide agentiivsusele/mitteagentiivsusele jagunevad sünonüümid kaheks, väljendades inimese saabumist või teate saamist. Inimese liikumist kirjeldavate väljendite tähenduse määravad taas tunnused 'ülikiiresti' ja 'ootamatult', mõlemaga neist kaasneb negatiivne hinnang. Võrdluste puhul on märgatavad järgmised tähendusnihted.

On üsna tõenäoline, et kui metafoori allikdomeeni moodustab äike või kiiresti liikuvad esemed (näiteks püssitorust lendav kuul), haakub väljendi kui terviku tähendusega ka mürafaktor – kellegi väljailmumine mõjub ootamatult (seega ebameeldivalt) nii suhtelise kiiruse kui ka kaasneva müra tõttu, olgu selleks rääkimine, riidlemine (vrd *kärgib kui kõu*) või muud helid, sh hääled, nagu inimest ehmatav müristamine äikese ajal või püssi paugutamine, vrd *Sa oled õige püss!, Kis söuse püssiga rääkida saab 'vihane, äkiline inimene, kes riidleb valjusti, karjub'*.

Ebareaalseid olendeid või olukordi sisaldavate võrdluste puhul on oluline, et keegi liigub nii vaikselt, vargsi, et midagi ei ole kuulda ega näha, s.t kellegi ülikiire ja hääletu väljailmumine mõjub kõneleajale ootamatult, ehmatab teda: *Kust sina siia said? – Tulin teed mööda. – Ma ei näind. – Ega ma maa alt välja ilmuda ei saand.* Seesama tähendusnüanss avaldub ka võrdluse *nagu maa alt* tähenduses 'summutatult, kumedita, väga halvasti kostma': *Ümised nagu maa alt* (vt A. Õim 2000). Võrdlusetüüpidesse *nagu kummitus* ja *kui lummutis* kuuluvaid sõnastusvorme seletatakse üleskirjutustes eelkõige kui üllatuslikke, samas võidakse *nagu silmamoondus* öelda ka kärsitu lapse või inimese kohta, kes jookseb kähku ühest kohast teise. Teatud mõttes sarnaneb analüüsitutega ka võrdlus *nagu välg selgest taevast* – kellegi saabumine, väljailmumine üllatab, ehmatab kõneleajat samamoodi kui võimatu nähtus: *Voka omad tulid nii järsku kui välg selgest taevast*; erinevuseks on kõrvalseemi 'vaikselt', 'vargsi' puudumine.

tuleb nagu linnupael kaela – siin paistavad lisatähendused puuduvat. Võrdlusel võibki olla ainult tunnuste järsku, äkki, ootamatult intensiivsuse rõhutamise ülesanne: *Täma lubanud tulla nagu linnupaal, äkitse, äripääval oleva kõige parem tüdrukid vaadata, kuigi kujundi linnupaela kaela viskama üldine tähendus on hoopis 'abielluma, naiseks võtma': Tema ei tea iga kord, millal temale linnupael kaela visatakse, et mõni poiss temale ütleb: "Tule mulle naiseks, ma võtan sind". Laused See tuleb nagu linnupail kaela, See tuli*

talle nagu linnupael kaela võivad sarnaselt sünonüümirühma (b) liikmetega tähendada ka seda, et keegi sai halva uudise, mis omakorda kinnitab käsitletava sünonüümirea liikmete lähedust/seotust.

Nende võrdluste tähenduse seisukohalt, kus käib jutt ebameeldiva teate saamisest, on tunnus 'ülikiiresti' sekundaarsem – see on küll oluline metafoori allikdomeeni seisukohalt, kuid jääb sihtdomeeni puhul tagaplaanile. Tegelikult võib neid tunnuseid, mis n-ö allikdomeeni spetsiifilistena mängivad väljendi kui terviku mõjususe suurendamisel väga olulist rolli, olla rohkemgi. Võrdluse *nagu pang külma vett kaela* puhul võiks selleks olla füüsiline omadus (külm), *nagu välk selgest taevast* puhul ehk võimatus: *Sõjateade raadiost 22. juuni 1941. a hommikul tuli kui välk selgest taevast*.

(M) Võrdlusele *nagu maa alt* seisavad nii kontseptuaalsete projektsioonide iseloomu poolest kui ka morfoloogiliselt ja süntaktiliselt väga lähedal väljendid *tuleb nagu tuulest* ja *tuleb kui vilest* tähenduses 'keegi ilmub nii ootamatult välja justkui ta oleks tulnud õhust', mida paraku ei saa pidada käsitletavasse sünonüümiritta kuuluvaiks. Kujundi *tuulest tulnud* ~ *võetud* vms olulisi tähenduselemente paistab olevat 'ei tea kust' vms: *Sie haigus on jusku tuulest temale külke hakkant, nõnda äkkiste tuli; See jutu sa oled tuulest võttand, see oo tuulest võötud jutt, see pole tõsi*. Väljendi *tuleb kui vilest* tähenduse kohta arhiivis andmed puuduvad, samuti on raske öelda, kas sõnastusvorm *jookseb kui vile* viitab inimese või looma kiirele liikumisele.

(V) Vastavalt võrdlusvahendi süntaktilisele struktuurile võib sellesse sünonüümiritta kuuluvad võrdlused jagada omakorda kolmeks: a) võrdlusvahendi koosseisu kuulub alus (substantiiv nominatiivis): *tuleb äkki nagu piksenool, kui lummutis, nagu kummitus*; b) võrdlusvahendi põhisõnaks on alus, millele järgneb kohamäärus (adverb või substantiiv elatiivis): *tuleb nagu linnupael kaela, nagu välk selgest taevast*; c) võrdlusvahendisse kuulub kohamäärus (substantiiv elatiivis või koos kaassõnaga): *nagu piis-sist, nagu maa alt*. Võrdlusaluseks on reeglina liikumisverb.

(S) (a) *jookseb nagu jänes, jookseb kui kits, jookseb nagu metskits, jookseb nagu põder, jookseb kui hobune; nagu tulesäde, läheb kui tuli sõõrdu mööda, nagu*

tuul, kui lõhn, nagu välk, väre nagu hiir, liigub nagu kobe konn, lendab kui kuul, nagu nool, läheb kui ling, läheb nagu lingukivi, nagu lingua visatakse, läheb kui liik, nagu putsai, nagu suur helves, kui hundituut, lendab nagu keerup, läheb nagu lendva, jalad nagu kedrad, läheb nagu lennates, laseb nagu ratsahobusega; läheb kui liblikas, laseb nagu lukussepp; justkui tuulispask, kihutab nagu kasakas, nagu kuller, jookseb kui lööper, kihutab nagu hobusevaras; läheb kui eesenbaan; (b) jookseb nagu põder, jookseb kui koer; jookseb kui kadalippu; nagu tulesäde, kui lõhn, lendab kui lind, kargab nagu kala vette, läheb nagu lingukivi, nagu nool, nagu suur helves, kui hundituut, läheb kui liik, käivad nagu kerilauad; justkui tuulispask, laseb nagu ratsahobusega; (c) läheb kui liik; (d) jutt läheb laiali nagu kulutuli

(SE) 'keegi või miski liigub kiiresti edasi'

(P) (a) INIMENE : LIIGUB EDASI : TULI, ÕHK, LOODUSNÄHTUS, LOOM, ASI, EBALOOMULIK OLEND, INIMENE (LIIGUB EDASI)

Sünonüümirühma liikmete mõistmisel domineerivad üldiselt metafoorsed projektsioonid, s.t vastamisi on seatud selgelt eraldiseisvad domeenid. Allikdomeeniks võib olla loom, sh putukas, kahepaikne (*jookseb kui kits, liigub nagu kobe konn, läheb kui liblikas*), kiiresti liikuv või kerge ese (*lendab kui kuul, virk nagu putsai*), tuli (*nagu tulesäde*), õhk (*kui lõhn, ka nagu lõhnast*), kiiresti töötav masin, mehhanism (*läheb kui eesenbaan*) või ebaloomulik olend (*läheb nagu lendva*); sihtdomeeniks on inimene.

Võrdluse paneb kui pipart puhul on kujundi tekkimise aluseks erandlikult alliteratsioon, vrd *Jala omma terhve, lase nigu pipperd*.

Mõnede võrdluste komponentide mõistmisel toimuvad erinevad metonüümilised ülekanded, mida võib väljendi kui terviku tähenduse seisukohalt pidada sekundaarseiks.

jalad nagu kedrad – siin on võrdlusobjekti poolel OSA (s.o kehaosa) TERVIKU (s.o inimene) ASEMEL, muutmata siiski võrdluse mõistmisel toimuva ülekande üldist, metafoorset iseloomu (*mehhanism > inimene*).

läheb kui tuli sõõrdu mööda – võrdlusvahendis on KOHT OMADUSE ASEMEL, vrd ka *läks kui matsi ale* tähenduses 'asi edeneb suure hooga', *nagu ale läheb põlema* (äkilise inimese kohta).

Sünonüümirühma mõnedele liikmetele omaselt moodustab lisaks sihtdomeenile ka allikdomeeni väga üldiselt võttes inimene, kuid see

on spetsifitseeritud tegevusala ameti vms kaudu, s.o AMET või TEGEVUS-ALA OMADUSE ASEMEL: *jookseb kui lööper, kihutab nagu hobusevaras, kihutab nagu kasakas, laseb nagu lukussepp*. Samasugused projektsioonid toimuvad võrdluste *nagu kuller* ja (mittevõrdlusliku) *kullerit ajama* mõistmisel: *Sii lähäb valuga nagu kuller, Sõidab kui kulleripost*. Kuid võrdlusetüüpi *nagu kuller* kuulub ka teistsuguseid sõnastusvorme, näiteks *Lähte jasku kullerapostiga* – siin on võrdlusvahend mõistetav metonüümiatehte VAHEND OMADUSE ASEMEL kaudu, väljendi kui terviku mõistmisel toimub metafoorne projektsioon allikdomeenilt sihtdomeenile. Ülekanne VAHEND OMADUSE ASEMEL võib olla oluline ka konteksti kuuluva võrdlusobjekti mõistmisel: *Aab hobusega nagu kulleriga*. Lausetes *Mõni, kis hobost kangeste takka aab, öötasse: "Sa heldekene, see aab üsna kullerid"* ja *Mis kullerit sa nüüd ajad?* kuulub *kulleri*-kujund väljendverbi *kullerit ajama* koosseisu. Ka võrdluse *laseb nagu ratsahobusega* võrdlusvahendis on VAHEND OMADUSE ASEMEL. Allikdomeeni moodustab siin tüüpiline situatsioon, kus inimene ratsutab hobusel, sihtdomeeni konkreetne situatsioon, kus inimene jookseb: *Sa olet enne minnu kerigu manu saanu, sa tulli nigu ratsal hobesega*. S.t teineteisele vastanduvad metafoorselt ratsutamine ja jooksmine, vrd *Hobusega tuleb, härgiga läheb 'haigus on kiire tulema, aga visalt läheb'* (vt ka A. Krikmann 1997a: 71).

läheb nagu lennates – erinevalt kahest eelmisest väljendist võib võrdluse osi pidada samasse situatsiooni kuuluvaiks: '[inimene liigub nii kiiresti nagu siis,] kui ta lendab'. Metonüümilisele ülekandele viitab ka sõnastusvorm *lähäd ku lendäd*, samuti verbi *lendama* üldine kasutus tähenduses 'kiiresti liikuma': *Ku lepe riiga lendab üle, Lendas nagu kuul edasi, lendõb nagu keerup, Ta teeb ja talitab kõik lennult*.

Võrdluse *nagu lingua visatakse* puhul ei ole vastanduvate n-ö poolte puhul ilmselt tegemist mitte ühe ja sama situatsiooni osadega ('[inimene liigub nii kiiresti, nagu siis, kui] teda visatakse lingua'), vaid metafoori allikdomeeniks tuleks sarnaselt väga lähedaste väljenditega *läheb kui ling, läheb nagu lingukivi* (ka adjektiivselt: *ling miis*) pidada nõorist viskevahendiga heidetavat kivi, kusjuures võrdlusvahendis on TEGEVUS SÜNDMUSE ASEMEL. EKMSis esineb *lingu*-kujund ka üksikverbi ja perifrastilise, s.o väljendverbi kujul: *linguma, lingu laskma* 'kõvasti sõitma, ülejala kihutama'.

Enamasti ei ole võrdlustes ja nende kontekstides sisalduvad verbid metafoori/metonüümia allik- ja sihtdomeeni seisukohalt võrdselt sobilikud. Erandiks on verb *jooksma* ja adjektiiv *väle*.

minema, *käima* kuuluvad rohkem metafoori sihtdomeeni ja nende mõistmisel allikdomeeni seisukohalt toimuvad teatud ülekanded, näiteks *läheb kui liblikas* – 'liikuma' > 'lendama', *läheb kui eesenbaan* – 'liikuma' > 'sõitma', *kui lõhn: Ta käve nigu lõhnast, läheb kui tuli sõõrdu mööda* – 'liikuma' > 'levima'.

kihutama pärineb metafoori allikdomeenist, sihtdomeeni jaoks on vajalik projektsioon 'ratsutama' > 'jooksma'.

Võrdluste *lendab kui kuul, lendab nagu keerup, nagu tuul, nagu putsai* puhul on verbi mõistmiseks vajalikud mõistelised projektsioonid nii allik- kui ka sihtdomeeni suhtes, vastavalt 'lendama' > 'liikuma' ja 'lendama' > 'jooksma': *Lendas nagu kuul edassi; Mis sa, Juku, ikki lendäd ütest ussest sisse, teisest vällä, lendäd nagu keerup; Saima lindas mool vasta nagu tuul, ta ootas mind; Tam nii välle nigu üts putsai, õkva nigu lindas egäle poolõ.*

Ka verbide *laskma* ja *liikuma* tähendus võib olla kujunenud n-ö erisuunalise ülekande tulemusel: *Tuu lask nigu putsaj edesi ja tagasi* – vastavalt 'laskma' > 'lendama, lendlema' ja 'laskma' > 'jooksma'; *liigub nagu kobe konn* – 'liikuma' > 'hüppama' ja 'liikuma' > 'jooksma' vms.

Verb *ajama* sobitub mõlema domeeniga ülekande *ajama* > *ratsutama*, *kihutama* kaudu: *aab hobusega nagu kulleriga*.

Mõnikord võib verbivaliku põhjuseks olla alliteratsioon: *laseb nagu lukussepp*.

(b) LOOM (ja üksikjuhul ASI) : LIIGUB EDASI : TULI, ÕHK, LOODUS-NÄHTUS, LOOM, ASI, INIMENE (LIIGUB EDASI)

Kõiki sünonüümirühma liikmeid kasutatakse looma liikumise iseloomustamiseks, võrdlusega *nagu nool* võidakse silmas pidada ka lindu: *Kull lassis nagu nool kana piale, võttis kinni*.

Kui omavahel on vastandatud kiiresti liikuv asi või (üksikjuhul) loodusnähtus ja loom/lind, siis on mõisteline projektsioon selgelt metafoorne: *Koer pani kut hundituut jänese järke; Tõistre Hans oli täempe hullu koera nännu, händ ollu jalge vahel ja esi joosnu ku lingukivi, ikki põhja poole; Tuline hoben, vajos ku liik; Pisike hall linnukull tuli varblaste sekka kut nool; Erk ho-*

bune on, öeldaks ka, läheb kui tulepisu. Ka võrdlusi jookseb kui kadalippu ja laseb nagu ratsahobusega võib pidada metafoorseiks.

Lamba joosi ku kadalippu – siin on allikdomeeniks ilmselt tüüpiline situatsioon, kus keegi jookseb ülesrivistatud peksjate vahelt läbi ja kust toimub projektsioon konkreetsele olukorrale, kus lambad jooksevad väga kiiresti.

Kujund *ratsahobusega laskma* muutub, nagu eespool öeldud, mõistetavaks metonüümiatehte VAHEND TEGEVUSE ASEMEL kaudu; lauses *Tijä juudas, kon tu kirp tan om, mutku serkäs pääle kintsu müüüdä, lask niu ratsalla hobesega* vastanduvad metafoorselt (inimese) ratsutamine ja (putuka) sibamine, jooksmine. Lauses *Vähälik hobene, aga jala nii käesiva justkui kerilavva all* nimetatakse võrdlusobjekti poolel OSA TERVIKU ASEMEL, vrd ka *jalad nagu kedrad*.

Järgmistes võrdlustes on tegemist semantiliselt suhteliselt lähedaste domeenidega.

lendab kui lind kasutuses ei prevaleeri mitte inimene, nagu võiks arvata, vaid hoopis hobune: *Ku hobõnõ kovasdõ juusk, sõs üldäs: ta kui tsirk lindas; lindas kui tsirgupoig 'kiiresti, kõvasti sõitmisel hobuse kohta', sellekohaseid teateid on arhiivis rohkesti. jookseb nagu põder* öeldakse enamasti inimese kohta, kuid üksikuid teateid on ka selle kohta, et väljendiga iseloomustatakse kiiret hobust: *Neil on vällä hobene, juukse kui põder; hobune nenda kui üks põder*. Sarnane referentide konflikt on veel võrdluses *kargab nagu kala vette*, mida võidakse kasutada ergu kodulooma kohta: *Mõni voon pärgas, kargas eest nigu kala vehne*. Tekib küsimus, kas ühelt poolt linnud ja kalad ning teiselt poolt loomad, mis taksonoomiliselt kuuluvad samasse hõimkonda, kuid omaette klassidesse, asuvad (kognitivistliku määratluse järgi) domeenidena üksteisest piisavalt kaugel, et saaks tekkida nn edukas metafoor. Kas metsloomade ja koduloomade vahel, mis kuuluvad nii samasse hõimkonda kui ka klassi, on samuti olemas vajalik ja piisav distants? Kas näiteks lauses *Kut kits kargab üle aidade ägast poolest* (pahura veise kohta) vastanduvad domeenid, (mets)kits ja veis, paiknevad üksteise suhtes metafoori tekkimiseks semantiliselt sobival kaugusel? Kui võrdlusega *läheb nagu lingukivi* iseloomustatakse kiiresti liikuvat autot (*Auto läks minust mööda nagu lingukivi*), tekivad samasugused küsimused.

jookseb kui koer, jookseb nagu hurdakoer öeldakse tavaliselt siis, kui kellegi on palju tegemist, s.t on kiire: *Päeva läbi olen pidand ringi juoksma juskü hurdakuer, Joose nigu pini valda pitte*. Kuid näiteks *jookseb kui ajupeni* võidakse kasutada ka "elaja kohta, kes karjamaal vagusi ei taha süüa". Võrreldes väljenditega *lendab kui lind* ja *jookseb nagu põder* on domeeni-devaheline kaugus muutunud veel väiksemaks. Kuidas hinnata metafoori tekkimise seisukohalt taksonoomiliselt samasse hõimkonda ja klassi, kuid erinevatesse liikidesse kuuluvate kodustatud loomade (kui domeenide) semantiliselt distantse? Võimalik, et nimetatud võrdluste mõistmisel tähendusülekannet ei toimugi – tegemist on sõnasõnalise kaardistusega, mille allik- ja sihtdomeen pärinevad ühelt ja samalt ontoloogiliselt domeenilt, kusjuures vastavad predikaadid hõlmavad ainult mõnda (kui üldse) domeenispetsiifilist erinevust (vt Gentner, Bowdle 2001: 227).

Tõenäoliselt võib sünonüümirühma kuuluvaks pidada ka võrdlust *kui lõhn*. See, kas sihtdomeeniks on elusolend või protsess, lausest *Nuur hobõnõ, laapsa samm, versta kaosõ nigu lõhn* otse ei selgu, küll aga toimub selle mõistmisel projektsioon LIIKUMINE ON LEVIMINE või LIIKUMISE KIIRUS ON LEVIMISE INTENSIIVSUS või ULATUS vms. Samasugused ülekanded võivad oluliseks osutuda ka siis, kui *lõhna* all mõeldakse ahjusuust välja käivat tullelõõska, lõõma (vt EKMS) ja metafoori allikdomeeni moodustab tuli.

Võrdlustes ja nende kontekstides esinevad verbid *jooksma* ja *kargama* on nii allik- kui ka sihtdomeenide seisukohalt arusaadavad semantiliste teisendusteta.

Väljendis *lendab kui lind* kuulub verb selgelt metafoori allikdomeeni, sihtdomeeni seisukohalt on vajalik ülekanne 'lendama' > 'jooksma': *lindas kui tsirgupoig*.

Ülejäänud verbide puhul on mõlema domeeniga sobitumiseks vajalikud teatud ülekanded.

laskma, panema ja *vajuma* tähendavad allikdomeeni seisukohalt 'liikuma' ja sihtdomeeni seisukohalt 'jooksma': *Mõni va hobo või nao suur helves laseb, Koer pani kut hundituut jänese järke, Tuline hoben, vajos ku liik*. Verb *laskma* võib mõlema domeeniga kohaldumiseks vajada ka ülekannet 'laskma' > 'jooksma': *Tijä juudas, kon tu kirp tan om, mutku serkäs pääle kintsu müüidä, lask niu ratsalla hobesega*.

tulema ja *minema* tähendavad allikdomeeni seisukohalt 'liikuma', so-

bitudes sihdomeenidega vastavalt tähendusülekannete 'liikuma' > 'lendama' või 'sõitma' kaudu: *Pisike hall linnukull tuli varblaste sega kut nool, Auto läks minust mööda nagu lingukivi.*

kaduma tähenduses toimub allikdomeeni seisukohalt muutus 'kaotsi minema' > 'levima', sihtdomeeni seisukohalt 'kaotsi minema' > 'liikuma'.

Järgnevale kahele sünonüümirühmale on iseloomulik predikaatide tähenduse muutumine abstraktsemaks, füüsilise edasiliikumise asemel iseloomustavad võrdlused millegi levimist, edasikandumist

(c) TULI : PÕLEB, LEVIB : ASI

läheb kui liik – liik tähendab siin ilmselt purje serva tugevdavat nööri (vt EKSS) ja on allikdomeeniks, millelt toimub metafoorne projektsioon sihtdomeenile. Võiks arvata, et siin moodustab sihtdomeeni pigem tuli, täpsemalt tuleleek, kui mis tahes tuld võttev materjal või ese. Verbi *minema* mõistmine eeldab nii allik- kui ka sihtdomeeni juures semantilisi ülekandeid, vastavalt *minema* > *liikuma* ja *minema* > *põlema*, *levima*.

(d) JUTUD : LEVIVAD : TULI

Siin vastanduvad põlemisel silmale nähtav helendus, leek ja inimeste poolt räägitavad, rahva hulgas levivad jutud – metafoorne ülekanne toimub konkreetset abstraktsele. Võrdluses *jutt läheb laiali nagu kulutuli* ning selle kontekstis sisalduvad predikaadid ja üksikud predikatiivid viitavad komplekssetele metafooridele (vt Kövecses 2000: 90) JUTT ON INIMENE (*läheb kui tuli kulus, jooseb läbi nagu kulutuli külas, See uudis käis läbi kut kulutuli*, vrd ka *Juttul aina jalad all 'kõmu leviku kohta', Sellel jutul ei ole jalgu all 'see jutt oo segäne'*) ja JUTT ON AINE VÕI ASI (*Jutt läheb laiali nagu kulutuli, Sii jutt läts nii ruttu lakja nigu kulutuli, Jutt lagunes kui kulutuli, Eks niet levi ntaku kulutuli*, vrd ka *Oh sa hullu veli, taa jutt lagusi nii ruttu rahva sekkä, medä es mõista arvadagi; Küll sii jutt vajos egäl poole laiali; See jutt läks metmesse harosse ja laiale, kados ää tükkis*).

(T) Sünonüümirea liikmetega iseloomustatakse dünaamilisi piiritlemata situatsioone, mis vaatluspunkti seisukohalt avalduvad toimuvana (seisukohta situatsiooni algus- või lõpp-piiri suhtes ei võeta) (vt EKG 1993: 24) – subjektide või objektide edasiliikumist, konkreetsete või abstrakt-

sete protsesside toimumist. Võrdluste kasutuseesmärk, funktsioon on kellegi liikumiskiirusele või millegi levimise/toimumise kiirusele tähelepanu juhtimise kõrval kindlasti ka hinnangu andmine sellele. Kuna suuremas osas väljendites on võrdlusvahendiks hästituntud loom või ese, siis on võrdlustes sisalduv hinnang markeeritud enamasti üsna nõrgalt, erandiks on ilmselt näiteks võrdlused *kihutab nagu kasakas, läheb nagu lendva* (võrdlusvahendis nimetatakse kedagi võõrast, arusaamatut), *kihutab nagu hobusevaras, jookseb kui kadalippu, jutt läheb laiali nagu kulutuli, justkui tuulispask* (võrdlusvahendis nimetatakse midagi halba või ohtlikku, teatavat halvaksapanu võidakse märkida ka verbiga *kihutama*).

Inimese liikumist kirjeldavad väljendid jagunevad vastavalt tähendusele 'inimene liigub hästi kiiresti, jõuliselt omal jalal edasi' ja 'inimene liigub millegi abil kiiresti edasi' kaheks. Esimese tähenduses eristuvad võrdlused, milles või mille kontekstis on eksplitseeritud verb *jooksuma*, ja võrdlused, milles või mille kontekstis on eksplitseeritud laiemä tähendusega verbid. Erinevus tulenebki sellest, et verbide *kargama*, (*ringi*) *laskma*, *lendama*, *liikuma*, *minema*, *panema* teatud semantilised muutused läbinud tähendus ei piirdu ainult jooksmisega, vaid hõlmab jooksmise kõrval ka kõndimist vm moodi edasiliikumist. Samamoodi erinevad üksteisest looma liikumist kirjeldavate väljendite tähendused, vrd *jookseb kui kadalippu, jookseb kui koer, jookseb nagu põder, kargab nagu kala vette, laseb nagu ratsahobusega, lendab kui lind, läheb nagu lingukivi, läheb kui liik*.

Nii inimese kui ka looma kohta kasutatavate võrdluste hulgas on väljendeid, mille positiivse alatooniga kaasneb tunnustav suhtumine, näiteks *jookseb kui hobune, jookseb nagu põder*.

Võrdluste *kihutab nagu hobusevaras, kihutab nagu kasakas, nagu kuller, justkui tuulispask* tähenduses on rõhk sellel, et keegi ratsutab liiga kiiresti, väljendid võivad tähendada näiteks 'mõttetult kiiresti ratsutama' või 'ohtlikult kiiresti ratsutama': *See kihutab hullupööra nagu mõni hobusevaras; Läheb nii kut tuulispask, hobune oli nii peru*. Võrdluses *laseb nagu lukusepp* need tähendusnüansid ei avaldu, pigem öeldakse niimoodi, kui keegi sõidab hobusel või kelguga kiiresti ja ladusalt, mugavalt. Sedasama väljendit võidakse kasutada veel tähendustes 'inimene liigub hästi kiiresti, jõuliselt omal jalal edasi': *Hiad jalad veel all, laseb nagu lukusepp*.

Võrdlus *nagu tuul* tundub olevat neutraalse või isegi positiivse alatooniga: *Villigä Aadi kihut ratsala tiid müüdü nigu tuul*; tähenduse 'inimene/loom liigub kiiresti edasi' kõrval võidakse väljendit kasutada veel tähendustes 'inimene läheb kiiresti ära' ja 'tragi, virk inimene'. *justkui tuulispask* võib märkida ka rahutut, tormakat või äkilist inimest. Samuti on tunnused *virk* ja *äkiline* omased võrdlusele *kui lõhn*.

Võrdluse *nagu tulesäde* kasutust kiire liikumise tähenduses (*jookseb nagu säde, Erk hobune on, öeldaks ka, läheb kui tulepisu*) võib ilmselt pidada erandlikuks, enamasti öeldakse nii, kui inimene on loomu poolest püsimatu, virk või äkiline, samuti kasutatakse väljendit ergu looma kohta.

jutt läheb laiali nagu kulutuli – siin on tegemist protsessiga (rääkimine), mis toimub mõnevõrra pikema perioodi jooksul kui sünonüümirea teiste liikmetega kirjeldatavad sündmused (liikumine, põlemine).

käivad nagu kerilauad võidakse samahästi öelda nii kiiresti liikuva looma kui ka kiiresti töötava inimese kohta: *kärmed kääd nagu kerilauad*.

Järgnevad väljendid sisaldavad lisaks omadusele 'kiiresti' selliseid tähenduselemente, mis sünonüümirea teistele liikmetele tunnuslikud ei ole.

Võrdluse *läheb kui liblikas* tähenduses mängivad (erinevalt lähedastest väljenditest *läheb nagu lennates* ja *lendab kui lind*) olulist rolli ka omadused 'kerge', 'kergelt' (*Mia olli kõhn ja kerge, mia lassi iin muid nigu liblik, aga paksul inimesel and lumest läbi summeldada*), mis on tunnuslikud eelkõige allikdomeenile, *vrđ kerge nagu liblikas* 'näitsik, kes hästi tantsib'.

läheb kui eesenbaan puhul tuleb lisatähendusena arvesse 'teisi arvestamata, hoolimatult' (teated M. Mäesalult).

(M) Sünonüümireast on välja jäänud ebaselge tähendusega kujundit sisaldav võrdlus *läheb nagu händ ja pea*: *Koer pand mõtsa tagasi nõnda ku händ ja pää, vrđ ka Uppus vette nõnda, et ei näinud pääd ega hända*. Küsimus ei ole mitte selles, kas tõenäolisem on kujundi esinemine võrdluse vormis või *nii et* -konstruktsioonis, küsimus on kujundi tähenduses. Näiteks semantiliselt lähedane *üle pea ja kaela* võib tähendada 'tormates, tormakalt, kiiresti', 'läbimõtlematult, läbikaalumata, kiirustamisi' aga ka 'täielikult, jäägitult hõivatud' – selles tähenduses somaatilisi väljendeid leidub rohkesti: *üle kere, peast varbani, pealaest jalatallani, jalatallast pealae-*

ni, koos saba ja sarvedega, koos naha ja karvadega – ja 'üleni millegagi koos' (vt A. Õim 2000).

(V) Sünonüümirea liikmete traditsiooniline koosseis vaheldub vähe ja on valdavalt järgmine. Võrdlusobjekt väljendite koosseisu ei kuulu, erandiks on *jalad nagu kedrad* ja *jutt läheb laiali nagu kulutuli*. Võrdlusalus on süntaktiliselt funktsioonilt öeldis, milleks on liikumisverb (*laseb nagu lukussepp*) või öeldistäide – adjektiiv (*väle nagu hiir*). Võrdlusvahendisse kuulub enamasti alus – substantiiv nominatiivis (*nagu tulesäde*), üksikutes võrdlustes vahendi- või viisimäärus – substantiiv komitatiivis või des-vorm (*laseb nagu ratsahobusega, läheb nagu lennates*). Väljendi *jookseb kui kadalippu* võrdlusvahendiks olev element (substantiiv partitiivis) kuulub väljendverbi koosseisu (*kadalippu jooksmas*).

(S) *justkui tuulispask, nagu peer sõglal, nagu keravälg, keevad kui sipelgad, nagu sipelgapesa, kargab kui kirp, nagu kirp koera perses, kui kirbanõ peni, käib kui koer kusevalus, käib nagu munas kana, nagu kana munavalus, jookseb nagu vasikas, krekib nagu noor hobune, nagu rüüstik siga, kui kitse kusi, keevamine kui keev kusi, nagu uba keevas katlas, elav nagu sulahõbe, lapsed nagu hirsnikud, nagu elavaneelataja, justkui kirbud kallal, nagu kirp perses, kui kihulane perses, nagu sipelgad püksis, justkui nõgesed püksis, justkui sulahõbe sukse sees, käib kui mõrda vaatamas, nagu küünalt kastab; nagu nõgeste sees, nagu nõelte otsas, nagu süite peal, nagu tules; nagu tulesäde, nagu elavhõbe, kui koe-rakutsikas, nagu pullike, kui kihulane, terane kui naaskel, terane kui nõel, nagu kangast veab*

(SE) 'keegi liigub kiiresti ühe koha peal, edasi-tagasi või ühest kohast teise'

(P) INIMENE : LIIGUB ÜHE KOHA PEAL ~ EDASI TAGASI ~ ÜHEST KOHAST TEISE : TULI, ÕHK, LOODUSNÄHTUS, LOOM, ASI, AINE, INIMENE (LIIGUB ~ TEEB)

Tegemist on suhteliselt homogeense sünonüümireaga – semantiliselt tunnused, mis võrdlusi eristavad, on sedavõrd lähedased ja omavahel põimunud (näiteks *nihelema – püsima olema*), et sünonüümide jagamine eraldiseisvateks rühmadeks ei ole otstarbekas.

Kuigi sünonüümirea liikmete mõistmisel domineerivad metafoorsed ülekanded, mis on ka kvantitatiivselt sagedasemad, mängivad mit-

mete võrdluste puhul olulist rolli erinevad metonüümilised projektsioonid.

justkui kirbud kallal, nagu kirp perses, kui kihulane perses, nagu sipelgad püksis, justkui nõgesed püksis, justkui sulahõbe sukke sees, nagu nõelte otsas, nagu nõgeste sees, nagu süte peal, nagu tules – metonüümilise allikdomeeni moodustab inimene, kes on ebameeldivas olukorras: inimene tunneb füüsilist valu ja see sunnib teda liikuma. Võrdlusvahendis on sündmuse põhjuseks olev SEISUND või KOHT SÜNDMUSE ASEMEL. Võrdluste tähenduse '[inimene liigub, niheleb nagu siis,] kui putukad hammustavad teda ~ tal on putukad või valus asi riiete sees ~ kui ta on valusa asja peal või sees' seisukohalt toimub siin kontseptuaalne projektsioon SEISUND või KOHT OMADUSE ASEMEL: *Läks nagu oleks kiil perss; Kas kirp on püksis või, et paigal ei püsi?; Oled kõik aig nigu nõgeste sehen, et kõrvetetas takast.*

Mõnede võrdlustega võidakse inimese füüsilise liikumise kõrval või koos sellega kirjeldada ka hingelist rahutust, närveerimist. Näiteks lausetes *Ma olen ku nõgeste sehen, ei lõuva kostigi rahu; Praegu oli kell juba pool kaheksa, aga me pidasime teda iga võimalusega kinni ja ta oli nii kui okaste peal* toimub ülekanne füüsiliselt seisundilt mentaalsele seisundile. Võimalik, et projektsioon FÜÜSILINE MENTAALSE ASEMEL toimub peaaegu kõigi selle sünonüümirea liikmete mõistmisel, kui nendega tahetakse öelda, et inimene või loom on loomu poolest elav, püsimatu, kärsitu vms. Nendele võrdlustele, kus allikdomeeni poolel tingivad inimese teatud viisil liikumise hammustavad või riiete sees liikuvad putukad, leksikaalsemantiselt väga lähedastes võrdlustes vastanduvad putukas (või loom) ja inimene. Metonüümiliste ja metafoorsete projektsioonide vaheldumine on näha näiteks järgmistes väljendipaarides.

justkui kirbud kallal: Hakkas kõhe- kargab kui kirp: Sa ei püsi kah koskil, lema jusku kirbud kallal nigu kirp karglet ütest tõiste; Hüppab kui koerakirp

nagu kirp perses: Siend poiss vai asi, nagu kirp koera perses: Seisa ka keksib ja kelgib tüdrukute ies nigu kirp paegal, just nagu kerp koera perses (vrd perses teisel venib ku suure koera kirp 'aeglane', 'laisk')

kui kihulane perses: Sel kui kihulane kui kihulane: kierleb kui kihulane perses

Võrdluse kui kirbanõ peeni: Olõt nigu kirbane pini, sul piap kõik kähku ja ruttu olema, aga perast um aigu küllalt juures on sarnaselt juba kirjeldatud metonüümiatetet sisaldavate võrdlustega oluline allikdomeenis sisalduv ebameeldiv olukord, seisund – koeral on palju kirpe, kes hammustavad valusasti –, mistõttu ei suuda loom rahulikult paigal olla, vrd *Ta on kimbus ku koer kirpe käes*. Samamoodi kujutatakse hädasolevat looma või lindu väljendite käib kui koer kusevalus, käib nagu munas kana, nagu kana munavalus võrdlusvahendis, mille põhisõna täiendi mõistmine toimub ilmselt samuti projektsioonide SEISUND OMADUSE ASEMEL (*Juusk ümbre nigu kana munavalun; Mis rutt sul on, jooksed edasi-tagasi kui kana munahädas*) või KOHT OMADUSE ASEMEL (*Hulgub ringi nagu munas kana, miski kättä ei hakka*) kaudu.

nagu koer otsib kükitamise kohta – siin on võrdlusvahendis SÜNDMUS või
TEGEVUS OMADUSE ASEMEK. Kõnealuseks asendatavaks omaduseks võiks ehk
olla kannatamatu, hädaline vms.

Järgmiste väljendite võrdlusvahendis nimetatakse noorlooma, kellele on omane nii püsimummus kui ka kogenematus, rumalus: *Nii vallatu justkut koerakutsikas, keeldu ka äi kuulta; Laste kohta ikka käib see ütlemene, et muudkui jooseb, muud mängi pole, no mes sa kebastat juskü väikä vasik; Sa krekid nägu noor hobu, mis sool on?; nagu väike pullike, vrd ka loll kui Toodso pullikene; Sa oled rumal kü vasik ilma tallin.* Siin on allikdomeeni seisukohalt oluline mingi muu tunnus, omadus: *Siga om rüüstik, songib ja urgitseb, kaeb kust vällä saab. Nagu rüüstik siga, üteltse.* Mõlemal juhul on võrdlusvahendis FÜÜSILINE MENTAALSE ASEMEL.

Eespool kirjeldatud metonüümiliselt mõistetavale võrdlusele *nagu tules* on olemas suhteliselt lähedane metafoorne analoog *nagu tulesäde*: *Ta um ku üts tulekipin, kohki paigal ei püsü, vrd Läheb ägedast, siis ragiseb nigu kadakas tules*. Kas võrdlusvahendi *tulesäde* mõistmisel toimub ka metonüümiline ülekanne OSA (tulesäde) TERVIKU (leek või põlemisprotsess) ASEMEL, on raske öelda. *tuline nago säde* (vrd ka ... *öeldi naise kohta*,

kes palju ja ruttu kõneles, keda kutsuti sädemetädiks) – siin avaldub tule kui allikdomeeni põhiline tähendusfookus, situatsiooni intensiivsus (vt Kövecses 2000: 84–89) nii (kontekstis antavas) võrdlusaluses kui ka (traditsioonilises) võrdlusvahendis, vrd **tuline** kui *elavhõbe*, **keevad** kui *sipelgad*, **keevaline** kui *keev kusi*. Sellist tähendust, mis on muutuse 'kõrge temperatuuriga' > 'äge, pingeline' ehk kvalitatiivne > kvantitatiivne tulemus, kannab adjektiiv **tuline** kõnekäändude koosseisus õige sageli: *Nigu **tuline** tuul ike tuhatkuuma mäest alla; Rutuga tulete kaudu, nii **tuline** rutt oo et; Poisid külas riidu läind, üks jooseb ies, sellel **tuline** hirm taga, ep teegid, kohes ta õnese matab; Oh sa **tuline** silk!; Oh sa tuhat **tuline** kurat!; Oh sa tuhat ja **tuline**, kui ma ta kätte saa*. Ka nende võrdluste tähenduse, kus allikdomeeniks on kuum asi või aine, määrab ilmselt allikdomeeni seisukohalt oluline kõrge temperatuur, kuumus: *elav nagu sulahõbe, nagu elavhõbe, kui kitse kusi, keevaline kui keev kusi, nagu uba keevas katlas*. Ehk võib siia hulka arvata veel võrdluse *nagu keravälg* (vrd *tuleb äkki nagu piksenool, nagu välg selgest taevast*)?

nagu peer sõglal – vastanduvateks poolteks on lõhn, hais, mis levib kiiresti, ja elavaloomuline inimene, kes liigub siia-sinna: *Salt nigu piir sõglan, ei piisü paigal*. Siin võib taas tegemist olla kompleksse metafooriga INIMENE ON LÕHN, mille allmetafoorideks on näiteks LIIKUMINE ON LEVIMINE, INIMESE LIIKUMISE INTENSIIVSUS ON LÕHNA LEVIMISE KIIRUS VÕI INTENSIIVSUS, vrd *lõhna* ja *õhu* sünonüümset kasutust *Meil oll jo sääne lõhn takast, et olõ-õs aigu perrägi kaia; Ta läheb nii ruttu, et õhk taga, ka õhk juures 'halba haisu vähe tunda'*.

Võrdlus *justkui tuulispask* esindab projektsiooni INIMESE LIIKUMISE KIIRUS ON ÕHU LIIKUMISE KIIRUS: *Käid suure ajoga ninda kui tuulispask, ei õle äärt ei õtsa senel*.

Võrdluste *terane* kui *naaskel*, *terane* kui *nõel* puhul peetakse metafoorse allikdomeeni all silmas väikest ja teravat, täpsemalt terava otsaga asja, eset: *terane nagu naaskel 'terane, elav (laps), ei sie õle minutitki paigal, sie laseb ringi alati'*.

Võrdlustes *lapsed* nagu *hirsnikud*, *nagu elavaneelataja* toimub mõisteline projektsioon inimeselt, kellele on tunnuslik teatud omadus, konkreetsele inimesele – hoolimata samadomeenilisusest võib ülekannet pidada metafoorseks. Samasuguse projektsiooniga on tegemist ka siis,

kui elavaloomulise, kärsitu inimese (k.a lapse) kohta öeldakse lihtsalt *hirsnik* või *elavaneelataja*. EKMSi järgi on *hirsniku* tähendus 'nootkonna vanem', 'külakohtunik' või 'tükikubjas, väljavaht' – siin on AMET, TEGEVUSALA OMADUSE ASEMEL; *elavaneelataja* puhul on OMADUSE ASEMEL TEGEVUSE SOORITAJA, SÜNDMUSE LÄBIVIIJA, ühtlasi toimub üleminek füüsiliselt mentaalsele. Kuid kas AMETIMEES (ülevaataja, kontrollija vms) või TEGEVUSE SOORITAJA, SÜNDMUSE LÄBIVIIJA (neelaja) on omakorda ka TEGEVUSE ASEMEL (*tagant sundima, jälgima vms ~ neelama*)? Projektsioon TEGEVUS OMADUSE ASEMEL on selgemalt tajutav võrdluste *nagu kangast veab, käib kui mõrda vaatamas, nagu küünalt kastab* võrdlusvahendis, ka väljendid tervikuna on mõistetavad sellesama metonüümilise ülekande kaudu – '[inimene liigub nagu siis,] kui ta teeb midagi, käib kusagil'. Erinevalt sünonüümirea teistest liikmetest, ei iseloomustata nende võrdlustega inimese loomuomast püsimatust, rahutust, seega ei toimu nende mõistmisel üleminekut füüsiliselt mentaalsele, kuigi näiteks lause *Sul ei ole konagi aiga, tulet ruttu ja lähät ruttu, nigu küünäld kastat jälle seda* justkui kinnitaks.

Kui allikdomeeni moodustab elusolend, siis on võrdlustes ja nende kontekstides esinevad verbid, näiteks *minema, leerima, voorima, tõttama, minekut vihtuma, kargama, keksima, keerlema, trallima, krekkima* enamasti samahästi mõistetavad nii metafoori allik- kui ka sihtdomeeni seisukohalt: *Hakkas kõhelema* juskü kirbud kallal.

Hää miil, justkui kerbul koera p...s – siin asendab seisund (*rahulolu*) liikumist (*hüppama, kargama*) vms.

Kui allikdomeeni moodustab elutu objekt, siis sobituvad verbid *käima, mitte paigal püsima, jooksuma, ringi tõmbama, kerklema, hullama, kolistama* jne reeglina paremini metafoori sihtdomeeniga ja predikaadi mõistmine allikdomeeni seisukohalt eeldab näiteks ülekannet 'jooksuma' > 'liikuma': *Tõmbavad nagu keravälgud ringi, ei otsa ega eart sellel jooksul, kolistab nagu keravälg korstnas, Tuuseldab nagu keravälg ringi, vrd ka keksima, trallima > liikuma: Lapsed juskü hirsnigud keksivad ja trallivad kogud päiväd kohe. Sama võib öelda adjektiivide *elav, vallatu, keevaline* kohta: *kiäväline nõnnagu kiiv kusi; tuline* pärineb allikdomeeni poolt ja sihtdomeeni suhtes mõistmise puhul toimub ülekanne 'kõrge temperatuuriga' > 'liikuv, elav': *tuline kui elavhõbe*.*

(T) Võrdlustega kirjeldatakse dünaamilisi või staatilisi situatsioone, kus inimene liigub rahutult ringi, niheleb pidevalt, on rahutu, püsimatu, s.t tähelepanu all on inimese rahutu liikumine, mis on tema regulaarne ja/või ebaregulaarne iseloomulik omadus. Neid sünonüüme eristavaks jooneks on omaduse 'kiiresti' esiletõstmine ja tagaplaanile jätmine.

Enamikul juhtudel tahetakse väljenditega öelda, et keegi liigub liiga kiiresti, niheleb kogu aeg, on liiga elav, püsimatu, kärsitu, k.a mõtlema tu vms, s.o kellelegi, täpsemalt kellegi liikumisele antakse negatiivne hinnang (*nagu tulesäde tähendab ka 'äkiline'*). Ühtviisi halvasti suhtutakse nii sellesse, et keegi liigub teatud viisil pealtnäha põhjuseta (*Tulin vagunist välja, rahvas heegeldab kiigile poole, kibelevä kiik nigu kusiräedsikse üitstõestest läbi iki valiste ja valiste, aga mia ei mõesta koekki minnä*) või suutmatusest paigal püsida (*Nimesaaja olnud kapten, kes tihti vahetanud töökohta, keegi ütelnud: "Kargab nagu kirp ühest kohast teise," sellest saanud Kirpkapten*), kui ka sellesse, et keegi liigub üht- või teistmoodi, sest ta närveerib, on mures, hädas vms (*Ta on kimbus ku koer kirpe käes*). Kahel esimesel juhul on öieti üsna raske vahet teha – tegelikult polegi eriti oluline, kas keegi liigub ringi heast meelest või ta lihtsalt ei oska teistmoodi olla, igal juhul mängib 'kiiresti' väljendite tähenduses väga olulist, kui mitte määravat rolli: *Oled kõik aig nigu nõgeste sehen, et kõrvetedas takast*.

Kui (nii füüsilisel kui ka vaimsel) rahutusel on konkreetsemad põhjused, jääb 'kiiresti' tagaplaanile, s.t kirjeldatav liikumine ei ole enam nii intensiivne, olulisemaks saab see, et keegi on hädas: *Ma olen ku nõgeste sehen, ei lõuva kostigi rahu*.

Erinevate kirjeldatud tähendusosiste koosinemine ühe ja sama võrdluse tähenduses on üsna tavaline, vrd *Mis rutt sul on, jooksed edasi-tagasi kui kana munahädas; Ta on nenda poiste taga kui kana munavalus; Mis te omite voorite uksest edatsi-tagatsi justku kujuks kangast; Noore poisi käüvõ muiude Liisa poole nigu sanna kütmä. Üts tule, tõne lätt*.

Mõned sünonüümirea liikmed sisaldavad ka positiivset hinnangut. kui kihulane, *nagu kangast veab* võivad tähendada 'kärme', 'virk', 'töökas' jms; võrdlustega *nagu elavhõbe* ja *nagu tulesäde* võidakse silmas pidada tragi, terast ja rõõmsameelset inimest: *Elmar juba vana mees, aga ikka nagu elavhõbe, kõiki tä teeb, igas kohta ta jõuab, nägu naerul ja meel hia; Meeldis elav laps nagu elavhõbe, mitte tuim tukunui. Võrdlustega terane kui naaskel, tera-*

ne kui nõel kaasnev positiivne hinnang tuleneb eelkõige ilmselt võrdlusaluse, adjektiiviga *terane* tähendustest 'terava mõistusega, elava vaimuga', 'tähelepanelik', 'ärgas, vaimselt elav, leidlik' (vt EKMS): *Tillike isi teine, aga terane kui naaskel; On see Sassa teitel ikka üks terav poiss, justkut pisike naaskel teine; Sie üksi on terane kui nõel, tia kellesse nied teised lapsed on läined; Erk inimene öeldi nii ku hõbenõel, et temast saab igal pool, ju see hõbenõel sis hästi läbi käis.*

Võimalik, et võrdluste nagu *pullike* ja *kui koerakutsikas* alatoon on helitlev, kuigi sõna *kutsikas* kasutuse kohta tähenduses 'sõnakuulmatu laps' on teateid rohkesti, vrd *Mis na latsõ tan nigu kutska küktäse, ankõ nääle midägi süvvä; Nii vallatu justkut koerakutsikas, keeldu ka äi kuulta; Tigedad ja pahad lapsed nagu hundikuitsikad.*

(M) Sünonüümireast on erinevatel põhjustel välja jäänud järgmised võrdlused.

justkui kuseuss tähenduses 'väga püsimatu iseloomuga poiss' esineb ainult ühes üleskirjutustes: *Poiss kut kuseuss.*

Erandlikud paistavad olevat ka võrdlusetüüpi *nagu orav rattas* kuuluv sõnastusvorm *oravat tegema* tähenduses 'püsimatu poisike' ja võrdlus *joosk nagu piksepiini pää säläh* tähenduses 'inimene või loom ei seisa paigal'. *piksepieni* on EKMSi järgi päevakoer, liblika *Arctia caja* (päevakoerlased) röövik, vrd *läheb juskü maamõõtja* 'pika sammuga, aeglaselt astuma' (teade M. Mäesalult). Samas iseloomustab kujund *pea seljas* sageli hoopis vähese tähelepanuvõimega või uhket inimest: *Kui mõni jookseb teisele vasta, öeldakse: "Sa ei näe ka, jooksed nagu kana pea seljas; pea selgas noagu va pulli otsiva lehmäl; pea seljas nagu rukkiõrre konnal; pea seljas kui taevajääril".* Võiks arvata, et *joosk nagu piksepiini pää säläh* tähendab pigem 'ettevaatamatult, hooletult liikuma' kui 'kiiresti või pidevalt liikuma' vms.

Võrdluse *keerleb nagu puupöör sealauda ukse ees*, mille üheks tähenduseks on ka 'elav, püsimatu': *Esi um nigu nüüpnõglapää, a lask ümbre nigu püürhäll, sünonüümiritta arvamise vastu räägib samasse kõnekäänutüüpi kuuluv sõnastusvorm pea käib ringi kui peldikuukse pöör* tähenduses 'pea käib ringi'.

Võrdluse *justkui lutikas seinaprao vahel* tähendusest 'ühest kohast teise liikuma', mis esineb vaid M. Mäesalu üleskirjutustes: *Juskü lutikas*

seinaprau vahel otsib siitpoolt auku ja säältpoolt auku, ei leia seda õiget auku kuskil, on rohkem levinud 'vaikselt, omaette (elama)': Niikui koi puukoore vahel elad omaette; Olge te sii nurkas nüüd vagusi kut lussud, et tased ep kuule, et te siin olete.

Võrdluse *nagu vasikas pääseb aiast lahti* tähendus hõlmab küll suhteliselt kiiresti liikumist, kuid väljendi põhitähenduseks tuleks siiski pida-da 'tormab pea laiali otsas, ei näe ega kuule midagi' vms.

(V) Sünonüümirea liikmete süntaktiline struktuur, mis on otseselt seotud võrdluste taga olevate troobitekkemehhanismidega, varieerub, erinevalt väljendite tähendusest, üsna ulatuslikult. Kuna enamikul juhtudel võib verb kuuluda nii võrdluse traditsioonilisse koosseisu kui ka konteksti ja võrdlusvahendi põhisonaks on reeglina substantiiv nominatiivis, millele võib eelneda omadussõnaline täiend (*nagu rüüstik siga*), ei anna need elemendid piisavalt alust võrdluste eristamiseks. Tunduvalt iseloomulikum tunnus on määruse – lokatiivse koha- või seisundimääruse – esinemine või selle puudumine. Võrdlusvahendisse võib kuuluda: a) alus (substantiiv nominatiivis): *kargab kui kirp*; b) alus (substantiiv nominatiivis) ja koha- või seisundimäärus (substantiiv inessiivis või adessiivis): *nagu uba keevas katlas, justkui nõgesed püksis, nagu kana munavalus* või ühendverbi koosseisu kuuluv afiksaaladverb: *justkui kirbud kallal*; c) kohamäärus (substantiiv inessiivis või substantiiv genitiivis koos kaassõnaga): *nagu tules, nagu süte peal*. Üliharva täidab võrdlusvahendi põhisona sihitise funktsiooni (substantiiv partitiivis), millele järgneb kohamäärus (*mas*-vorm): *käib kui mõrda vaatamas* või öeldis: *nagu kangast veab, nagu küünalt kastab*.

(S) (a) *nagu tuul, kui lõhn, kaob kui kaste, nagu välk, kui lummutis, nagu ära pühitud, kaob nagu maa alla, justkui kusele tuleb, tuli kui tuld tooma*; (b) *nagu ära pühitud; kui lummutis*

(SE) 'keegi läheb ära, kaob kiiresti'

(P) (a) INIMENE : LÄHEB ÄRA : ÕHK, LOODUSNÄHTUS, ASI, EBA-LOOMULIK OLEND, INIMENE LIIGUB KIIRESTI

Võrdlused *nagu tuul, kui lõhn, kaob kui kaste* esindavad metafoore INIMENE ON ÕHK, INIMESE LIIKUMISE KIIRUS ON ÕHU LIIKUMISE KIIRUS, INIMESE LAHKU-

MINE, ÄRAMINEK ON LÖHNA VÕI (VEE)AURU HAJUMINE. Nende sihtdomeenile omaste aspektide hulgas, mida allikdomeen esile tõstab (vt Kövecses 2000: 81, 82), on kindlasti (üli)suur kiirus (*Mind nägi iemalt, kadus kui tuul; Läks ku lõhn minemä*), ilmselt veel ka lõplikkus, ammendatus (*Läts ku lõhnati, kae-es perrägi; Sa kaud ära kui kaste, et nimigi ei jää*, vrd *Kadus äkitselt ära nagu mõni silmamuondaja*) ja ehk ka teatav kergus (*kadus nagu udutuul*).

nagu ära pühitud mõistmisel ei ole põhirõhk ilmselt mitte projektsioonil TEGEVUS OMADUSE ASEMEL (vrd *minema pühkima* 'ära jooksmä'), vaid INIMENE ON kerge, kergesti liigutatav ASI, näiteks kokkupühitav praht, prügi, õieti INIMESED ON ASJAD, sest mõlema domeeni puhul on tegemist teatud hulkadega: *Nigu tää kinno lõpõt, nii saal õkvagu pühiti rahvast puhtas*. Ülekanne TEGEVUS OMADUSE ASEMEL on ilmselt primaarne lause *Tütred olid tal ilma ilosad, niid nõnnagu pühiti ära* tähenduses 'kiiresti abielluma' puhul.

Võrdluste *justkui kusele tuleb* (esineb ainult ühes üleskirjutuses), *tuli kui tuld tooma, kaob nagu maa alla* mõlemal poolel on tegemist ühe ja sama situatsiooni osadega: *Jusku kusele tullid; Kas sa tuld otsma tulid?*; *Tämaga on paha väljas käia, alati kaub rahva hulka ära jusku maa alla*. Kahe esimese väljendi võrdlusvahendis on TEGEVUS VÕI SÜNDMUS OMADUSE ASEMEL; *kaob nagu maa alla* puhul ASENDAB KOHT TEGEVUST VÕI SÜNDMUST (*maa alla kaduma*) ja seejärel ka OMADUST.

Võrdluste traditsioonilisse koosseisu kuuluvad või kontekstis antavad verbid *kaduma* (mis esineb eriti sageli) ja *tulema* on mõistetavad semantiliste teisendusteta.

(b) LOOM, PUTUKAS : LÄHEB ÄRA : ASI, EBALOOMULIK OLEND

Sünonüümirühma kuuluvad võrdlused on kasutusel nii inimese kui ka looma või putuka(te)kohta ja nende mõistmisel domineerivad metafoorsed projektsioonid.

nagu ära pühitud: *Luuaraod piäb tuuma vanakuu riidi, kohe luud valmis teha ja kõik tuad puhtas pühki, siis kaduva kirbud nigu pühitud* – võrdluse kui terviku mõistmisel toimub ülekanne EBAMEELDIV ON MITTEVAJALIK VÕI TÄHTSUSETU, või üldisemalt PUTUKAD (s.o hulk) ON ASJAD (s.o hulk); vrd *Kedagi ei tule miele, nigu piast pühitud, piakolu suutumast tühi; Jupa sie eli*

pääst vällä ment; Ennegu laps jõuvab suurest ja kangest saada, piab tal lollused piast välja peksma – KASUTU ON TÄHTSUSETU, TEADMISED ON ASJAD.

Verbi *kaduma* mõistmine sihtdomeeni seisukohalt eeldab muutust 'kaotsi minema' > 'liikuma, ära minema'.

(T) Sünonüümidega kirjeldatakse dünaamilisi piiritletud situatsioone, mille sisemine kulg ei ole vaatluspunkti seisukohalt oluline (vt EKG 1993: 24). Tunnus 'kiiresti' võib iseloomustada kellegi füüsilist liikumist, ära jooksmist, nähtavalt, silmapiirilt lahkumist, kadumist, kohustuste sin- napaika jätmist või ka muudel põhjustel lahkumist – ja seda isegi ühe ja sama võrdluse puhul: *Imä tahtse minnu pessä, ma annu jalule teedä, siss ol kaonu nigu hommugune hall; kaduma ku kaste 'tuleb ja kaub ära, raha kulub ruttu ära või külaline kaub ruttu, jälge ei jää'*; Kui Juhan kuulis, et Leenal laps tulemas, kadus kut kaste; Kaddugo sa nenda ma peält, kut kaste rohho peält! Projektsioonid allikdomeenilt õhk (tuul, lõhn jne) on andnud rohkesti võrdlusi, mis võivad märkida nii kiiresti mis tahes suunas või viisil liikuvat elusolendit kui ka töökat, virka või äkilist inimest.

Võrdlustega kaasnev hinnang on valdavalt negatiivne – miski leiab aset liiga lühikese ajavahemiku jooksul, keegi lahkub liiga kiiresti, kuigi näiteks toodud lause *Imä tahtse minnu pessä, ma annu jalule teedä, siss ol kaonu nigu hommugune hall* tähendab ilmselt 'mul vedas – sain ruttu minema'.

Erandiks on *nagu ära pühitud* tähenduses 'inimene saab ebameeldivatest putukatest kiiresti lahti' ja 'kiiresti abielluma'.

Lause *Kadus äräde kui silmälumm* üldist tonaalsust võib mõjutada see, et ebaloomulik olend märgib üsna üldiselt kedagi halba, koledat vms, vrd *kõnnip ku lummutš 'sihane peris ilus vällä ei näe', nagu mardus 'lahja hobune või kass'*.

Enamasti iseloomustab kirjeldatavat situatsiooni ka lõplikkus, ammendumine, täielikkus, vrd ka erinevates väljendites esinev *lõhna*-kujund: *lõhnatama 'kiiresti kaduma'*; *Läts ku lõhnati, kae-es perrägi*; *Kausitäüs ruuga läts ku lõhnati*; *Küll ta lõbib, nii et kauss om tühi nigu lõhn jälle*; *Temäl om varsti nigu lõhn kõik meelest lännu*; *Sa-i püsi kah üits lõhn paegal, oled kõik aig nigu nõgeste sehen, et kõrvetedas takast*; *Küll om inimene, ei häbene mitte üits lõhn, liperdäp egäl puul*; *Lätsi kinni võtma, a vargist olõ-s inäp nuhkugi*.

(M) Sünonüümireast on välja jäänud rida väljendeid, mille tähendus on küll 'keegi läheb ära, kaob', kuid tunnus 'kiiresti' neid ei iseloomusta.

kaob kui kirves kaevu, kaob kui kivi vette – siinne põhiline tähendusfookus on sellel, et massiivne, raske asi vajub järsku ja täielikult vee alla: *See mees kadus siit kut kerves kausse; Läits ku kivi vette, katte ärä, ei tää, kus ta jäi, vrd ka kadus nagu tina vette* (tegemist on kõnekäänutüübi *kadus nagu tina tuhka* sõnastusvormiga). Ilmselt esindavad need ja suur hulk teisigi sarnase tähendusega võrdlusi, kus allikdomeeniks on vesi, ehk vee all, vee sees, aga ka näiteks *kaob nagu maa alla* metafoore KÄTTESAAMATU ON SÜGAV, ÄRA ON SÜGAVAL või KÄTTESAAMATU vms: *Ta läks noorelt Siberi ja kadus kui vits vette, ei änam kihku-kahkugi; Onu viidi ära nagu kivi vette; Mured kaovad nagu kivid merre; Pererahvas juba hüitsid: "Meite väimiis". Äkki poiss äi näitand nägu – kadus kut vits vette; T. om oma raha vette visanu 'asjata välja andnud'.*

(V) Vastavalt võrdlusvahendi süntaktilisele struktuurile jagunevad sünonüümirea liikmed kolmeks. Võrdlusvahendisse kuulub: a) alus – substantiiv nominatiivis (*kui lummutis*); b) latiivne kohamäärus – substantiiv genitiivis koos kaassõnaga, substantiiv allatiivis või supiini illatiivivorm (*kaob nagu maa alla, justkui kusele tuleb, tuli kui tuld tooma*); c) öeldistäide – *tud*-partitsiip (*nagu ära pühitud*). Ühegi võrdluse puhul ei ole võrdlusaluse – öeldise – kasutamine obligatoorne.

4.2. Võrdlused tähenduses 'kiiresti toimuma'

Sünonüümiread koosnevad vähestest ja üksteisega suhteliselt lõdvalt seotud võrdlustest, millega kirjeldatakse aja kiiret kulgu, põlemisprotsessi, millegi vähenemist, kahanemist või lõppemist, otsasaamist.

(S) (a) *lähevad nagu soojad saiad; sulab nagu kevadine lumi*; (b) *põlevad nagu õled*; (c) *läheb nagu lennates*

(SE) 'miski väheneb, kulub kiiresti'

(P) (a) ASI : VÄHENEV : LOODUSOBJEKT, ASI

Võrdluses *lähevad nagu soojad saiad* on metafoori allikdomeeni seisukohalt väga oluline selle kvaliteet. Kuigi nii allik- kui ka sihtdomeeni moodustavad üldiselt (tarbimis)väärtust omavad asjad, paistavad toit ja

tarbeesemed olevat üksteise suhtes metafoori tekkimiseks semantiliselt piisavalt kaugel: *Ma keisi eile tuhlikorvide ning kookudega laadal – läksid kut soojad saiad, oleks aga anda olnud!* Verbi *minema* tähenduses toimub antud juhul muutus 'liikuma' > 'vähenema, kuluma' ehk KULUMINE või VÄHENEMINE ON LIKUMINE.

sulab nagu kevadine lumi – üks metafoori allikdomeeni (vesi) aspekte, mille sihtdomeen (toit, raha, varandus) esile toob, võiks olla see, et vee olek muutub temperatuuri tõustes kiiresti. Võrdluse mõistmiseks oluline ülekande MATERIAALNE ON KADUV või AJUTINE või MUUTUV esindab kompleksset metafoori TOIT või RAHA või VARANDUS ON VESI. Verb *sulama* tähenduses 'ülemineku tahkest olekust vedelasse' on võrdluses mõistetav ülekande VÄHENEMINE või KULUMINE ON SULAMINE kaudu.

(b) ASI : PÕLEB : ASI

Erinevalt eespool kirjeldatud võrdlusest *läheb kui liik* ei keskendu põlevad nagu õled mitte tule või leegi levimisele, edasiliikumisele, vaid põlemisele kui kiiresti toimuvale protsessile koos selle kaasnähtustega. Metafoori allikdomeeniks on õled – materjal, mis põleb tunnuslikult kiiresti ära, ja sihtdomeeniks ilmselt mis tahes küttematerjal, verb *põlema* sobitub mõlemaga neist.

(c) AEG : KULGEB : AEG KULGEB KIIRESTI

läheb nagu lennates: Uassa lähäb ku lendäb tähenduses '[aeg liigub nii kiiresti nagu siis,] kui ta lendab' on mõistetav metonüümilise ülekande TEGEVUS ASENDAB OMADUST abil. Verbi *minema* tähenduses toimub sihtdomeeni seisukohalt mõistmisel muutus 'liikuma' > 'kulgema' ehk KULGEMINE või ARENEMINE ON LIKUMINE.

(T) Sünonüümidele iseloomulikult peetakse nendega silmas dünaamilisi piiritlemata situatsioone – kujuteldav vaatluspunkt jääb situatsiooni kulu sisse (vt EKG 1993: 24).

Aja kulgu kirjeldava võrdlusega *läheb nagu lennates* ilmselt mingit hinnangut edasi ei anta, pigem on tegemist neutraalse konstateerimisega: aeg möödub kiiresti, vrd *Tu nigu lind käü linnaten* tähenduses 'virk'.

lähevad nagu soojad saiad on alatoonilt positiivne – tunnustav vms, s.t millegi kiire vähenemine, näiteks äraostmine vm annab tunnistust selle

positiivsetest omadustest, heast kvaliteedist. 'kiiresti' tähendab siin 'hetkega, kohe' nagu ka võrdluse *põlevad nagu õled* puhul.

Võrdlustega *sulab nagu kevadine lumi* ja *põlevad nagu õled* kaasneb tõenäoliselt negatiivne hinnang, protsess toimub liiga kiiresti: toit, maine vara väheneb, kahaneb silmanähtavalt ja puud põlevad ruttu. Võimalik, et mõlemal juhul kahetsetakse, et protsessi intensiivsuse tõttu jääb selle kasutegur väikseks. Võrdlusega *sulab nagu kevadine lumi* (nagu ka väljendiga *läheb nagu lennates*) kirjeldatav protsess võib kesta päevi, kuid, isegi aastaid. A. Kivi teate kohaselt öeldakse *Ta om nii kuri ja käre, nigu õle palava, et ei ole võimu kistutada inimese kohta*.

(M) Sünonüümireast välja jäänud võrdluse *tuli kui idaneb* üleskirjutuse põhjal selgub, et nii öeldakse heinakuhja põlemise kohta. Seda ilmselt siis, kui tuli vindub, hingitseb vaevalt. Siin toimub mõisteline projektsioon taimedelt, flooralt tulele. Õieti sisaldub metafoor ARENEMINE ON IDANEMINE VÕI ABSTRAKTNE MUUTUS ON KONKREETNE FÜÜSILINE MUUTUS osaliselt juba *idanema*-verbis endas, kuna see võib tähendada nii 'idu välja ajama' kui ka 'arenema hakkama, tärkama' (vt EKSS), vrd *Ei idane ega mädane*. Oluline on käsitada idanemist ja arenemist muutumisena, protsessina, kuid ka põlemine on teatud tulemuseni jõudev muutus. PÕLEMINE ON IDANEMINE oleks justkui metafoori ARENEMINE ON IDANEMINE allprojektsioon või -metafoor (vt Kövecses 2000: 83), nagu näiteks ka TEKKIMINE ON IDANEMINE: *Tema peas hakkas üks mõte idanema* (vt EKSS).

nagu läbi pükste pistetud – seesama metonüümiliselt mõistetav kujund esineb ka mittevõrdluslikul kujul: *läbi püksisääre tõmmatud*, mida ilmselt tulebki pidada tüpoloogiliselt dominantseks, vrd *Kui mõni tüdruk väga ruttu mehele saab, siis üteldakse: "Ta nigu läbi pükste pistetud"; On öölnud tüdrukute kohta, kes mehele saavad: "Need on, kui nad sündisid, läbi püksisääre tõmmatud"*.

Võrdluste *paistab vähe nagu pilve raust* ja *kaob kui vesi liiva sisse* (vastavalt tähenduses 'kiiresti toimuma' ja 'aeg kulgeb kiiresti') kõrvalejätmise põhjuseks on ebakindlus nende traditsioonilisuse suhtes.

Võrdluse *suuve kadus kui Hiiumehe kinnas* kohta, mis on mõistetav projektsioonide SOTSIAALNE STEREOTÜÜP OMADUSE ASEMEL ja AEG ON (VÄIKE) ESE kaudu, on samuti ainult üks teade.

(V) Sünonüümirea liikmetele iseloomulikult ei ole võrdlusalusena talitlev öeldis (liikumis- või muutumisverb) võrdluste koosseisus mitte vaba, vaid kohustuslik element. Võrdlusvahendi süntaktiline struktuur võib olla järgmine: a) sellesse kuulub aluse funktsiooni täitev substantiiv nominatiivis, millele võib eelneda adjektiivatribuut: *sulab nagu kevadine lumi*; b) võrdlusvahendisse kuulub viisimäärus (*des*-vorm): *läheb nagu lennates*.

(S) (a) *nagu ära pühitud; nagu kits lõi sabaga*; (b) *kaob kui kaste, kui puss tuulõ pääl; nagu tilk vett kuumale kerisele, läks kui kerisele, nagu koera kaelas vorst*

(SE) 'miski lõpeb, saab kiiresti otsa'

(P) (a) PROTSESS : LÕPEB, LAKKAB : ASI, LOOM LIIGUTAB

Lisaks elusolendi kohasele kasutusele võidakse *nagu ära pühitud* öelda ka füüsilise valu, haiguse ja hirmutunde kadumisel: *Valu läind kohe nagu peoga võetud, Haigus olla kohe nagu käega ära pühitud, Hirm oli jooniga naakut pühit*. Metafoori sihtdomeeni iseloomustab siin selgelt positiivsus; võrdlusvahendis on TEGEVUS OMADUSE ASEMEL, väljendi kui terviku mõistmisel toimub ülekanne EBAMEELDIV ON MITTEVAJALIK või TÄHTSUSETU, või üldisemalt FÜÜSILINE VALU või EMOTSIOON ON ASI, ELUSOLENDID ON ASJAD. Verbe *kaduma*, *minema* iseloomustab sihtdomeeni seisukohalt tähendusmuutus 'kaotsi minema' või 'liikuma' > 'olemast lakkama'.

Lausetes *Tuu võtsõ valu kui peoga, Ei võta piuga ära* (vrd *kätega ravitsema*) kuulub võrdlusvahendisse tegevuse vahend, tegevust väljendav öeldis täidab võrdlusalususe funktsiooni. Siin domineerivad ilmselt metonüümilised projektsioonid VAHEND TEGEVUSE ASEMEL, VAHEND OMADUSE ASEMEL: '[valu kaob ära nagu siis, kui] see pühitakse välja'.

nagu kits lõi sabaga tähenduses 'mingi protsess toimub, kestab lühikest aega' on mõistetav ilmselt ülekande TOIMUMINE ON LIIGUTAMINE kaudu.

(b) ASI : SAAB OTSA, EI LÖÖ VASTU : ÕHK, VESI, ASI

Taas on oluline metafoori sihtdomeeni – toit, tarbeesemed, riided, raha, varandus – väärtus, vrd *kaob kui kaste* tähenduses 'külaline läheb ruttu ära'.

Väljendi *läks kui kerisele* võrdlusvahendis on KOHT OMADUSE ASEMEL. Nagu juba kirjeldatud võrdluses *sulab nagu kevadine lumi* toob sihtdo-

meen esile vee omaduse muuta temperatuuri mõjul olekut: *Mu lehmäl lätt küll kiik sisse, olgu vai akan, kiik lätt ku kerssele, sama toimub semantiliselt lähedase võrdluse nagu tilk vett kuumale kerisele mõistmisel: Meitid on naa palju inimesi, et toit kaub nagu vesi kuuma kibi peale. Verbi minema tähenduses toimub muutus 'liikuma' > 'otsa saama, olemast lakkama', LÕPPEMINE ON LIIKUMINE.*

kaob kui kaste ja kui puss tuulõ pääl esindavad metafoori LÕPPEMISE KIIRUS ON (VEE)AURU VÕI LÕHNA HAJUMISE KIIRUS.

nagu koera kaelas vorst – siin tõuseb kvaliteet esile nii metafoori allikui ka sihtdomeeni seisukohalt. Võrdlus tervikuna on mõistetav ülekande (HEA) ASI ON TOIT kaudu, vrd *lähevad nagu soojad saiad* eespool, projektsioon INIMENE ON LOOM mängib siin teisejärgulisemat rolli: *Kaua koera kaelas vorst seisab, ehk sinul hea asi seisab*, vrd *Kui kaua koera kaelas vorst seisab* (EV 4127), vrd ka *Sel oli ete vorsti iga 'kui mõni asi ruttu otsa sai, kas tööriist, riie, maja jne'; Sellel oli üsna vorsti iga 'iga asja kohta, mis ruttu otsa lõppes'.*

(T) Sünonüümirea liikmed keskenduvad dünaamilistele piiritletud situatsioonidele – protsesside ammendumisele, lakkamisele või millegi otsasaamisele.

Kõigi võrdluste tähenduses ilmneb lisaks tunnusele 'kiiresti', tähenduses 'hetkega, kohe', ka 'ammendatus', 'lõplikkus', 'täielikkus'. Võrdluse *nagu koera kaelas vorst* tähendus võib hõlmata lõplikkust selles mõttes, et näiteks rikutud, määratud asi on küll füüsiliselt olemas, kuid täiesti kasutuskõlbmatu: *Kui kellegil ei seisa pesu puhas või mõnda esemet ei oska hoida, siis öeldakse: "Justkui koera kaelas vorst"*. Sama väljendit kasutatakse ka siis, kui keegi kannab sobimatut rõivastust: *Riided seilas nigu koera kaelas vorst, Sie krae on sul küll juskü vorst kuera kaelas.*

nagu ära pühitud tähendus on positiivne: 'inimene saab millestki eba-meeldivast kiiresti lahti'.

Enamiku võrdlustega kaasneb negatiivne hinnang, nende alatoon on tauniv – 'miski toimub liiga lühikese ajavahemiku jooksul', 'toit, riided ja üldse igasugune maine vara saab liiga ruttu otsa, peab liiga lühikest aega vastu'.

Mõnel juhul juhitakse võrdlusega tähelepanu eelkõige asjatule, kasutule tegevusele: *Mõnel inimesel on raha nii kui vorst koera kaelas* (pillaja

kohta), vrd *Sai küll suure keretäie, sest ketäki välla ei tult, naku keriselle viska vett, lähäb läpi lohin taka.*

läks kui kerisele ja nagu tilk vett kuumale kerisele võidakse öelda nii hea söögiisu kui ka alkoholilembuse korral, samuti siis, kui midagi ei jätku, on vähevõitu vms: *Lastele anti korvitäis õunu ja see läks kui kuumale kerisele, Sedä om nii veidi nigu tilk vett kuuma kersse, vrd Sedä om nii veidi nigu tilk merde.*

(M) Sünonüümireast on välja jäänud võrdlused, mis sarnanevad kirjeldatutega nii tähenduse 'asjatult kulutama, raiskama', 'kiiresti otsa saama' kui ka süntaktilise struktuuri poolest (võrdlusvahendisse kuulub enamasti kohamäärus), kuid mille puhul pole selge, kui suur osatähtsus nende tähenduses on tunnusel 'kiiresti'.

Võrdlusele *otsas nagu seitse seepi juudi habemesse* (esineb ka kujul *läheb nagu seitse naela seepi eide tuksi*) iseloomulikult on võrdlusvahendis KONKREETNE SUUR ARV VÄIKESE HULGA ASEMEL ja RAHVUSSTEREOTÜÜP OMADUSE ASEMEL, väljendi *otsas kui koolmeistri puder* võrdlusvahendis nimetatakse inimest vastavalt tema ametile: *Otsan kui kuulmeistre puder, luujille sai, laotajille es saa midagi* – samas on mõlemad võrdlused tervikuna mõistetavad metafoorsete projektsioonide kaudu.

Võrdlusele *kaob kui Musta mere põhja* ja *kaob kui koera saba alla* võrdlusvahendis on KOHT OMADUSE ASEMEL; võimalik, et need väljendid ongi mõistetavad metonüümiliselt. Tõenäolisem on siiski see, et nad esindavad projektsioone KÄTTESAAMATU ON SÜGAV ja ÄRA ON SÜGAVAL VÕI KÄTTESAAMATU, vrd *kaob kui kirves kaevu, kaob kui kivi vette, kaob nagu maa alla*, vrd ka kujundi *saba alla* kasutust mujal: *Mine koera hanna alla oma jutuga!, Kasi kassi hanna ala!, Sa mine hundi saba alla tuult puhuma!*

Võrdluse *kaob nagu kook lehelt* (teade M. Odenbergilt) tähendus jääb selgusetuks.

(V) Silmatorkavaimaks süntaktiliseks tunnuseks, mis võrdlusi üksteisest eristab, on aluse kuulumine/mittekuulumine võrdlusvahendisse, küll võivad erinevad süntaktilised struktuurid esindada samu troobitekemehhanisme. Võrdlusvahendisse võib kuuluda: a) alus (substantiiv nominatiivis), millele võib lisanduda täiend ja latiivne kohamäärus (substantiiv allatiivis): *nagu tilk vett kuumale kerisele* või öeldis koos vahen-

dimäärusega (Sg 3. pööre ja substantiiv komitatiivis): *nagu kits lõi sabaga*, b) latiiivne kohamäärus (substantiiv allatiivis): *läks kui kerisele*, c) öeldistäide (*tud*-partitsiip): *nagu ära pühitud*. Suurem varieerumine puudutab võrdluste erinevaid sõnastusvorme, vrd näiteks *nagu koera kaelas vorst*; *nagu krantsi kaelas vorst*; *nigu hata kaalan vorst püsüs*; *jusku vorst kuera kaelas*; *nüüd on koeral vorst kaelas*; *nagu koeral vorst kaelas*; *kui koeral vorsti*; *nagu koera kaela vorst*; *kauaks temale asja või koera kaela vorsti*; *pane koera kaela vorst*; *sai nagu koeral vorsti kaela*; *viska kui koerale vorst kaela*; *nagu vorst koerale kaela visata*; *sama hea kui koerale vorsti kaela viskamise*; *nagu koera kaela pandi vorst*; *anna nagu koerale vorst kaela*; *kaua seisab koera kaelas vorst ehk sel hea asi*; *nii kauaks kui kuera kaelas vorsti*; *kuera kaelas vorst ehk sinul ükski asi*; *koera kaelas vorst ehk sinu seljas riie*; *siis seisab koera kaelas vorst*, *kui sinu taskus raha*; *sinule riie või koerale vorsti*; *siis seisab koera kaelas vorst*, *kui sinu taskus raha seisab*; *nii pallo püsüs su käeh asi ku hata kaalah vorst jne*.

4.3. Võrdlused tähenduses 'kiiresti tegema, tegutsema'

Sünonüümiridade koosseisu kuuluvate semantiliselt väga lähedaste võrdlustega peetakse silmas kiiresti tegutsemist, eelkõige kiiresti töötamist.

(S) (a) *usin nagu mesilane*, *usin nagu sipelgas*, *kui kihulane*, *kui ämblik vee peal*, *nobe kui päästlane*, *teeb tööd kui tihane*, *nagu käblik*, *nobe kui västrik*, *virk nagu nirk*, *väle kui hirv*, *ole atses kui koer linnu taga*, *nagu putsai*; *käivad nagu kerilauad*; *terane kui nõel*; *erk kui koera kirp*, *nagu kirp koera perses*, *virk kui kutsika sitt*, *nagu kurg läheb korra puusse ja murrab sääreluu*, *nagu juut naise man*; *nagu tuul*, *justkui tuulispask*, *kärme kui tulehakatis*, *nagu tulesäde*; (b) *läheb nagu lepase reega*, *läheb kui õlitatult*, *läheb nagu masinaga*; *kui lõhn*; *käib nagu käkitegu*, *nagu nuusata*, *nagu nohu*, *läheb nagu nalja*, *käib nagu kaljapudi laste käes*; *töö nagu mäda*; *läheb kui lähkritöö*; *nagu kangast veab*; (c) *vahetab kui nuge*, *vahetab kui kindaid*, *käib ühe käest teise kätte nagu mustlase hobune*

(SE) 'keegi teeb midagi kiiresti'

(P) (a) INIMENE : TEEB ~ ON : TULI, ÕHK, LOOM, LIND (LIIGUB), PUTUKAS, ASI, AINE, INIMENE

Võrdluste mõistmisel domineerivad metafoorsed ülekanded.

Produktiivseimaks allikdomeeniks on elusolend – väike ja erk loom, lind või putukas, mille põhiline sihtdomeenile (inimene) suunatav tähendusfookus on ilmselt sellel, et väike ja kergekaaluline elusolend liigub kiiresti: *See on teräne ku nirk ja kärmes ku käblik, Usin tüdruk kui sipelgas, Nobe kut västrik 'kärme tööde-toimetuste peale'* (vrd Ämm oll ütelnu, et talumini jäas olgu virk nagu putsai; Küll tiä om viil ilman hää lats, kerge ja kärmäs nigu üts putsai; Kerge jalg nagu linavästrikul, samuti ka Tal ninda rõõmus miel ja kerged jalad, alati kuhe aitamas, kui kuskile tarvis menna on, ütleb, et puhka sina, küll mina lähen; On täma küll kerge jaltega, igale puole teda saab). Samasuguste metafoorsete ülekannete INIMENE ON PUTUKAS või LOOM või LIND kaudu mõistetavate võrdluste kui ämblik vee peal, nagu kirp koera perses, ole atses kui koer linnu taga, nagu kurg läheb korra puusse ja murrab sääreluu võrdlusvahendis nimetatakse KOHTA või SÜNDMUST, TEGEVUST OMADUSE ASEMELE. Kompleksset metafoori INIMENE ON LOOM esindab ilmselt veel väljend *virk kui kutsika sitt*, kusjuures siin iseloomustab seda üldtasandi metafoori keskne kaardistus INTENSIIVSUS ON KIIRUS.

Sünonüümirühma kuulub võrdlusi, kus metafoori allikdomeeniks on tuul või tuli ja millega võidakse lisaks (töö)tegemisele kirjeldada ka kellegi või millegi liikumist, toimumist, samuti mentaalseid protsesse, kõnet. Võrdlused *nagu tuul, kärme kui tulehakatis, nagu tulesäde* (vrd *tulivirk: Tam küll üts kuradi virk naisterahvas, tam tulevirk*) esindavad metafoori TEGUTSEMISE või veel üldisemalt EDENEMISE KIIRUS ON ÖHU LIIKUMISE või TULE LEVIMISE KIIRUS keskse kaardistusega 'liikumise või levimise kiirus' > 'tegutsemise, edenemise kiirus'. Väljendi *nagu tulesäde* võrdlusvahendis on lisaks sellele OSA TERVIKU ASEMELE: *Erk ja virk ku tulesäde 'ta on täitsa usin, kríps-kraps siin ja säääl'; Minu poig om kui tulepirand*.

Võrdluses *käivad nagu kerilauad* on metafoori allikdomeeniks kiiresti liikuv asi, kusjuures sihtdomeeni poolel nimetatakse metonüümiliselt inimese kehaosasid inimese enda asemel: *Kärmed kääd nagu kerilauad*.

Samuti metafoorselt mõistetava võrdluse *terane kui nõel* puhul peetakse allikdomeeni all silmas teravat asja.

nagu juut naise man – siin tuleks võrdlusvahendit mõista küll metonüümiliste ülekannete SOTSIAALNE ehk RAHVUSSTEREOTÜÜP OMADUSE

ASEMEL ja KOHT OMADUSE ASEMEL kaudu, kuid need ei mõjuta väljendi üldist metafoorset iseloomu.

Võrdluste koosseisu kuuluvad või koos nendega kasutatavad adjektiivid *atses, kiire, kärmas, nobe, väle* täidavad võrdlusaluse funktsiooni ja sobituvad samahästi nii allik- kui ka sihtdomeeniga. Sama võib öelda veel sõnade *elav, erk, virk* kohta, mida kasutatakse võrdlustes nii sõna *kiire* kui ka üksteise sünonüümina: *Virk ja usin, nobe, kärmas, tuline inemine: nagu juut naase man, vrd Ta on erk ja virk jusku nirk; nobe kut nirk; Erk hobune on, öeldaks ka: "Läheb kui tulepisu"; Ta om armedu virk hopen nigu tulepirand.* Tähenduse 'töökas' korral on adjektiiv *virk*, samuti *tragi* ja *usin*, mitteinimliku allikdomeeni seisukohalt mõistetavad ülekande 'kiiresti tegema, toimetama' > 'kiiresti liikuma' kaudu.

Sõna *terane* mõistmisel allikdomeeni suhtes toimub tähendusmuutus 'taibukas' > 'terav', vrd *terane kui nõel, nõelterav*, vrd ka mõistus *lõikab* nagu habemenuga, pea *lõikab* kui pardi perse.

Adjektiivi *tuline* mõistmisel toimub nii allik- kui ka sihtdomeeni seisukohalt tähendusmuutus 'kõrge temperatuuriga' > 'kiire, kiirete liigutustega' vms: *Sa olet ninda tuline ku kirp kuera persen.*

Sünonüümirühmale iseloomulikult kasutatakse võrdlustes või nende kontekstis verbi suhteliselt harva. Sõna *tegema* on võrdselt hästi mõistetav nii allik- kui ka sihtdomeeni seisukohalt: *Tee kähku nagu juut naise man;* verbi *karglema* mõistmisel sihtdomeeni seisukohalt toimub tähendusmuutus 'hüppama' > 'tegema, toimetama'; sõna *käima* mõistmine eeldab mõlema domeeni suhtes muutust 'astuma' > 'liikuma': *käivad nagu kerilauad.* Võrdlusesse *teeb tööd kui tihane* kuuluva öeldisverbi mõistmisel toimub allikdomeeni seisukohalt muutus 'töötama' > 'liikuma', sihtdomeeni seisukohalt asendab aga tegevus (metonüümiliselt) omadust.

(b) TEGEVUS : EDENEB ~ TOIMUB : ÖHK, AINE, ASI (LIIGUB), TEGEVUS

Kõik sünonüümirühma liikmed on mõistetavad metafoorsete projektsioonide kaudu.

Suhteliselt sageli on allik- ja sihtdomeeni näol tegemist semantiliselt väga lähedaste mõistealadega – omavahel vastandatakse erinevaid töid vm tegevusi: *Oh, katuse parandamine on minu käes kui käkitegu; Mis see*

tükk härjapeheina maha niita, see oo meite kää justkut käkitegu; Sene tekemine käip ku lähkritüö; Tegi puid kolm sülda seitsme päevaga, nigu nuuskas ära; Kauaks see töö temal – niikui nuusata! Ilmselt võib sama öelda väljendite nagu nohu, läheb nagu nalja, käib nagu kaljapudi laste käes kohta, kuigi võrdlusvahendis on TEGEVUSOBJEKT TEGEVUSE ASEMEL, vrd Läks niikui nalja; Kangeste huolitseja mies on, keik on naisele ninda käepärast sättind, et kodused toimetused lähvad nigu naljategu.

Võrdluste *läheb nagu masinaga, läheb nagu lepase reega, läheb kui õlitatult* võrdlusvahendis on VAHEND OMADUSE ASEMEL. Väljendite kui terviku mõistmiseks olulise metafoori sihtdomeenilt allikdomeenile suunatav põhiline tähendusfookus paistab olevat sellel, et abivahendi kasutamine hõlbustab, kiirendab millegi liikumist või edenemist, samal ajal kui kaks ülejäänud võrdlust esindavad tõenäoliselt metafoori EDENEMINE ON LIIKUMINE: *Tüül ei ole vika, lätt nigu lepätse riiga; Töö läks kui õlitatult!*

Võrdluse *töö nagu mada* mõistmise seisukohalt on määrava tähtsusega ilmselt kaardistus 'aine on pehme' (s.t ei osuta töötlemisel vastupanu) > 'töö on vähese vaevaga ja kiiresti teostatav': *Õppind mehed, hiad riistad, tüü on kui mada.*

Võrdluse *kui lõhn* mõistmisel toimuvad projektsioonid EDENEMINE ON LEVIMINE, EDENEMISE KIIRUS ON (LÕHNA) LEVIMISE INTENSIIVSUS või ULATUS: *Taa tütruk om neil hirmus kräpe egäle asjalõ, ma peije aru, et kus ma koti vankrillõ saa, ku manu karas, oll kott vankrin nigu lõhn, vrd Ta sarjas küik läbi kui lõhn.*

Võrdlustesse või nende konteksti kuuluvate üksikute (liikumis)-verbide *käima, minema* mõistmisel toimub enamasti tähendusmuutus 'liikumine' > 'edenema' – seda nii allik- kui ka sihtdomeeni suhtes. Erandiks on võrdlused *läheb nagu lepase reega* ja *läheb kui õlitatult*, mille puhul on nimetatud muutus vajalik vaid verbi mõistmiseks sihtdomeeni seisukohalt. Järgmises kahes lauses sobitub verb mõistagi paremini sihtdomeeniga: *Loeb ruttu nagu rätsepä masin, ... om tettu nigu lõhn.*

(c) INIMENE ~ LOOM ~ ASI : ON : LOOM, ASI, INIMENE

Hõreda sünonüümirühma liikmetele iseloomulikult vastandatakse nendega tegevusobjekte, kusjuures eespool kirjeldatud väljenditega võrreldes on ajalised piirid siin mõnevõrra avaramad, hõlmates isegi aastaid.

Võrdlusi *vahetab kui nuge, vahetab kui kindaid* aitab ehk mõista projektsioon TÄHTSUSETU ON VÄIKE, mille üheks allkaardistuseks võib olla 'väikeste asjade kulumisest või kadumisest ei ole kahju' > 'tähtsusetu või ebaolulise lahkumisse vm-sse suhtutakse ükskõikselt': *See vahetab oma hobuseid nii kui nuge, Vahetedes kui vanu väitsi 'kui teataval töökohal vahetatakse kiiresti ametnikke rahulolematu juhtkonna poolt ilma kaaluva põhjusega'.*

Väljendi *käib ühe käest teise kätte nagu mustlase hobune* võrdlusvahendis on RAHVUSSTEREOTÜÜP (s.o mustlane kui saamahimu või juuretuse või n-ö suvalisuse võrdkuju) OMADUSE ASEMELE; metafoori allikdomeenilt sihtdomeenile suunatav põhiline tähendusfookus võib olla sellel, et mustlased teenivad hobustega kaubeldes vaheltkasu või et mustlased näevad hobustes vaid teenimisvõimalust: *Nuo on ka mies, vahetab pruutisi nigu mustlane hobusi; Käib ühe käest teise kätte kui mustlase püksinööp.*

(T) Suhteliselt tiheda sünonüümirea liikmetega kirjeldatakse dünaamilisi või staatilisi situatsioone, s.o olukordi, kus inimene teeb midagi kiiresti või liiga tihti, on kärmete liigutustega, kiire, töökas või kus inimese poolt tehtav töö või sooritatav tegevus edeneb kiiresti, saab ruttu tehtud. Paljudel juhtudel on kiiresti töötamine, tegutsemine inimese jaoks ka tunnuslik, s.t et inimene on üldiselt virk ja töökas – konkreetne episoodiline omadus on abstraherunud ja muutunud inimese iseloomulikuks tunnuseks ('nobedasti töötama' > 'nobe olema'). See nähtub siinsest võrdlustest mõnevõrra selgemini kui väljenditest, mis iseloomustavad rahutult liikuvat inimest, vrd näiteks *Oi, küll temä om tüükas nigu mesiläne; Tull kui tuuluspää tüü mano, robot, läts jälke umma tiid*. Kuna mõned võrdlused, näiteks *nagu tuul, kõrme kui tulehakatis* kannavad tähendust 'virk' vms ainult üksikutes üleskirjutustes, siis kindlasti ei ole sellisel juhul tegemist mitte võrdluste põhitähendusega, vaid ühega võimalikest kasutusjuhtudest.

Kõige sagedamini tähendavad sünonüümiritra kuuluvad võrdlused 'inimene teeb ja toimetab kiiresti' ning 'inimene on kõigis oma tööde- tegemistes kiire, kõrme' ehk 'inimene on loomu poolest virk, töökas', väljendades selgelt positiivset suhtumist kirjeldatavasse: *See on tõeline mesilane, sa näed teda alati töödamas; Täm virk nigu putsai: esi mõtlõt ja piat*

plaani, et tuud vai taad olösi vaja tetä, läät tegemä, tel joba valmis kiik; tööle kui kihulane. Lisaks sellele võidakse mitmete võrdlustega kirjeldada veel kiiresti liikuvat inimest või looma (vrd kärmed kääd nagu kerilauad; Kargab, et jalad käivad kui kerilauad; Vähälik hobene, aga jala nii käesiva justkui kerilavva all) või taibukat inimest (vrd teeb tööd kui tihane, terane kui tihane, Ta on erk ja virk jusku nirk, See on teräne ku nirk ja kärmes ku käblik). Nii selgub, et inimene, kes liigub kiiresti ja/või toimetab/tegutseb kärmesti, on enamasti ka taibukas, terane, igas mõttes tragi ja hakkaja, seda kinnitab näiteks võrdluse terane kui nõel kasutus: Tragi tüdruk nagu nõelik, Tüdruk virk ja libe kui nõel, terane ja karmas nagu nõel. Adjektiivide virk, terane vms esinemise võrdlusaluses ei tähenda küll, et tegu peab tingimata olema kiitva hinnanguga – virk ~ terane kui kutsika sitt on selgelt iroonilised: Vaata imet, sa oled õite terane, kui kutsika s...! (teade H. Masenilt).

Arusaadavalt suhtutakse heakskiitvalt sellesse, et töö edeneb kiiresti, ladusalt (Töö läks kui õlitatult!; Seo kruuv om parajas viilitu, koputa viil veidike ja lätt nigu lepätse riiga), samuti sellesse, et miski saab ruttu tehtud (Kui kõik käsi jalu mann, siss om tettu nigu lõhn).

Võrdlust nagu lepase reega kasutatakse üsna üldiselt mille tahes õnnestumise, laabumise korral: Liiase lugemene lähäb nagu lepe reega. Elu võib kua nagu lepe reega minna; Ku üts asi häste laabus, siss läts ku lepätse riiga, vrd Lumme om küllalt, sõit lätt nigu lepätse riiga.

Mõnede resultatiivset situatsiooni kirjeldavate võrdluste puhul võiks arvata, et kõnealune töö vm saab ruttu valmis eelkõige seetõttu, et seda on lihtne teha, see ei nõua erilist pingutust: Kas ta selle tüüga valmis saab – oh sii ta kääs kut käkitegu!; nii kui käkitegu popsilaste käes; nagu taaripudi popsilaste käes; Kauaks see töö temal – niikui nuusata!

Võrdluse läheb nagu lähkritöö alatoon on suuremas osas üleskirjutustes pigem irooniline: Läheb nagu avinurmiku lähkri töö, laud pane, kaks kukub, õhtuks lähker valmis; Suoh! Valmis nindagu Pedäspeste lehkritegu; Läheb kui lüpsikutöö, muudkui toru panemine raske.

Mõnikord võib kiiresti tegutsemine osutada liigseks kiirustamiseks, mõtlematuks rabistamiseks, mille tulemusel jääb loodetu saavutamata – selliste võrdluste tähendus on selgelt negatiivne: Nagu kurg lääb korra puusse 'kui keegi midagi väga ruttu läbematalt teeb, et sellest suurt tulu pole'; kargleb nagu kirp koera perses 'inimese kohta, kel pole püsi, kes askeldab ühe või

teise asjaga, ilma et tal tööl oleks tõhusaid tulemusi'; No mes ahing sul nüüd küll on taga, et tormad kui tuulispask?

Võrdlust *nagu kangast veab* võidakse samahästi kasutada kiire ja otse vastupidiselt ka aeglase tegutsemise kohta, vrd *Ta loosi ku langa; jusko trelli kujob; Ei ela, ega sure, nagu köit veavad; Veab kui villast lõnga, ei saa, ei saa katki; Ta om nii laisk, et ei kakka villast langa ka katski; Ah sina siis oledki see villase köie venitaja; On aga villase venitaja.*

Võrdlusi *nagu tulesäde, justkui tuulispask* kasutatakse lisaks tragile või tormakale inimesele veel äkilise, kergesti vihastava inimese kohta: *Äkilin ku tulepisi, ei kanate mitti nallasõna kah, vrd Juula oo ju see igavene tulehakatist, kui vähegid midagi oo, siis oo sõhuke kisa lahti, et katsu et sa kaugemale saad; Ülläheitand, sie on niisike mõtlemata sõnudega ja tegudega nagu üks tuulispask, ei õle niisike tõsine ega mõtle miski, mis tieb.* Seega on liiga kiiresti tegutsemine sageli seotud või ka seletatav inimese rahutu, kannatamatu, ägeda meelelaadiga.

Ka sünonüümirühma (c) kuuluvate väljendite alatoon on hukkamõistetev – võrdlustega juhatakse tähelepanu sellele, et inimene suhtub kellessegi või millessegi põhjendamatu ükskõiksusega.

(M) Võrdluste *nobe nagu eilne noorik, käbe kui Neeme ämm, väle nagu peiu-poiss* (võrdlusrühmas on SOTSIAALNE STEREOTÜÜP OMADUSE ASEMELE) leksikaalsete komponentide põhjal võiks arvata, et nende väljenditega kirjeldatakse virka inimest. Samas on nimetatud võrdlused esindatud arhiivis väga väikese arvu üleskirjutustega, samuti puuduvad lähemad andmed nende tähenduse kohta – see ongi põhjuseks, miks ei saa nende väljendite sünonüümiritta kuulumises olla päris kindel.

Võrdlus *kärme nagu kannel: Ole kärme kui kannel!* esineb ainult M. Silla üleskirjutustes, samas võidakse *käib kui kannel* öelda kangakudumise kohta (teade J. Ungersonilt) – kas need väljendid on üksteisega ka kuidagi seotud, pole selge. Võrdluse *võtab luksi nagu kanamune katki taguda* tähenduseks on J. Täht pakkunud 'kiiresti töötama', rohkem teateid selle väljendi kohta ei ole.

Samuti esineb ainult ühes üleskirjutuses võrdlus *läks kui matsi ale* tähenduses 'asi edeneb suure hooga', vrd *läts nigu matsi sann 'kõiki lihhoaga', põleb ku Pata-Jaani saun 'öeldakse suurelt suitsetaja piibule'.*

Võrdluse *nagu mustlane pulmas* kohta on teateid vaid E. Lindströmilt: *Nindagu mustlane pulmas, juokse kerda kolm ümber kadjapiesast ja ongi asi kerrass 'kiire abiellumise kohta'.*

Võrdluse *käib nagu kirp pükse mööda* tähendust 'liiga kiiresti tegema, kiirustama' (teade M. Jenneselt) võib ilmselt pidada erandlikuks, enamasti iseloomustatakse kujundiga *kirp ~ kirbud püksis* rahutut, püsimatut inimest, vrd *Kas kirp on püksis või, et paigal ei püsi?*

Väljendi *nagu sulahõbe* tähendus on tõenäoliselt pigem 'elav' kui 'kiire', kuigi tähendustele 'virk, kärke', 'tragi' viidatakse üleskirjutustes päris sageli: *Eläv ja kärke nõnnagu elävõhõbe, tõene loid ja aeglane; Ta om küll nigu ellävõhõpe 'hästi elava ja tragi inimese kohta'.*

Võrdluse *tragi kui kikas* tähendus on tõenäoliselt 'varajase ärkamisega', vrd *virge ku kikas*.

Järgmiste võrdluste puhul on oluline eelkõige see, et kirjeldatav tegevus ei valmista inimesele mitte mingeid raskusi, kuigi samas ka edeneb kiiresti: *Taast neiku langa mütten 'jutustab nagu lõnga mööda, s.o. ladusasti'.* Üks ja sama võrdlus võib kanda ka vastupidiseid tähendusi: *Tuu jutt läts hüaste kui aida pitteh 'ladusalt edenes', Läheb kui haust aida möödä 'lohakalt, vigadega lugema'.* Võrdlused *paneb nagu jalad saapasse, mängib kui pilli esinevad* vaid üksikutes üleskirjutustes; *paneb kui pipart paistab* üleskirjutuste põhjal sagedamini tähendavat 'kiiresti liikuma' kui 'vaevata tegema' vms.

A. Kivi järgi võib *nagu mööda minnes* tähendada 'ruttu': *Ta om häste elävõ (tragida) vaemuga, kõik saab täl ruttu nigu müüdä minnen tettus, väljendi põhitähenduseks tuleb siiski pidada tähendust 'muuseas': Lapsega tüdruk räägib, et see lapse saamine tulnd ette kõik na mööda minnes* (vt ka EKSS).

(V) Sünonüümirea liikmete süntaktiline struktuur on üsna mitmekesine. Kõige sagedamini koosnevad väljendid vaid võrdlussidesõnast ja võrdlusvahendist (*nagu putsai*); järgnevad võrdlused, mille koosseisu kuulub ka võrdlusalus – öeldis (*käib nagu käkitegu*) või öeldistäide – adjektiiv (*virk nagu nirk*); võrdlusobjekt – alus – on sõnadega eksplitsseeritud ainult ühel juhul (*töö nagu mäda*). Silmatorkavaimaks võrdlusi eristavaks tunnuseks on võrdlusvahendi põhisõna süntaktiline funk-

sioon. Kõige sagedamini kuulub võrdlusvahendisse alus – substantiiv nominatiivis (*teeb tööd kui tihane*), millele võib lisanduda koha- või vald-ajamäärus – substantiiv koos kaassõnaga (*kui ämblik vee peal, käib nagu kaljapudi laste käes*) või öeldis – Sg 3. pööre jm elemendid (*nagu kurg läheb korra puusse ja murrab sääreluu*). Aluse funktsiooni võib täita ka substantiiv partitiivis või da-infinitiv: *läheb nagu nalja, nagu nuusata*. Võrdselt harva kuulub võrdlusvahendisse sihitis – substantiiv partitiivis (*vahetab kui nuge*), vahendimäärus – substantiiv komitatiivis (*läheb nagu masinaga*) või viisimäärus – adverb (*läheb kui õlitatult*).

(S) (a) *keerleb kui orav puuris; vehib nagu tumm leilis, kiire nagu litsil laadapäeval, tiitsas justkui tihane titeoetis*; (b) *tee nagu heina*

(SE) 'kellelgi on kiire, palju tegemist'

(P) (a) INIMENE : TEEB ~ ON : LOOM, INIMENE

Sünonüümirühma liikmete mõistmisel toimuvad metafoorsed projektsioonid, kusjuures sihtdomeenina peetakse silmas ainult inimest. Allikdomeeniks võib olla väike ja kerge loom või lind (*Sul täna nii tiidus, nagu oleks tihane titevoodis*), kuigi näiteks arhiivis üllatuslikult kasinalt esindatud võrdluse *keerleb kui orav puuris* üleskirjutused seda otse ei näita: *Elo üürikene, aga on näid uassid ikke palju. Egä ei õle tähelegi pannud. Tüü käib ku rattas* (teade A. Univerelt), vrd *Juba praegu keerlen hommikust õhtuni nagu orav rattas, mis siis veel saaks, kui lapsi rohkem oleks; Ikka töö ja kodu, kodu ja töö, nagu orav rattal* 'pidevalt askeldama, toimetama' (A. Õim 2000). Lisaks nimetatud võrdlust tervikuna hõlmavale ülekandele asendab selle võrdlusvahendis koht omadust.

Võrdlusetüüpi *kiire nagu litsil laadapäeval* kuuluvates sõnastusvormides *kiire nagu litsil laadapäeval, kiire nagu vargapoisil laadapäeval, kiire nagu sandil laada aig* nimetatakse võrdlusvahendis inimest tema elatusala või ka elukommete järgi; sellesama komponendi mõistmisel toimub veel teinegi metonüümiline ülekanne: AEG OMADUSE ASEMEL. Sarnaselt eespool nimetud võrdlustega domineerib siin siiski metafoorne projektsioon. Ka väljendi *vehib nagu tumm leilis* võrdlusvahend on mõistetav metonüümiliste projektsioonide kaudu – inimest nimetatakse vastavalt tema iseloomulikule tunnusele ja KOHT ASENDAB OMADUST.

Võrdluste koosseisu kuuluvad või koos nendega kasutatavad sõnad *tiidus, tiits, tiitsas* tähenduses 'rutuline, kiireline' (vt EKMS) ja *kiire* on nii metafoori allik- kui ka sihtdomeeni seisukohalt mõistetavad semantiliste teisendusteta.

Verbide *keerlema* ja *vehkima, vehklema* mõistmine sihtdomeeni seisukohalt eeldab muutusi 'ringe tegema, liikuma' > 'tegutsema', 'liigutama' > 'tegutsema'.

(b) TEGEVUS : ON : TEGEVUS

Kuigi võrdlus *tee nagu heina* esineb ainult ühes üleskirjutuses, leiab selle aluseks olev argikogemus, et heinateoga kaasneb alati palju rasket ja muutliku ilma tõttu kiiret tegutsemist nõudvat tööd (vt ka ptk 3.2.2), kajastamist teisteski lühivormides: *Ku hein jalal, siis sa õled naaletu; Lapsed lakkuge leent, hoidke leiba heinaajaks*. Metafoori sihtdomeeni all võidakse ilmselt silmas pidada milliseid tahes palju aega ja vaeva nõudvaid pakilisi töid-tegemisi, vrd *Kiire nagu mustlasel rukkiteu ajal*. Võrdlusele iseloomulikult nimetatakse võrdlusvahendis TEGEVUSE ASEMEL TEGEVUSOBJEKTI; võrdlusaluse funktsiooni täitev verb *tegema* on samahästi mõistetav nii allik- kui ka sihtdomeeni seisukohalt.

(T) Hõreda sünonüümirea liikmetega iseloomustatakse dünaamilisi piiritlemata situatsioone. Võrdlustega väljendatav suhtumine kirjeldatavasse – olukord, kus inimene peab millegagi, millegi sooritamiseга rututama, – on eranditult negatiivne, olgu kaastundlik või parastav. Enamiku võrdluste puhul paistab halvakspanuga kaasnevat irooniline suhtumine, mida väljendavad vastava konnotatsiooniga leksikaalsed komponendid, näiteks võrdluses *kiire nagu litsil laadapäeval* võrdlusvahendi põhisõna, vrd ka *Ma oli aga tiitsas justkui tihane titeoutis; tiidus kut kass titeoetis; Ma oli aga päeva läbi nii tiitsas, et es saa aga mitte hända augu pääle*. Kujund (*jänes*) *titevoodis* seostub aga eelkõige saamatu, hädalise ja ara inimesega: *Ehmadand nägu pääs kui äberikul jänesel titevoodis*.

(M) Sünonüümireast on välja jäänud võrdlus *nagu raudrakkes*, mille tähenduses 'inimene on suure hulga töödega hõivatud' on põhirõhk sellel, et tööd ja kohustused võtavad suurema osa kellegi ajast, nii et muuks aega ei jäägi: *Küll mina saan alade nüüd olla jusku raudrakkes, ei ole millaski*

*aiga kohe; Iga päev ole raudrakkes, ma pole jo jõudnud; Ole nagu raudrakkes iga pääv! 'ei saa kuhugi minna, väga kinni kas tüega või', vrd ka [alatas] rakkes olema 'töötama' (A. Õim 1991), rakendama 'end väga pingutama, üle töötama': Ta rakendas hommikust õhtuni loomadega, et habe värises (EKMS). Võrdluse mõistmisel mängib üldtasandi metafoori INIMENE ON LOOM kõrval (vrd *Hobune on juba rakkes, Ta ei oska hobust vankri ette rakendada* (EKMS)) oma osa ka võrdlusvahendi piiresse jääv metonüümiline ülekanne SEISUND OMADUSE ASEMELE. Metafoori sihtdomeenile suunatavale põhilisele tähendusfookusele viitab muuhulgas võrdlusvahendisse kuulva liitsõna täiendosa.*

(V) Võrdlusobjekt sünonüümirea liikmete traditsioonilisse koosseisu ei kuulu; võrdlusaluse eksplitseerimise korral on selleks öeldis: *tee nagu heina* või öeldistäide (adjektiiv): *tiitsas* justkui *tihane titeoetis*. Võrdlusvahendisse kuuluvad komponendid võivad täita järgmisi süntaktilisi funktsioone: a) alus, millele järgneb kohamäärus (substantiiv nominatiivis ja inessiivis): *keerleb kui orav puuris, vehib nagu tumm leilis*; b) sihitis (substantiiv partitiivis): *tee nagu heina* – tegemist on normaallausetega; c) valdajamäärus, millele järgneb ajamäärus (substantiivid adessiivis): *kiire nagu litsil laadapäeval* – tegemist on kogejalausega.

4.4. Võrdlused tähenduses 'kiiresti rääkima'

Sünonüümiritta kuulub suhteliselt väike hulk võrdlusi, millega kirjeldatakse inimese verbaalset eneseväljendamist.

(S) (a) *kädistab nagu harakas, kui tuli kuivas kadakas; nagu kits kutsus sikk, kui lammas situb laudpõrandale, nagu juudi papp palub pattusid andeks*; (b) *tuleb juttu kui hobuse saba alt; laseb nagu kuulipritsist, sõnad tulevad kui la-kast*

(SE) 'keegi räägib kiiresti'

(P) (a) INIMENE : RÄÄGIB ~ ON : LIND, LOOM, TULI, INIMENE

Võrdluste mõistmise aluseks on üldiselt metafoorsed projektsioonid, nii vastandub inimesele näiteks lind – harakas, kelle häälitsemist, kädistamist peetakse üldiselt ebameeldivaks: *kädistab ku harakas 'pailu räägib*

suure parinaga, vahet ei pia, ikki üks kät-kät-kät ühtevalu'. Nimetatud võrdluse puhul eeldab allikdomeenilt pärineva verbi mõistmine sihtdomeeni seisukohalt muutust 'kädistama' > 'valjusti, kileda häälega rääkima' vms.

Mõnel juhul toimub võrdlusvahendi koosseisus metonüümiline ülekanne TEGEVUS OMADUSE ASEMEL: *Väga kiire kõne, nii kui kits kutsub sikku 'kikutab, ei saa midagi aru tema jutust', jsku lammas laseb pobuli kasetohu pääle 'kes ruttu ja pudinal räägib'*. Väljendi nagu juudi papp palub pattusid andeks võrdlusvahendi mõistmisel leiab aset veel projektsioon AMET VÕI TEGEVUSALA OMADUSE ASEMEL: *Kui keegi kärmest ja pobinal räägib, siis öeldakse selle kohta: "Nagu juudi papp palub pattusi andeks"*.

Võrdlus kui tuli kuivas kadakas esindab projektsiooni SITUATSIOONI INTENSIIVSUS ON (TULE) KUUMUSE INTENSIIVSUS: *Justkui tuli kadajepuhman, öeldi naise kohta, kes palju ja ruttu kõneles, keda kutsuti sädemetädiks*.

(b) JUTT : TULEB : ASI

Sünonüümirühma kuuluvatele võrdlustele on küll omane metonüümiline ülekanne KOHT OMADUSE ASEMEL, kuid see jääb võrdlusvahendi piiresse ega mõjuta võrdluste mõistmist metafoorsete projektsioonide kaudu. Allikdomeenilt sihtdomeenile – rääkimine, jutt – suunatav põhiline tähendusfookus võib olla suunatud sellele, et kuulid lendavad püssirauast üksteise järel suure kiirusega ning tekitavad teatud heli (*Ulo heldus, läks vihale, kus hakkas käristama nigu kuulipritsist, ma jõudand vahele nohki üelda*) või et heinalakast langeb, pudeneb hooga suures koguses heina alla (vt ptk 3.2.3): *On üks kiire mees, tal tulevad sõnad kui lakast*.

Võrdlustes esinevad või nende kontekstis kasutatavad verbid *laskma, käristama* paistavad paremini sobituvat metafoori allikdomeeniga, nende mõistmiseks sihtdomeeni seisukohalt on vajalik tähendusmuutus 'tegema' > 'rääkima, kõnelema'; liikumisverbide *tulema, jooksmas* mõistmine eeldab nii allik- kui ka sihtdomeeni suhtes muutust 'liikuma' > 'toimuma'. Sihtdomeeni silmas pidades võib selle ülekande taga näha ehk metafoori JUTT ON INIMENE, vrd *jutt jookseb suus; jutt jooseb ühtevalu; Kagos om jutt, ne jalake all; Jälle jutt ja jalad all – ainult tühijutt*.

(T) Piiritletud või piiritlemata situatsioone kirjeldavad sünonüümid on läbinisti negatiivse alatooniga – sageli eksplitseerib seda ka sõnava-

lik. Kas 'kiiresti rääkima' on nende võrdluste esmane tähendus või mitte, on raske öelda, küll on väljenditel rida muidki tähendusi, mis paistavad olevat vähemalt sama olulised. Nii jagunevad sünonüümirea liikmed selgelt kaheks, tähendades kas 'kiiresti ja palju rääkima' või 'kiiresti ja arusaamatult rääkima'.

Üldiselt peetakse inimest, kes palju räägib, lobiseb, tühjajutu ajajaks või kerglaseks: *kädistab nagu kiitsharakas 'liiga lobiseja ja edeva tüdrukuga või naise kohta', vrd liig nobe jutuga inimene 'inimese kohta, kes kõike, mis kuuleb, kohe püüab teistele endapoolse täiendusega edasi rääkida'.*

Kiiresti kõnelemine võib tähendada veel ägedat vihareaktsiooni: *ragiseb kui kadakapõõsas 'kiiresti rääkides riidlema, karjuma, ägedaks minema'; Nõnda torm kui tuli kuivas kadakas; Ei saa naljastigi arvu, oled juskü kadajas.* Võrdlusega sõnad tulevad kui lakast võidakse iseloomustada lihtsalt sõnakat inimest.

Üleolevalt suhtutakse ka inimesesse, kelle kõnest on raske aru saada: *Soome keel on nagu lammas sittus kasetohu peale, ütles meie papa; Halva diktsiooniga inimese kohta öeldi: "Räägib nigu lammas situb kobrelehe piale"; loeb nagu juut Kaisma männikus palvet 'mitte aru ei saa, mis räägib'.*

(M) Sünonüümireast on välja jäänud võrdlus *kui lõhn*. EKMSi järgi võib *lõhnama* tähendus muuhulgas olla küll 'tülitsema, sõimama', 'taga rääkima', 'vanduma, sõimama', kuid kas lause *Ta sarjas kõik läbi kui lõhn* tähendab, et kõnealune protsess toimus kiiresti või et see oli äärmiselt põhjalik, pole teada. Sarnased küsimused tekivad võrdluse *kui puss tuulõ pääl* juures, vrd *Kui puss tuulõ pääl 'ar kõnõlas', Kui puss tuulõ pääle 'kraami jaga ar', vrd ka (Kurjalõ naisõlõ ähvärden) näe kos äss, kui puss tükis ninna.*

(V) Võrdlusobjekt – alus – on sõnadega eksplitseeritud vaid ühes võrdluses: *sõnad tulevad kui lakast*; samuti sisaldavad suhteliselt vähesed väljendid võrdluslust, mis täidab öeldise funktsiooni: *kädistab kui harakas*. Võrdlusvahendi põhisõna võib süntaktiliselt olla: a) alus (substantiiv nominatiivis), millele võib järgneda öeldis (Sg 3. pööre) jm elemendid: *nagu juudi papp palub pattusid andeks* või lokatiivne kohamäärus (substantiiv inessiivis): *kui tuli kuivas kadakas*; b) separatiivne kohamäärus (substantiiv elatiivis või genitiivis koos kaassõnaga): *laseb nagu kuulipritsist, tuleb juttu kui hobuse saba alt*.

4.5. Võrdlused tähenduses 'kiiresti ärrituma'

Võrdlustega kirjeldatakse kiiresti toimuvaid mentaalseid protsesse, eelkõige peetakse nendega silmas inimese rahutut, ägedat meelelaadi.

(S) *läheb põlema kui kadakas, nagu kuiv kadakas, nagu kadakas, käriseb kui kadakas, äkiline nagu püss, nagu püssist; äkiline kui maruharak, äkiline nagu Rakvere kohus, äge nagu papi perse; nagu ale läheb põlema; nagu karuohakas; rabe kui odrakarask, äkiline kui purukarask; nagu tulesäde, justkui tuulispask*

(SE) 'keegi ärritub kiiresti, iga asja peale'

(P) INIMENE : ON : TULI, ÕHK, ASI, INIMENE, INIMESE KEHAOSA, INSTITUTSIOON

Sünonüümide mõistmisel on määravad metafoorsed projektsioonid.

Võrdlused, kus allikdomeeni all mõeldakse mingit kergesti süttivat materjali, esindavad kompleksset metafoori VIHA või EMOTSIOON ON TULI ja selle allmetafoore EMOTSIOONI TEKKIMINE ON TULE SÜTTIMINE, EMOTSIOONI INTENSIIVSUS ON (TULE) KUUMUSE INTENSIIVSUS, EMOTSIOONI JÄRSK INTENSIIVSUS ON (TULE) KUUMUSE JÄRSK SUURENEMINE, mida kõiki ühendab keskne kaardistus INTENSIIVSUS ON KUUMUSE INTENSIIVSUS: *Ossa ime, ku ütled sõna, nagu ale lääp põlemä 'äkilise inimese kohta'*. Võrdluste *nagu kadakas, nagu kuiv kadakas, käriseb kui kadakas, läheb põlema kui kadakas puhul* (väga lähedaste või lausa samade leksikaalsete komponentide tõttu on nende võrdluste vahelised piirid äärmiselt hajusad) on sihtdomeenile suunatav põhiline tähendusfookus ka sellel, et okaspuu põlemisel on kuulda iseloomulikku praksumist: *Kes väga rutu vihaseks saab ja kisa teeb, saab üteltud: "Sa oled justkui kadakapöes, mis põlema läheb"; Nõnda kärä kut kui kadak, kohä kärin lahti; Hõbepea, kuldnuup, aga käriseb kui kadakas 'ilusa, aga kurja naise kohta'; Lätt nigu tuli kadajihe 'kui mõnõle ägeda loomuga inemisele, õigembide küll naistölö, kes om nigu kadaja, midägi piässi viltu, halvastõ ütlemä, siss hoia alt, saat sõimata, pragada, prassi, aga kätega külge küll ei tulda'; justkut kärsskadak. Keskne kaardistus (SITUATSIOONI) INTENSIIVSUS ON (TULE) KUUMUSE INTENSIIVSUS on määrav veel võrdluse *nagu tulesäde* mõistmisel: *Sii om kärk ja erk ku üits tulepisu kunagi, Läits ku tulepisu 'sai vihatses', vrd ka Neäri Jaagul on vist tuliand majas, See naene on üks püsti tulehark, tuliha-rakas 'kuri naine'*.*

Võrdlus *nagu karuohakas* võib olla mõistetav projektsiooni ÄKILINE, KURI ON TERAV, või VALUS kaudu: *Nigu karuõhak, kõhe pauhh!; Kuri ja terav nagu karuohakas; Oh sa karuohak! 'kurjade ja tigatede naesterahvaste kohta', vrd ka okalene nagu kadakas, Küll see on aga ometi kadakas, Neukste kadakapõesastega oo raske läbi saaja, Om kui uhak 'kärre, kuri, karvapääln', Sa oled nii tige ja teräv nagu ohakas.*

Võrdlust justkui tuulispask iseloomustab projektsioon SITUATSIOONI INTENSIIVSUS ON ÖHU LIIKUMISE KIIRUS: *Kiä sääntse väega tulitseide värkega ja äkilitse omma, sis üldäs, et tuu lätt nigu tuulepass vai kadajekõrbeja.*

Võrdluse äkiline *nagu püss* puhul on oluline, et relva kasutamisega kaasneb vali ja ootamatu pauk, vrd *Kes ruttu vihaseks turtsatas, selle kohta öeldi: "Äkiline kui püss"; Ära nii kõvasti paugu; lausetes Saa äkki kurjas nõndagu püssipauk, Ta oli nenda äkiline kui püssipauk nimetataksegi võrdlusvahendina paugutamisele iseloomulikku heli. Väga sageli asendab võrdlusetüüpi äkiline nagu püss kuuluvate väljendite võrdlusvahendis omadust rahvuslik või sotsiaalne stereotüüp: Täma on kerge käega ja torm kui mustlase püss, klähmab kohe teisele ära (vrd Tämasugune mustlase püss nüüd sul nuore hobuse kutsijaks kõlbab); Ta on jo ühe otsaga, nii hermus kannadematu ja äkine kui türgi püss; äkiline nindagu saarlase püss; äkiline kut hiidlase püss; See asi on nii hää, lähab ja paugub nagu Lebja härra püssilukk; äkiline kui Sea-Juhani püss; äkiline nagu va Pärniku püss; äkiline kui sandi püss; Ta on äkiline nagu issanda püss; äkiline nagu Kristuse püss, vrd ka Paugub ühtelugu nigu tulepüss, äkine kut varblase püss, nagu püssirohi takkude sees. Väljendi nagu püssist võrdlusvahendis on KOHT OMADUSE ASEMEL: tuleb jüskü püssist 'järsult vihastuma', vrd Ruttu tõuseb viha jusku püssipaugust, Karas söät täis ku püss.*

Võrdlused *rabe kui odrakarask, äkiline kui purukarask, äkiline kui maruharak* paistavad olevat mõistetavad metafoorse ülekande INIMENE ON ASI või LIND vms kaudu: *Piiter om äkilin ku purukarask; Sii justku purukarask kunagi, ei kannata midägi. Samas on sõnadele purukarask, odrakarask semantiliselt lähedane rabakarask levinud just kergesti ärrituva, püsima-tu vms inimese sõimunimena: egävene rabakarask; va rabakalts; kuradi rabakarask; Temä vana rabakarask, ei püsi pudelin ei pütin; Rabakaraski on sii, liiga pahur oled, tormi joosed teisel kallal, hääst pääst võtad kätte, ei ole asja iist kallal, küll seuksi rabakaraskisi ära nähtu, taarihullusi; See on siuke rabaka-*

rask, mis ei saa koera suhugi visata; Oh, taa Viivi um meil jo sääne rabakarask, es taa ilman paigal püsü-üi, vrd ka Vihane kut rabapüss ega seda viha saa teise käest lainata, eks seda tuleb omajägu; Noh, sie laseb kohe nagu rabapüssiga! Võimalik, et projektsioon INIMENE ON ASI või LIND iseloomustab vaid nimetatud võrdluste võrdlusvahendit, laienemata väljenditele tervikuna, vrd *Sii om äkiline ku maruharak, Kurradi maruharaku pääлуу.*

Ka võrdluse äge *nagu papi perse* puhul peetakse nii metafoori allik- kui ka sihtdomeeni all silmas inimest; väljendile omaselt toimub võrdlusvahendi mõistmine metonüümiliste projektsioonide SOTSIAALNE STEREOTÜÜP OMADUSE ASEMEL ja OSA TERVIKU ASEMEL kaudu, vrd ka *mitmemauline kui papi puss*. SOTSIAALNE STEREOTÜÜP ASENDAB OMADUST veel võrdluse äkiline *nagu Rakvere kohus* võrdlusvahendis: *Järsk nagu Rakvere kohus: kärts ja põmm!, Oh, sa oled nii äge kui Rakvere kohus!*

Sünonüümireale iseloomulikult on erinevate verbide ja adjektiivide kasutamine võrdlusaluse funktsioonis üsna vaba. Ilmneb, et verbid, näiteks *kräksuma, kõrbema, kõrvetama, kärisema, põlema, ragisema, rädistama, särisema, lahti minema, mürtsutama, pahvatama, paukuma* pärinevad sagedamini allikdomeenilt ja nende mõistmiseks sihtdomeeni seisukohalt on oluline tähendusmuutus '(raginal) põlema (süttima)' või 'kõva pauku tegema' > 'vahaselt riidleva, karjuma', 'vihastama': *Ega talle tohi sõna lausuda, siis kohe nii kui kadakas käriseb; Siinsamas on hia, siinsamas mürtsutab nagu sandi püss.* Väheste inimesekohaste verbide *tülitsema, kisama, ninna kargama, kurjaks saama* mõistmisel toimub vastupidine muutus 'riidleva' või 'vihastama' > 'paukuma, pauku tegema' allikdomeeni suhtes: *Kargab nõnna kui tulepüss.*

Ka enamik võrdlustesse kuuluvatest või nendega koos kasutatavatest adjektiividest, näiteks *järsk, käre, säre, tige, torm, vihane, äkiline* ja adverbiaalsed fraasid *äkilise meelega, viha täis* sobituvad paremini sihtdomeeniga, nende mõistmiseks allikdomeeni seisukohalt on vajalik muutus 'äkiline ja kuri' > 'põlema (süttima)' või 'teeb ootamatult kõva pauku' vms: *Tige just nagu kadakahagu tules; Äkiline ku üits tuliliik, tulepisu, saa vihatses; vihane kut rabapüss.*

Adjektiivi *okkaline* mõistmine sihtdomeeni seisukohalt eeldab muutust 'torkiv, terav' > 'kuri, vihane': *Ei ta hia inime ole, okkaline teine nigu karuuhakas, sõnade pude, rabe* mõistmine aga muutust 'kergesti laiali

pudenev' > 'äkiline, tujukas': *rabe kui odrakarask 'turtsaka ja äkilise inimese kohta'*.

(T) Võrdlused iseloomustavad piiritletud või piiritlemata situatsioone, kandes semantiliselt väga lähedasi tähendusi: 'inimene ärritub kiiresti', 'inimese situatsioonireaktsiooniks on äkkviha ja 'inimene kipub kergesti mille tahes tõttu ärrituma' ehk 'inimene on loomu poolest äkiline'. Sünonüümirea liikmeid iseloomustab eranditult negatiivne suhtumine kirjeldatavasse. Võiks arvata, et taunimisvääreks peetakse eelkõige seda, et keegi ärritub, ägestub (liiga) ruttu, järsku, olgu pisiasjade peale või kannatamatusest süveneda.

Ärritumise ja äkilise, närvilise meelelaadiga kaasneb enamasti ka kärkimine, riidlemine. Ärritumise, äkkviha vms intensiivsele verbaalsele väljendamisega viitabki erinevate metafoori allikdomeenide jaoks iseloomulik, tunnuslik heli – püssilaskmisele järgneb kõva pauk, kadakad põlevad valju praginaga, vrd ka *Ah sa mu jumal, siis läks kui tuli kadaka-põõsasse: siis hakkas ta sõimlema, küsima, ikka kiirelt ja kiirelt*. Suurema osa võrdluste jaoks on 'kiiresti, kergesti ärrituma' põhitähendus.

Erandiks on väljendid *nagu tulesäde ja justkui tuulispask*, millega juhitakse sagedamini tähelepanu füüsilisele liikumisele, tegutsemisele (*Üläheitand, sie on niisike mõtlemata sõnudega ja tegudega nagu üks tuulispask, ei õle niisike tõsine ega mõtle miski, mis tieb*), ning *nagu karuohakas*, millega peetakse üsna tõenäoliselt silmas pigem kurja, pahatahtlikku inimest (*valus nagu karuohaku nutt 'kurjade ja tigate naesterahvaste kohta'*).

Võrdluste *rabe kui odrakarask, äkiline kui purukarask* tähendus paistab muuhulgas hõlmavat tujukust, vrd *Ta on justkui tuulispask, kust on tuul, sealt on ta meel!*

(M) Sünonüümireast on välja jäänud võrdlused, millega iseloomustatakse küll muutliku meelega, emotsionaalselt tasakaalutat inimest, kuid ei panda kuigi suurt rõhku meeleolude vm vaheldumise kiirusele: *Nagu hiidlase riist, puhh! tõuseb, puhh! vajub 'kergesti muutliku meelega inimesest'*, vrd *Liigub edasi-tagasi nagu Laitse mehe nahk 'kes asjaga kahevahel on, edasi-tagasi mõtleb ja teeb'*. Samas on näiteks võrdluse *nagu aprillikuu ilm* puhul metafoori sihtdomeenile suunatav tähendusfookus ilmselt just sellel, et

kevadine ilm ei ole kuigi püsiv, vaheldub kiiresti: *Mõni inimene on nõnnagu aprilikuu, siälsamman tä vihassub, naarab ja itkeb ja on rõõmus ja kurb.*

Võrdlus järsk *nagu kõu* paistab põhiliselt iseloomustavat riidlemist, kärkimist: *Mees kärkis kui kõu, raksus kui kõu, vrd mossis kui kuri ilm, Mis sa mühised ja pahised kui kuri ilm!, Mis sa kohised nagu kurjailmakott!, Hakkab tuiskima nigu paha ilm 'ei ole tõistega rahul'.*

Ebakindel on ka ainult ühes üleskirjutuses esineva võrdluse meel on *kui saunakeris* kuulumine kirjeldatud sünonüümide hulka, vrd *Miil om ku sannakeres, heidä leilet, lätt hubahas üleni 'tuul viib ära'; Sellel mehel on ägedust sees kui saanas leili kuumal kerisel. Kähvatab kohe, nagu oleks talle kibuga tulist vett kerisele heidetud. On ikka häkiline küll!*

(V) Erinevalt võrdluste leksikaalsetest komponentidest vaheldub võrdluste süntaktiline struktuur suhteliselt vähe. Sünonüümirühmale iseloomulikult puudub võrdluste traditsioonilisest koosseisust võrdlusobjekt. Võrdlusaluse eksplitseerimise korral täidab see öeldise või öeldistäite süntaktilist funktsiooni. Nagu eespool kirjeldatud, võivad selleks olla väga erinevad verbid ja adjektiivid. Võrdlusvahendiks on reeglina alus – substantiiv nominatiivis (*rabe kui odrakarask*), üksikutes võrdlustes võib alusele eelneda adjektiiv- või genitiivatribuut – vastavalt adjektiiv nominatiivis või substantiiv genitiivis (*nagu kuiv kadakas, äge nagu papi perse*). Erandlik on võrdlus *nagu püssist*, mille võrdlusvahendisse kuulub kohamäärus (substantiiv elatiivis).

4.6. Kokkuvõtlikult mõistega 'kiiresti' seotud võrdlustest

Eespool nägime, et mõistega 'kiiresti' seotud võrdlustel on suur hulk sarnaseid semantilisi tunnuseid – valdav osa kirjeldatud väljenditest iseloomustab dünaamilisi kestvaid või mittekestvaid situatsioone, võrdlustes väljenduv suhe situatsiooni kulgemise ja vaatluspunkti vahel võib olla nii piiritletud kui ka piiritlemata. Staatilisi situatsioone kirjeldavate võrdlustega peetakse silmas inimesele iseloomulikke, loomumomente tunnuseid. Väga sageli väljendatakse võrdlustega seda, et keegi liigub/tegutseb või miski liigub/toimub liiga kiiresti – kõneleja suhtub kirjeldatavas selgelt negatiivselt. Kui jälgida võrdluste tähendusi, nendes sisalduvat aspekti ja kõnelejapoolset hinnangut, selgub, et kõnealuste väljenditega kirjeldatakse järgmisi situatsioone.

Tabel 11a. Mõiste 'kiiresti' avaldumine piiritletud situatsioone märkivate võrdluste tähenduses

Võrdluste tähendus	Situatsiooni kirjeldus ja kõnelejapoolne suhtumine		
	Positiivne	Negatiivne	Neutraalne
'keegi alustab kiiresti ja ootamatult liikumist'		inimene hüppab kohapealt püsti, hakkab kiiresti ja ootamatult liikuma	
'keegi või miski tuleb, saabub kiiresti, ootamatult'		– inimene tuleb, ilmub ootamatult välja; – halb uudis saabub ootamatult	
'keegi läheb ära, kaob kiiresti'	putukatest saadakse kiiresti ja vaevata lahti	– inimene läheb kiiresti ära, kaob jäljetult; – loom kaob järsku ära	inimene abiellub kiiresti
'miski lõppeb, saab kiiresti otsa'	valu läheb ruttu üle, hirm kaob hetkega	– toit saab ruttu otsa; raha, varandus vm raisatakse kiiresti ära; – sündmus saab ruttu läbi	
'keegi teeb midagi kiiresti'	töö, tegevus saab kiiresti, vaevata valmis, tehtud		
'keegi ärritub kiiresti, iga asja peale'		inimene läheb kiiresti vihaseks, kurjaks	

Tabel 11b. Mõiste 'kiiresti' avaldumine piiritlemata situatsioone märkivate võrdluste tähenduses

Võrdluste tähendus	Situatsiooni kirjeldus ja kõnelejapoolne suhtumine		
	Positiivne	Negatiivne	Neutraalne
'keegi või miski liigub kiiresti edasi'	inimene liigub hästi, jõuliselt edasi	– inimene, loom liigub liiga kiiresti, tormates, ülepeakaela; – auto liigub liiga kiiresti; – kuulujutud levivad kiiresti	– inimene, loom jookseb kiiresti; – tuli põleb, levib kiiresti

'keegi liigub kiiresti ühe koha peal, edasi-tagasi või ühest kohast teise'		inimene niheleb ühe koha peal, liigub edasi tagasi ~ ühest kohast teise, on rahutu, püsimatu	
'miski väheneb, kulub kiiresti'	head asja tarbitakse kiiresti ja palju	– toit raha, varandus vm väheneb, kulub kiiresti; – põlemine toimub liiga kiiresti	aeg kulgeb kiiresti
'keegi teeb midagi kiiresti'	– inimene tegutseb kiiresti, on kärke, virk; – töö, tegevus edeneb kiiresti, hästi	– inimene tegutseb liiga kiiresti, mõtlematult rabistades; – inimesi, loomi, asju vahetatakse liiga lühikese aja tagant	
'kellelgi on kiire, palju tegemist'		– inimesel on kiire, palju tööd/tegemist; – palju rasket tööd nõuab kiiresti tegutsemist	
'keegi räägib kiiresti'		– inimene räägib kiiresti ja segaselt; – inimene räägib kiiresti ja palju; – juttu tuleb kiiresti ja palju	
'keegi ärritub kiiresti, iga asja peale'		inimene on äkiline, kuri	

Võrdluste mõistmisel domineerivad küll enamasti metafoorsed ülekan-
ded, ent võrdlusvahend on üsna sageli mõistetav ka metonüümilis(t)e
projektsiooni(de) kaudu.

Ootuspäraselt vastandub metafoori (reeglina inimesekeskele) siht-
domeenile allikdomeenina kõige sagedamini loom, tunnuslikult kiire-
sti asetleidev loodusnähtus vm liikuv objekt. Eeskätt kajastavadki loetle-
tud sünonüümiread erinevaid võimalusi sarnaste situatsioonide kirjel-
damiseks/iseloomustamiseks. Samas tõstab iga allikdomeen esile ühe
või piiratud hulga sihtdomeeni aspektidest – iga allikdomeen on nende
sihtdomeenide iseloomustamisel, mille puhul seda rakendatakse, mää-
ratud mängima spetsiifilist rolli (Kövecses 2000: 82). Nii kuulub süno-
nüümiridadesse mitmeid võrdlusi, mille puhul on metafoori allikdo-

meeniks tuul, lõhn, heli vms ja millega kirjeldatakse nii füüsilist liikumist/tegutsemist kui ka mentaalseid protsesse, kõnet jm:

– INIMENE ON TUUL

Käid suure ajoga ninda kui tuulispask, ei õle äärt, ei õtsa senel; Kiä sääntse väega tulitseide värkega ja äkilitse omma, sis üldäs, et tuu lätt nigu tuulepass vai kadajekõrbeja

– INIMENE ON LÕHN

Salt nigu piir sõglan, ei püsü paigal; Läks ku lõhn minemä

– TEGEVUS ON LÕHN

Taa tütruk om neil hirmus kräpe egäle asjalõ, ma peije aru, et kus ma koti vankrillõ saa, ku manu karas, oll kott vankrin nigu lõhn

– TEADE, UUDIS ON HELI

Äge inimene on jusku püssipauk; Tuli nagu püssipauk kaela

Kõiki neid kontseptuaalseid metafoore ühendab see, et allikdomeeni all peetakse silmas õhku, eelkõige on oluline selle liikumiskiirus, aga ka muud omadused.

Zoltán Kövecsesi järgi (2000: 79 jj) iseloomustabki enamik tüüpilisest allikdomeenidest rohkem kui üht sihtdomeeni, näiteks EHTISE (*building*) mõistet ei rakendata mitte ainult teooriate, vaid ka suhete, karjääri, firma, majandussüsteemide, sotsiaalsete rühmade, elu puhul. Kõik need sihtdomeenid sarnanevad millegi poolest üksteisega, kõik nad on ühel või teisel viisil komplekssed abstraktsed süsteemid. Nn metafoorseid alljuhte TEORIID ON EHTISED, SUHTED ON EHTISED, KARJÄÄR ON EHTIS jne hõlmab üldtasandi metafoor KOMPLEKSSED ABSTRAKTSED SÜSTEEMID (s.o mittemateriaalne domeen, millel on rohkesti vastastikku komplekselt mõjuvaid osasid) ON EHTISED. Eespool nimetatud *õhu*-metafoore ühendab ehk üldtasandi metafoor DÜNAAMILINE SITUATSIOON ON ÕHU LIIKUMINE. Kõik nad on seotud dünaamilise situatsiooni piiratud hulga tunnustega, milleks on dünaamilisus ja liikumis- või toimumiskiirus; neil on põhiline tähendusfookus, mis on kaardistatud sihtdomeenile.

Iga allikdomeen on seotud spetsiifilis(t)e tähendusfookus(t)ega, mille aluseks on keele rääkijaskonnas teatud entiteedi või sündmuse juurde kuuluv keskne teadmine. S.t allikdomeen ei aita kaasa mitte juhuslikult valitud, vaid ettemääratud ja keelekogukonna poolt heaks kiidetud

mõistelistele materjalidele, mis kohalduvad rea sihtdomeenide puhul (Kövecses 2000: 82).

Metafoori DÜNAAMILINE SITUATSIOON ON ÕHU LIIKUMINE põhilist tähendusfookust, s.o situatsiooni intensiivsust, aitavad tabada erinevad allmetafoorid: INIMENE ON ÕHK, INIMESE LIIKUMISE KIIRUS ON ÕHU LIIKUMISE KIIRUS, INIMENE VÕI ASI ON LÕHN, LIIKUMISE INTENSIIVSUS ON (LÕHNA) LEVIMISE KIIRUS VÕI INTENSIIVSUS, TEGUTSEMISE KIIRUS ON (ÕHU) LIIKUMISE KIIRUS, EDENEMISE KIIRUS ON (LÕHNA) LEVIMISE KIIRUS VÕI INTENSIIVSUS, LAHKUMISE VÕI LÕPPEMISE KIIRUS ON (LÕHNA) HAJUMISE KIIRUS, INIMENE VÕI TEADE ON HELI, SITUATSIOONI INTENSIIVSUS ON HELI INTENSIIVSUS, SITUATSIOONI INTENSIIVSUS ON ÕHU LIIKUMISE INTENSIIVSUS jne. Viimast metafoori, mille käigus projitseeritakse allikdomeeni põhiline tähendusfookus sihtdomeenile ('õhu liikumise intensiivsus' > 'situatsiooni intensiivsus'), tuleks pidada keskseks kaardistuseks, millele rajaneb enamik nimetatud metafoorsetest järeldustest (Kövecses 2000: 83, 84).

KOKKUVÕTE

Käesolevas uurimuses oli vaatluse all eesti kõnekäändude suurim ning vormilt homogeensem ja selgepiirilisim alaliik – võrdlused. Vahetuks uurimisobjektiks oli eesti kõnekäändude kartoteegis sisalduv aines, mille kogumaht on ligikaudu 150 000 koopiakaarti.

Sissejuhatavas peatükis keskendusin kõnekäändude ja fraseoloogismidega seonduvaile üldprobleemidele: kuidas eristada nn vabu sõnaühendeid püsiühenditest; milliste kriteeriumide alusel jagada kõnekäänutekstide massiiv eri tüpoloogilisteks üksusteks (folkloorseteks tüüpideks) jms. Juhtisin tähelepanu seikadele, mis komplitseerivad kõnekäändude tüpologiseerimist: tekstid on reeglina lühikesed osalaused, mis asuvad folkloorse pala ja kujundi (troobi) piirimal; tüüpi esindavate arhiivitekstide keskmine arv on teiste lühižanridega võrreldes väike jne. Sissejuhatuses andsin ka üldisema ülevaate kõnekäändude, sh võrdluste mitmesugustest varasemaist liigituskatsetest vormi, funktsiooni, struktuuri ja tähenduse seisukohalt (Ingrid Sarv, Anna-Leena Kuusi, Anneli Baran). Ingrid Sarve käsitlestest lähtuvalt arutlesin sissejuhatavas peatükis võrdluste vahekordi, segunemisi ja põimumisi nn intensiivistavate tarinditega (vrd *Vahtis talle otsa nagu tahaks silmadega ära süüa, Oli nii vihane, et oleks teise kas või silmadega ära söönud*) ning oletasin, et just absurdielemendi sisaldumine võib olla nende vormirühmade kontaktide ja segunemiste lähtekohaks, samuti see, et ka võrdlustel on tihti ühtlasi intensiivistav, hüperboliseeriv funktsioon.

Uurimuse põhiosas püüdsin anda mitmekülgse provisoorse ülevaate eesti rahvapäraste võrdluste süntaktilisest ja loogilisest struktuurist, leksikaalsest koostisest ja kujundisemantikast. Tööst selgub, et fraseoloogismide süntaktilis-semantiliste komponentide kindlakstegemine on oluline näiteks nii (kõnekäänu)tüpoloogia täpsustamise kui ka väljendite tekkemehhanismide väljaselgitamise seisukohalt.

Võrdluste süntaktilises struktuuris on eristatud kolm põhikomponenti: võrdlusobjekt, võrdlusalus ja võrdlusvahend (näiteks võrdluses

mokk kõver nagu mustlase tuleraud on *mokk* võrdlusobjekt, *kõver* võrdlusalus ja *mustlase tuleraud* võrdlusvahend); detailsemas analüüsis on lisaks eristatud ka põhiliikmete kohta mingit täiendavat infot andvaid laiendeid. Empiiriline arhiiviaines näitas, et võrdluste komponentide esinemisjärjekord, samuti võrdlusobjekti ja -aluse esinemus on suhteliselt vaba. Võrdlusobjekt kui võrdluse teema võetakse sageli “tegelikkusest endast”, see ei kuulugi tihti väljendi traditsioonilisse koosseisu ega nõua verbaalset eksplitseerimist. Võrdlusalus on sagedamini eksplitseeritud, kuid selle tähendus võib olla kaude väljaloetav ka võrdluse teistest elementidest ja/või kontekstist. Kohustuslikult manifesteeritav on vaid võrdluste kõige kujundlikum element – võrdlusvahend.

Analüüs eksplitseeritud struktuurikomponentide, nende hulga ja positsiooni alusel näitas, et eesti võrdlustes võib eristada 42 struktuuritüüpi. Eesti võrdluse normaalstruktuuriks võib pidada juhtu, kus võrdlus algab võrdlusobjektiga, järgnevad võrdlusalus ja -vahend. Vastavalt võrdluste põhiliikmete olemasolule/puudumisele jagunevad võrdlused nelja suuremasse rühma. Kõige rohkem, 2803, on võrdlusi, mis koosnevad võrdlusalusest, konjunktsioonist ja võrdlusvahendist (*kõht täis nagu isa-ema pulma ajal*); järgnevad võrdlused, mis sisaldavad konjunktsiooni ja võrdlusvahendit (*nagu hull*) – neid on kokku 1211; võrdlusobjektist, konjunktsioonist ja võrdlusvahendist koosnevaid võrdlusi (*kämmal kui kilgi reis*) on 404; selliste võrdluste koguhulk, mille traditsioonilisse koosseisu kuuluvad kõik võrdluse põhiliikmed (*pea jagab kui koorelahutaja*), on ülejäänutega võrreldes minimaalne – 197. Seega järgib võrdluse koostisosade eksplikatsioon statistiliselt ilmselt teatavat “mõistlikku optimismi”.

Kirjeldamaks võrdluse ja selle komponentide semantilisi funktsioone, on võrdlust käsitatud (elliptilise) lausena. Võrdluse nagu mis tahes muugi lause funktsiooniks on tähistada situatsiooni, selle aega, vastavust tegelikkusele, kõneleja väärtushinnangut, suhtluseesmärki jms. Võrdluse käsitamist lausena õigustab ka ta pragmaatiline funktsioon, s.t see, et võrdlus, nagu reeglina igasugune fraseologism üldse, kuulub kõnelise teate reema poolele. Vastavalt on võrdluste kui lausete analüüsil kasutatud lingvistikas tavalist lähenemisviisi, kus lause konstituendid jagatakse semantiliseks predikaadiks, mille tüüpideks on tegevus, prot-

sess ja seisund/omadus, ning aktantideks, mille semantilisteks funktsioonideks on situatsiooni osaliste rollide näitamine. Pärast 1218 semantilise predikaadita teksti eemaldamist jagasin ülejäänud materjali predikatsiooni aspektist tegevust, protsessi või seisundit/omadust kajastavateks võrdlusteks ning aktantide plaanis agente ja neutraalseid osalisi sisaldavateks väljenditeks. Neutraalsete osaliste hulgas on eristatud objektid, mis on mingis mittepsüühilises või mittefüsioloogilises seisundis või protsessis (neutraal₁), ja objektid, millele tegevus on suunatud (neutraal₂). Selgus, et umbes 7 eesti traditsioonilistest võrdlustest väljendab staatilist situatsiooni – teatatavat omadust või seisundit. Võrdlusvahendisse kuuluv aktant tähistab sel juhul kõige sagedamini neutraalset osalist, mis on mingis mittepsüühilises või mittefüsioloogilises seisundis: *lahja kui labakinnas*. Dünaamilise iseloomuga võrdluste hulgas moodustavad omakorda 7 võrdlused, millega väljendatakse tegevust. Võrdlusvahendisse kuuluv ja väljendi tähenduse seisukohalt primaarne aktant on oma semantiliselt funktsioonilt sel juhul kõige sagedamini agent: *käib nagu munas kana*. Kui võrdluse koosseisu kuuluvat predikaati saab määratleda protsessi väljendavana, siis kõige sagedamini tähistab võrdlusvahend või selle põhisõna mittepsüühilises või -füsioloogilises seisundis või protsessis olijat: *sünnib nagu käsi kindasse*. Lähтуvalt võrdluste koosseisu kuuluva predikaadi ja võrdlusvahendina talitleva aktandi semantilisest funktsioonist, võib eesti võrdluste hulgas eristada 18 erinevat situatsioonitüüpi. Kõige produktiivsem on neist mall, kus predikaat väljendab seisundit või omadust ja aktandiks on neutraal₁ (üle 60% juhtudest); järgnevad juhud, kus predikaadiks on tegevus ja aktandiks agent (u 15%) ning kus predikaadiks on protsess ja aktandiks neutraal₁ (u 6%).

Kui jälgida võrdlusvahendisse kuuluva aktandi semantilist funktsiooni üldisemas plaanis, selgub, et kõige sagedamini võrreldakse kedagi/midagi neutraalse osalisega, kes/mis on mittepsüühilises või -füsioloogilises seisundis või protsessis. Tunduvalt harvem võrreldakse kedagi/midagi agendiga. Järgnevad väljendid, kus võrdlusvahend või selle põhisõna märgib valdajat, objekti, millele tegevus on suunatud, või kohta. Muid semantilisi funktsioone täidab situatsiooni osaline vaid üksikutes võrdlustes.

Võrdluste leksikaalne struktuur peegeldab võrdluste "poolte" (objekti / vahendi) kuuluvust teatud kogemusdomeenidesse, nende kombineerumist teatud mõisteväljade vahel. Üldiselt puudutavad võrdlustes kõrvutatavad situatsioonid reeglina inimeste tavapärast elu ja neid ümbritsevat maailma, olles, nagu vanasõnad ja mõistatusedki, konkreetse, argise elupraktikaga seotud nii oma geneesi, käibimisviisi kui ka funktsioonide poolest.

Kui võrdlused sisaldavad võrdlusobjekti, siis domineerivad nende hulgas (rohkem kui 75% juhtudest) selgelt väljendid, kus võrdlusobjekt seostub inimesega, eriti sageli inimese somaatikaga (*silmad kui võikarbid* jmt). Ülejäänud juhtudel figureerivad võrdlusobjektides umbes võrdse sagedusega loodusobjektid või -nähtused, elatusalad (enamasti heinategu või hein), majapidamise alale kuuluvad objektid (eriti ehitised või nende osad). Võrdlusvahendis on eriti sageli esindatud kolm valdkonda. Elusloodusest on enim esindatud metsloomad ja linnud (*vaagub kui vares*), elatusaladest domineerib loomakasvatus, mida esindavad võrdlusvahendis koduloomad (*kangust täis kui härg*). Üsna sagedased on ka mitmesugused (tihti tegijanimedega esindatud) tegevusalad (nt *loru nagu härjaajaja*), samuti igapäevased tarbeesemed (*tee tuisanud kui jahusalv*). Kui võrdlusvahendiks on elusolend, siis pärineb see ülekaalukalt – enam kui 1300 võrdlusetüübi puhul loomade hulgast. Ligi 400 korral on võrdlusvahendiks inimene, harvem mütolooiline olend, piiblitegelane vms.

Inimene on võrdlusvahendis harva tähistatud üldnimega, harilikult on ta spetsifitseeritud tegevusala, sotsiaalse rolli vm tunnuse kaudu. Nagu folklooris üldse, peetakse ka võrdlustes oluliseks inimese etnilist kuuluvust (u 100 võrdlusetüübis). Eesti võrdluskujundites on sagedasemateks enamtuntud muulased (*mustlane, juut, venelane* jt), samuti maa perifeersete alade asukad (*kihnlane, hiidlane* jt).

Tegijanimeline noomen võrdlusvahendis märgib u pooltel juhtudel lihtsalt mingi elukutse/ameti esindajat või normaalse tegevuse sooritajat, pooltel aga kas mingit absurdset tegevust (*pisike kui kirvekeetja*) või viitab see mingile tegelikult asetleidnud või fiktiivsele "tsitaatsündmusele" (*käib korstnast välja nagu Naba Tõnn*); sellised isikuid (pärisnimesid) kätkevad jm tekketaustad tuhmuvad võrdlustes, vellerismides ja

mujal üsna kiiresti, mis ei tähenda aga tingimata neist lähtunud folkloorse üksuse enda kadu.

Lisaks tähendust kandvaile lekseemidele võib võrdluste koosseisu kuuluda ka sekundaarsema tähtsusega sõnavaraüksusi, sh selliseid, mille funktsiooniks on suurendada öeldava intensiivsust, emotsionaalsust, pejoratiivsust – eesti võrdlustes on sellised näiteks sõnad *igavene*, *ilmatu*, *maailma*, *suur*, *va*, *vana*, *üks* jt. Nende tunnusoonteks on: a) mittepredikatiivsus, s.t vastavat tarindit ei saa tagasi viia predikatiivlausele; b) leksikaalsemantiiline sekundaarsus ja c) protsessi või situatsiooni kui terviku omaduse väljendamine. Sagedasemate rõhutavate adjektiivide (*igavene*, *suur*, *va* ja *vana*) täpsemaid tähendusnüansse on raske piiritleda ja eristada. Nii *igavene* kui ka *suur* võivad märkida omaduse pidevust, samuti äärmuslikkust millegi ülema astmena; sõnad *igavene* ja *vana* võivad kanda tähendust 'tõeline' ja 'täielik'; sõnad *va* ja *vana* võivad hurjutava või sõimusõna täiendina tähendada sama mis *igavene* vms. Ilmselt võiks nimetatud rõhuadjektiive pidada sünonüümideks – sedavõrd lähedased on nende tähendused ning kasutamiskompleksid. Rõhusõnade esinemine võrdlustes ning vastavate väljendite intensiivsus/emotsionaalsus viitavad nende seostele hüüatuste ja nimetamistega.

Nagu igasugused loomulikus kommunikatsioonis öeldavad lausungid, nii ka fraseoloogilis-folkloorsed ütlused, sh võrdlused, täidavad samaaegselt mitmeid kommunikatiivseid (modaalseid, kõneaktilisi) funktsioone. Kui näiteks väidetakse, et keegi *sööb nagu agerik*, siis tähendab see kindlasti, et keegi sööb palju ja ahnelt, aga lisaks ka muid võimalikke vihjeid, näiteks apluse põhjuste kohta (sööja on väga näljane), aksioloogilis-emotsionaalseid hinnanguid (kaastunnet näljasele või kriitilist märkust ta lauakommete kohta), soovitavaid-hoiatavaid alltekste (sellist oleks raske toita) jpm.

Tõenäoliselt võib analoogiliselt vanasõnadega käsitada ka võrdluste modaliteete järjendina väide ? hinnang ? ettekirjutus, ehkki järelalus, üldistus või prognoos öeldu kohta jääb konteksti või juurdemõeldavaks. Kui vaadelda võrdlusi aksioloogilisest aspektist, selgub, et väärtushinnangu väljendamine on omane umbes ?-le siin analüüsitud väljenditest, ülejäänud võrdlused ei paista seda kommunikatiiv-modaalset funktsiooni

siooni täitvat (vrd *ilus kui tedremuna, kõva kui klaas*). Võrdlusse kätketud hinnang sõltub paljuski ka kontekstist, võrdlust ajendavast situatsioonist endast. Võrdlustega väljendatakse selgelt positiivset suhtumist näiteks kellessegi, kes on töökas ja tubli, saab endaga hakkama, on tark, hea sõnapidaja, truu jne; sotsiaalselt paheliseks või ohtlikuks peetakse seda, kes on ebausaldusväärne, valelik, varas, kuri, paha, nüri, loll, kitsi, teeb vähe, on laisk, tänamatu, osavõtmatu, suhtub erinevalt teistesse ja endasse jne. Ootuspäraselt juhitakse ligi 90% nn hinnanguliste võrdlustega tähelepanu millelegi halvale. Kui hinnangut markeerib hinnangusõna (mis enamasti on võrdlusaluseks, kuid mõnikord võib kuuluda ka võrdlusobjekti juurde), siis on positiivse ja negatiivse tähendusega võrdlusi nende hulgas vastavalt umbes 24% ja 76%; kui hinnang sisaldub võrdlusaluse ja -vahendi tähenduses, on see vahekord 15% ja 85%; kui hinnangut kannab üksnes võrdlusvahend (*hädas nagu lits lapsega*), siis on positiivse tähendusega vaid kümnendik vastavatest võrdlustest. Võrdluse kui praegu juba arhailise aine juures võib probleemiks osutuda ka positiivse hinnangu ja iroonia eristamine.

Võrdluse troobitekkemehhanismide selgitamisel olen lähtunud kognitiivistlikust metafoorikäsitlusest, kus opereeritakse kaardistuse (*mapping*), projektsiooni (*projection*), mõiste- või kogemusdomeeni (*conceptual domain, experiential domain*), allikdomeeni (*source domain*), sihtdomeeni (*target domain*), skeemi (*schema*), mentaalse ruumi (*mental space*) jmt mõistetega. Senises kujundkõneteoorias on kestvalt olnud vaidlusaluseks probleemiks metafoorse operatsiooni olemus (kas analoogiatuvastus või uut kategooriat manifesteeriv atributiivne predikatsioon?) ning sellest sõltuvalt ka metafoori ja võrdluse kognitiivne suhe (kas nende vahe on vaid väline ja "tehniline" või põhimõtteline ja kardinaalne?). Töös refereeritakse lühidalt Sam Glucksbergi ja Dedre Gentneri uurimisrühmade vaateid neis küsimustes.

Kui jagada võrdlused võrdlussidesõnale eelnevaks ja sellele järgnevaiks pooleks ning püüda kummalgi poolel taastada traditsiooni kuuluvate elementide toel n-ö maksimaalne täisskeem või -kuju, siis kõrvutatakse võrdlustes justkui kedagi/midagi ühes situatsioonis kellegi/millegagi teises situatsioonis. See vaatlusviis näitab ühtlasi, kui suuresti on

võrdlused tegelikult väljajäetelised ja kui väike osa võrdluse allik- ja eriti sihtsituatsiooni tervikstruktuurist vajab tegelikult verbaalset eksplitseerimist.

Võttes aluseks võrdluste ülalkirjeldatud moodustajate põhitüübid, on töös määratletud eesti võrdlustele iseloomulikud moodustussmallid. Need ei pea silmas mitte ainult võrdluste leksikaliseeritud osi, vaid kahe situatsiooni (võrreldava ja võrdlusvahendis esitatu) tervikstruktuure, s.t kasutavad ka suurt hulka üldisemat laadi (kindlaid või hüpoteetilisi) teadmisi, mille abil toimub kõnekäändude mõtestus ka tegelikkuses.

Võrdlustes võib järjest kokku puutuda juhtudega, kus võrdlusobjekt ja -vahend ei opereeri mitte kahe erineva, vaid ühe ja sama kontseptuaalse domeeni piires, s.t on metonüümilist laadi. Domeeniline kuuluvus näib olevat selgeim substantiivide puhul (substantiivse võrdlusvahendiga väljendid moodustavad vaadeldud võrdlusetüüpide hulgas tõesti valdava enamuse). Mõnikord võib aga võrdlusvahendi funktsiooni täita ka nimisõna, millel puudub substantiividele üldiselt omane referentsiaalne defiiniitsus (*laisk nagu vedamik, must kui mursa*). Sellised sõnad sisaldavad substantiivse info asemel pigem mingit ebamäärast adjektiivset või verbilist laadi teavet ning neid sobib kasutada mitmesuguste elutute või elusate, inimlike või mitteinimlike objektide kohta, igal juhul on nad aga emotsionaalselt erakordselt mõjusad. Neil sõnadel on tihti ebaselge etümoloogia või lähtuvad nad onomatopoeetilisest tüvedest. Töös on analüüsitud mitmeid taolise ebamäärase denotatsiooniga sõnu (*verukas* jt) ning näidatud, et nad on headeks näideteks metafoorsete ja metonüümiliste operatsioonide koostoimest võrdlustes.

Kui võrdlusvahendi poolel on tegemist substantivatsiooniga, siis tundub, et enamasti sellistes väljendites metafooritehet ei toimu, samas pole sugugi üheselt selge, kas OMADUSE KANDJA ON OMADUSE ENDA ASEMEL või on OMADUS OLENDI ASEMEL vm. *ja-* ja *u-*tuletiste puhul (*tõsine kui juudi võlamaksja*) piirdub metonüümia võrdlusvahendiga, s.t subjekt/objekt on selle elemendi koosseisus määratletud teatud iseloomuliku tegevuse kaudu, kuid võrdlus tervikuna on metafoorne. Analoogselt metafoorsed-metonüümilised oleksid siis kõik sellised võrdlused, kus võrdlusvahendis nimetatakse inimest vastavalt tema rahvusele, päritolule, soole, te-

gevuslale (*vedel kui lätlane*) või nimeliselt (*justkui Kärša Krõõt oma tegevusega*). Analüüs näitab selgelt üldist tendentsi, et eesti võrdlused on metafoorselt/metonüümiliselt hübriidsed, kusjuures esmapilgul paistavad erinevalt mõtestuvat isegi ühe ja sama võrdluse erinevad sõnastusvormid.

Lähemalt analüüsisin sünonüümia- ning ühtlasi metafoorsus- ja metonüümilisusvahekordi võrdlustes, mis kätkevad mõistet 'kiiresti' (see kuulub eesti võrdlustes kümne sagedamini esineva tähenduskomponendi hulka). Valdav osa sellistest võrdlustest iseloomustab dünaamilisi kestvaid või mittekestvaid situatsioone, võrdlustes väljenduv suhe situatsiooni kulgemise ja vaatluspunkti vahel võib olla nii piiritletud kui ka piiritlemata. Staatilisi situatsioone kirjeldavate võrdlustega peetakse silmas inimesele iseloomulikke, loomumaseid tunnuseid. Väga sageli väljendatakse võrdlustega seda, et keegi liigub/tegutseb või miski liigub/toimub liiga kiiresti – kõneleja suhtub kirjeldatavasse selgelt negatiivselt. Võrdluste mõistmisel domineerivad küll enamasti metafoorsed ülekanded, ent võrdlusvahend on üsna sageli mõistetav ka metonüümilis(t)e projektsiooni(de) kaudu.

Ootuspäraselt vastandub metafoori (reeglina inimesekeskele) sihtdomeenile allikdomeenina kõige sagedamini loom, tunnuslikult kiiresti asetleidev loodusnähtus vm liikuv objekt. Samas tõstab iga allikdomeeni esile ühe või piiratud hulga sihtdomeeni aspektidest – iga allikdomeen on nende sihtdomeenide iseloomustamisel, mille puhul seda rakendatakse, määratud mängima spetsiifilist rolli. Kiiruse mõistet sisaldavais võrdlustes selgus suhteliselt sageli esinevateks allikdomeenideks olevat tuul, lõhn, heli vms, mille abil on võimalik kirjeldada nii füüsilist liikumist/tegutsemist kui ka mentaalseid protsesse, kõnet jm. Kõiki vastavaid kontseptuaalseid metafoore ühendab see, et allikdomeeni all peetakse silmas õhku, eelkõige on oluline selle liikumiskiirus, aga ka muud omadused. Nimetatud *õhu*-metafoore ühendab üldtasandi metafoor DÜNAAMILINE SITUATSIION ON ÕHU LIIKUMINE. Kõik nad on seotud dünaamilise situatsiooni piiratud hulga tunnustega, milleks on dünaamilisus ja liikumis- või toimumiskiirus; neil on põhiline tähendusfookus, mis on kaardistatud sihtdomeenile.

Kasutatud kirjandus

- Ahmanova 1969 = О. С. Ахманова. *Словарь лингвистических терминов*. Москва: Советская энциклопедия.
- Anitškov 1964 = Й. Аничков. *Идиоматика идиом и идиоматика идиоматизмов. Проблемы фразеологии. Исследования и материалы*. Москва.
- Apresjan 2000 = Ю. Д. Апресян, О. Ю. Богуславская, Т. В. Крылова, И. Б. Левонтина, Е. В. Урысон, В. Ю. Апресян, Е. Э. Бабаева, М. Я. Гловинская, С. А. Григорьева, А. В. Птенцова 2000. *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*. Второй выпуск. Москва: Языки русской культуры.
- Baran, Anneli 1999. *Eesti fraseoloogia põhijoontest ja struktuurist*. Magistritöö. Käsitliri Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule õppetoolis.
- Barcelona, Antonio 2000a. Introduction: The cognitive theory of metaphor and metonymy. *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Ed. Antonio Barcelona. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 1–28.
- Barcelona, Antonio 2000b. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor. *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Ed. Antonio Barcelona. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 31–58.
- Chafe, Wallace 1975. *Значение и структура языка*. Москва.
- Dal = В. Даль 1978. *Толковый словарь живого великорусского языка I*. Москва: Русский язык.
- EE 6 = *Eesti entsüklopeedia*, 6. köide. 1992. Tallinn: Valgus.
- Eesti mõistatused I–II = *Eesti mõistatused*. Koost. A. Krikmann, A. Hussar, R. Saukas, P. Voolaid. Toim. A. Krikmann, R. Saukas. I–II köide. 2001, 2002. Tartu: Eesti Keele Sihtasutus.
- Eesti standard EVS-ISO/IEC 2382. Infotehnoloogia. Sõnastik*; <http://ee.www.ee/ITterminid/>.
- EKG 1993 = Mati Ereht, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. *Eesti keele grammatika II. Süntaks*. Lisa: Kiri. Trüki toim. Mati Ereht, Tiiu Ereht, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EKG 1995 = Mati Ereht, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. *Eesti keele grammatika I. Morfoloogia*. Sõnamoodustus. Trüki toim. Mati Ereht, Tiiu Ereht, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

- EKMS = Andrus Saareste. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV*. 1958–1963. Stockholm: Vaba Eesti.
- EKSS = *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat I–VI*. 1988–2002. Tallinn. Ilmumata osade käsikiri Eesti Keele Instituudis.
- EMS I, 1 = *Eesti murrete sõnaraamat*, I köide, 1. vihik. 1994. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Erelt, Mati 1986. *Eesti adjektiivisüntaks*. Tallinn: Valgus.
- EV = *Eesti vanasõnad I–V*. 1980–1988. Koost. A. Hussar, A. Krikmann, E. Normann, V. Pino, I. Sarv, R. Saukas. Toim. A. Krikmann, I. Sarv. Tallinn: Eesti Raamat.
- Gentner, Dedre 1983. Structure-mapping: A theoretical framework for analogy. *Cognitive Science*, 7:2, 155–170.
- Gentner, Dedre 1989. The mechanisms of analogical learning. *Similarity and analogical reasoning*. Eds. S. Vosniadou, A. Ortony. London: Cambridge University Press, 199–241.
- Gentner, Dedre, Brian F. Bowdle 2001. Convention, Form, and Figurative Language Processing. *Metaphor and Symbol*, 16:3/4, 223–247.
- Glucksberg, Sam 2001. *Understanding Figurative Language: From Metaphor to Idioms*. Oxford: Oxford University Press.
- Goddard, Cliff 2002. The Search for the Shared Semantic Core of All Languages. *Meaning and Universal Grammar – Theory and Empirical Findings*. Vol. I. Eds. Cliff Goddard, Anna Wierzbicka. Amsterdam: John Benjamins, 5–40.
- Hallap, Valmen 1984. Sõnaliikide piirimaalt. *Keel ja Kirjandus*, nr 1, 30–40.
- Jakobson, Roman 1956. Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances. Roman Jakobson, Morris Halle, *Fundamentals of Language*. The Hague: Mouton & Co, 53–82.
- Järviö-Nieminen, Iris 1959. *Suomalaiset sanomukset*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kasik, Reet 1996. *Eesti keele sõnatuletus*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 3. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Krikmann, Arvo 1987. 1001 küsimust vanasõnade loogilise struktuuri kohta. *Dialoogi mudelid ja eesti keel*. Töid eesti filoloogia alalt. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 795. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 120–150.
- Krikmann, Arvo 1992. *Härjamari, vähirasv*. Zoohübriididest ja -absurdidest paröömikas. *Keel ja Kirjandus*, nr 11, 667–682.
- Krikmann, Arvo 1994. The Great Chain Metaphor: an Open Sesame for Proverb Semantics? *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship*. Vol. 11, 117–124; <http://haldjas.folklore.ee/folklore/nr1/gcm.htm>

- Krikmann, Arvo 1997a. *Sissevaateid folkloori lühivormidesse I: Põhimõisteid, žanrisuhteid, üldprobleeme*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Krikmann, Arvo 1997b. Retoorilise, modaalse, loogilise ja süntaktilise plaani seostest eesti vanasõnades. *Keel ja Kirjandus*, nr 4, 232–244; nr 5, 327–343; nr 6, 384–393.
- Krikmann, Arvo 2001. Вклад современной теории метафоры в паремиологию. *Tautosakos darbai XV (XXII)* [Folklore studies XV (XXII)]. Redaktor Nijolė Laurinkienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 17–92.
- Krikmann, Arvo 2002. Veel mõni sõna metonüümiast. *Äidinkielen merkitykset*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 868. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 575–592.
- Krikmann, Arvo. *Ütluste semantikast*. <http://haldjas.folklore.ee/~kriku/RETSEM>.
- Kuusi, Anna-Leena 1971. *Johdatusta suomen kielen fraseologiaan*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kuusi, Matti 1960. *Suomen kansan vertauksia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kuusi, Matti 1963. Sananparsiston rakenneanalyyisin terminologiaa. *Virittäjä*, nr 4, 339–348.
- Kövecses, Zoltán 2000. The scope of metaphor. *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Ed. Antonio Barcelona. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 79–92.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George, Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Metslang, Helle 1997. Maksimaalsuse ja minimaalsuse väljendamisest eesti püsiühendites. *Pühendusteos Huno Rätsepale*. Tartu Ülikooli eesti keele õppe-tooli toimetised 7. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 139–154.
- Must, Mari 2000. *Vene laensõnad eesti murretes*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Neetar, Helmi 1990. *Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes I*. Tallinn: Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Peebo, Kadri 1989. Natuke regivärsivõrdlusi ja mõnda, mis seal sees. *Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed*. Uurimusi XII. Jakob Hurda 150. sünniaastapäevaks. Tallinn: Eesti Raamat, 119–136.
- Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José 2000. The role of mapping and domains in understanding metonymy. *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Ed. Antonio Barcelona. Berlin – New York: Mouton de Gruyter, 109–132.

- Sarv, Ingrid 1960. *Rahvapärane võrdlus kui kõnekäänu eriliik*. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 94. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Sarv, Ingrid 1999. Juudas eesti fraseoloogias. *Akadeemia*, nr 5, 998–1018.
- Sarv, Mari 1999. Alliteratiivse häo hajumisest regilaulus. *Lohetapja*. Pro folkloristica VI. Toim. Mall Hiimäe, Janika Oras, Kadri Tamm. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 143–145.
- Šapiro 1958 = М. Шапиро. *Структура сравнений (на материале из романа М. Шолохова "Тихий Дон"). Два аспекта о сравнениях*. Ученые записки. Выпуск V. Кишинев.
- The Natural Semantic Metalanguage Homepage; <http://www.uned.edu.au/arts/LCL/disciplines/linguistics/nsmpage.htm>.
- Uibopuu, Valev 1970. *Similarkomparative Konstruktionen im Finnischen und Estnischen [insbesondere in moderne Schriftsprache]*. Syntaktisch-stilistische Untersuchungen. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala.
- Vakk, Feliks 1970. *Suured ninad mürdsid päid ... (Pea ja selle osad rahvalike ütluste peeglis)*. Tallinn: Valgus.
- Vanasõnaraamat 1984 = *Vanasõnaraamat*. Koost. Anne Hussar, Arvo Krikmann, Ingrid Sarv. Tallinn: Eesti Raamat.
- Vare, Silvi 1981. *Nimisõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles*. Tallinn: ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Viks, Ülle 1992a. *Väike vormisõnastik I. Sissejuhatus & grammatika*. Tallinn: Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Viks, Ülle 1992b. *Väike vormisõnastik II. Sõnastik & lisad*. Tallinn: Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut.
- VMS = *Väike mürdesõnastik I, II*. 1982, 1989. Toim. Valdek Pall. Tallinn: Valgus.
- Õim, Asta 1991. *Sünonüümisõnastik*. Tallinn.
- Õim, Asta 1993. *Fraseoloogiasõnaraamat*. Tallinn.
- Õim, Asta 2000. *Fraseoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Õim, Asta 2002. Leksikaalsete sünonüümide sisulisest küljest. *Nime murre*. Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002. Eesti Keele Instituudi toimetised 11. Toim. Marja Kallasmaa, Margit Langemets. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 292–315.
- Õim, Katre 1997a. *Eesti võrdluste struktuur*. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele õppetoolis.
- Õim, Katre 1997b. Eesti võrdluste struktuuris valitsevaist seaduspärasustest. *Maa ja ilm*. Pro folkloristica V. Toim. Mall Hiimäe, Janika Oras. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 159–164.

- Õim, Katre 2000. Eesti võrdluste vormist ja sisust. *Keel ja Kirjandus*, nr 8, 558–566; nr 9, 646–653.
- Õim, Katre 2002. Rõhusõnadest eesti võrdlustes. *Nime murre*. Pühendusteos Valdek Palli 75. sünnipäevaks 30. juunil 2002. Eesti Keele Instituudi toimetised 11. Toim. Marja Kallasmaa, Margit Langemets. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 316–328.
- Õim, Katre jt 2003 = Katre Õim, Asta Õim, Anne Hussar, Anneli Baran. Kõnekäändude kartoteek andmebaasiks. *Keel ja Kirjandus*, nr 1, 4–23.